

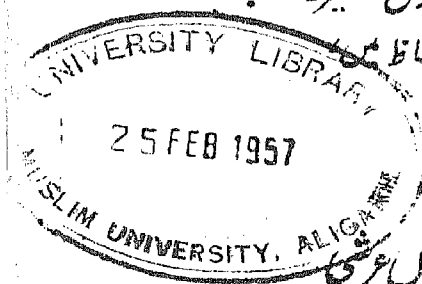
فرہنگِ غالب

یعنی

فارسی، عربی، ترکی، سنسکرت، ہندی اور اردو

لغات کی تحقیق و تشریح، میرزا غالب

کے اپنے الفاظ میں

مرتبہ

امتیاز علی خاں عثمی

تالم کتاب خانہ لاہور

M.A. LIBRARY, A.M.U.

PS3578

128

۳۵۷۸

۶۱۹ ۴۷

باراول

✓

CHECKED 2002

جله متعلق هنر و ادب CHECKED 1996/07

پیشکش

بعضوہ کسی کہ ذوقی مرا
آفرین گفت و شادانم کرد

مولف

مضامین

۲۷-۸

۲۶۱-۱

۱۵۲

۱۹۴

۱۶۷

۱۶۹

۱۷۳

۱۷۴

۱۷۷

۱۸۰

۱۹۰

۱۹۴

۲۰۹

۲۱۸

۲۲۲

۲۳۷

۲۵۰

۲۵۳

ش

ص

ض

ط

ظ

ع

غ

ف

ق

ک

گ

ل

م

ن

و

ه

۲۵۸

دیباچه

حصه اول: فارسی

۳

۱۹

۲۹

۵۸

۷۲

۸۳

۸۴

۹۱

۹۵

۹۸

۱۰۹

۱۲۱

۱۲۲

۱۳۱

۱۳۵

۱۳۷

آ

ا

ب

پ

ت

ث

ج

چ

ح

خ

د

ذ

ر

ز

ژ

س

ی

۲۹۰-۲۹۳

حصه دوم: اردو

بسم اللہ الرحمن الرحیم

دیباچہ

ایرانی آج تک ہندیوں کی خدمت زبان فارسی کا
بقدرِ بایست شکریہ ادا نہیں کرتے، حالانکہ مسعود سعد
سلیمان لاہوری، حضرت امیر خسرو ترک اللہ دہلوی، میرزا
عبدالقادر بیدل عظیم آبادی، میرزا اسد اللہ خاں غالب
دہلوی، مولانا عبدالجبار خاں آصفی رامپوری اور علامہ
اقبال مرحوم وغیرہ کی شاعرانہ نکتہ سنجیوں سے قطع نظر
کبریٰ جائے، تو بھی خالص لسانیاتی کام جس کیفیت و
کسیت کا ہندوستانی علما نے انجام دیا ہے، ایران کے
اہل زبان اُس کا عشرِ عشر بھی نہ کر سکے۔

قواعد فارسی | فارسی زبان کی صرف و نحو، معانی و بیان و
بدیع اور عروض و قوافی پر ہندوستان میں جو کتابیں
تالیف ہوئیں، ان میں سے چند کے نام یہ ہیں:-

۱۔ یہ سید کنگا میں کتاب خانہ غالبہ رامپور میں محفوظ ہیں۔

- ۱۔ یدایع البیان، ملک۔ العلما قاضی شہاب الدین،
دولت آبادی، متوفی ۱۰۴۸ھ = ۱۶۴۵ء -
- ۲۔ مجمع الصنائع، نظام الدین احمد صدیقی، صاحب
کرات الاولیا، مصنفہ ۱۰۴۸ھ = ۱۶۵۰ء
- ۳۔ رسالہ قوانین، میر عبدالواسع بانسوی، معاصر
شہنشاہ عالمگیر۔
- ۴۔ ضوابط عظیم، محمد عظیم قریشی اٹادی، مصنفہ
۱۰۴۸ھ = ۱۶۴۵ء
- ۵۔ منار الضوابط، عید الباسط بن محمد صالح امبٹوی
مصنفہ ۱۰۴۸ھ تقریباً = ۱۶۴۵ء
- ۶۔ موہبت عظمیٰ، وعظیہ کبری، علامہ سراج الدین علی
خان آرزو اکبر آبادی، متوفی ۱۰۶۹ھ = ۱۶۵۶ء -
- ۷۔ جواہر الحرمہ، لالہ ٹیک چند بہار، مصنفہ ۱۰۵۲ھ
تقریباً = ۱۶۳۹ء -
- ۸۔ حلائق البلاغۃ، میر شمس الدین فقیر دہلوی، مصنفہ
۱۰۶۸ھ = ۱۶۵۵ء -
- ۹۔ تکلمۃ الفارسی، ملک العلمای فارسی قطب علی

عرفت نقیض بریلوی، مصنفہ ۱۱۷۵ھ = ۱۷۶۱ء۔

۱۰۔ مجمع البحرین، نظام شاہ جہا پوری، مصنفہ ۱۱۸۸ھ = ۱۷۷۴ء۔

۱۱۔ بحر الفوائد، روشن علی انصاری، جونپوری، متوفی ۱۲۲۵ھ
تقریباً ۱۸۱۰ء۔

۱۲۔ شجرۃ الامانی، محمد حسن قتیل فرید آبادی، مصنفہ
۱۲۰۶ھ = ۱۷۹۱ء۔

۱۳۔ منتخب النور، سید منیر حسین بلگرامی، مصنفہ ۱۲۱۲ھ

= ۱۷۹۹ء

۱۴۔ مقدمہ جواہر الکلام، عنبر شاہ خاں عنبر و آشفقہ رامپوری

متوفی ۱۲۳۹ھ = ۱۸۲۳ء

۱۵۔ آمدنامہ، خلیفہ غیاث الدین غزنی رامپوری،

متوفی ۱۲۶۸ھ = ۱۸۵۲ء۔

۱۶۔ گاہن اکبر، مولوی محمد عثمان خاں بہادر قیس

مدارالمہام ریاست رامپور، مصنفہ ۱۲۶۶ھ = ۱۸۵۰ء۔

۱۷۔ منج الادب، مصنفہ مولوی نجم الغنی خاں مرحوم

رامپوری، متوفی ۱۲۹۲ھ۔

ہندوستانیوں کی سیکڑوں کتابوں میں سے یہ گنتی
کے نام بھی اشباستہ مدعا کے لیے کافی ہیں، کیونکہ یہ کتابیں

ایرانیوں کے لیے بھی سنگِ میل کا کام دیتی رہی ہیں ،
 بالخصوص آخری کتاب کی تصنیف پر جو قواعد زبانِ فارسی
 کی انسائیکلو پیڈیا ہے ، وزارتِ معارفِ ایران نے مولف
 کو تمغا عطا کیا تھا ۔

لغاتِ فارسی | لغاتِ فارسی کے متعلق بھی صورتِ حال یہی
 ہے ۔ اگر لغتِ فرسِ اسدی طوسی ، مجمعِ الفرسِ سروری
 کا شانی ، اور ایسی ہی ایک دو اور کتابوں کو الگ کر کے
 دیکھا جائے ، تو سارے عالم میں فارسی الفاظ کی تحقیق و
 تشریح کا دار و مدار اُنھیں مولفات پر نظر آئے گا ، جو
 یا تو ہندیوں نے لکھی ہیں ، یا ہندوستانی سلاطین و امرا
 کی فرمائش پر لکھی گئی ہیں ۔ ایرانیوں کے پاس لے دے کر
 ایک فرہنگِ انجمنِ آراۓ ناصری ہے ، جو یکسر اُنھیں
 ہندیوں کی تصنیفات کی رہیں منت ہے ۔

ہندوستان میں فارسی لغات پر جتنی کتابیں
 تصنیف ہوئی ہیں ، اُن کا احصاء طویلِ فرصت چاہتا ہے
 یہاں صرف اُن چند تالیفات کے نام لکھے جاتے ہیں ، جو
 یا چھپ چکی ہیں ، یا کتابِ فاؤنڈِ عالیہ رامپور اور دوسرے

شہور کتاب خانوں میں محفوظ ہیں۔

۱۔ دستورالافضل، حاجت خیرات دہلوی، مصنفہ
شمارہ ۳ = ۶۱۳۲۲۔

۲۔ بحر الفضائل، محمود بن قوام البلیخی الکرنی، مصنفہ
شمارہ تقریباً = ۶۱۳۹۳۔

۳۔ اداء الفضلاء، قاضی بدر محمد دہلوی، مصنفہ بعد
شمارہ = ۶۱۴۰۹۔

۴۔ مفتاح الفضلاء، محمد بن داود شادیا بادی مصنفہ
شمارہ = ۶۱۴۶۸۔

۵۔ شرف نامہ منیری، ابراہیم قوام فاروقی، مصنفہ
قبل شمارہ = ۶۱۴۷۲۔

۱۔ فرست ایشیاک سوسائٹی، بنگال، کرزن کلکشن: ۳۷۱۔

۲۔ فرست کتابخانہ انڈیا آفس، نمبر ۱۲۵ و ۲۹۶، فرست کتابخانہ
آصفیہ، و کتابخانہ رامپور فن لغت فارسی نمبر ۶۔

۳۔ فرست کتابخانہ بادلیں، نمبر ۱۷۱، و برٹش میوزیم: ۷۹۱۷۷۔

۴۔ فرست برٹش میوزیم، ضمیمہ: ۱۱۶۔

۶- مجمل العجم، عاصم شعیب عبدوسی، مصنفه ۹۹۹هـ = ۱۸۸۹م

۶۱۴۹۴

۷- تحفة السعادة، محمود بن شیخ ضیاء الدین محمد دہلوی،

مصنفه ۹۱۶هـ = ۱۵۱۰م

۸- مویذ الفضلا، شیخ محمد خضری بن شیخ لاڈ دہلوی

مصنفه ۹۲۵هـ = ۱۵۱۹م

۹- کشف اللغات، شیخ عبد الرحیم بن احمد سور بہاری

شاگرد شیخ محمد بن لاڈ دہلوی، مصنفه ۹۵۵هـ تقریباً = ۱۵۴۳م

۱۰- فرہنگ شیرخانی، شیر خاں سودا، مصنفه ۹۵۵هـ = ۱۵۴۳م

۶۱۵۴۸

۱۱- حل لغات الشعر، عبد اللطیف بن سید کمال الدین

مشہور بہ بین، مصنفه ۹۹۱هـ = ۱۵۸۳م

۱۲- انیس الشعر، عبد الکریم کریمی بن قاضی راجن

ہمیر پوری، مصنفه ۹۹۵هـ = ۱۵۹۰م

۱۳- مدار الافاضل، ملا اکبر داد میضی بن علی شیر

۱- فرست برکش میوزیم: ۲، ۶۹۳-۲۹۳

۲- فرست کتابخانه انڈیا آفس، لندن، نمبر ۲۶۶-۲

سرهندي، مصنفه $\text{سنه } ۱۵۹۳ = ۶۱۵۹۳$

۱۲- فرهنگ جهانگیری، عبدالدوله میر جال الدین حسین

اینجوی شیرازی، مصنفه $\text{سنه } ۱۰۸۰ = ۶۱۶۰۸$

۱۵- دُرّ دری، تصنیف علی یوسفی شروانی برای شاهزاده

خسرو بن جهانگیر شاه بادشاه هندوستان، مصنفه $\text{سنه } ۱۰۸۰$

$= ۶۱۶۰۹$

۱۶- مجمع اللغات خانی، لغت السید حسینی شیرازی،

مصنفه $\text{سنه } ۵۳ = ۶۱۶۷۳$

۱۷- برهان قاطع، تصنیف محمد حسین ابراهیم تبریزی،

مصنفه $\text{سنه } ۶۲ = ۶۱۶۵۱$

۱۸- فرهنگ رشیدی، ملا عبدالرشید حسینی شطرنجی،

مصنفه $\text{سنه } ۱۰۶۶ = ۶۱۶۶۶$

۱۹- فرهنگ حسینی، حسین بن احمد، معاصر شهرت‌نشاء

عالمگیر-

۱- فهرست کتابخانه ایشیا پک سوسائتی بنگال، کرزن کلکشن: ۳۷۶

۲- فهرست کتابخانه ایشیا پک سوسائتی: ۶۷۷-

۲۰۔ اشہر اللغات، غلام اللہ بھیکن لانسوی، مصنفہ

۱۸۲ھ = ۱۶۷۱ء -

۲۱۔ فرہنگ جمیلی، عبد الجلیل بن محمد جمیل بدخشی دہلوی

مصنفہ ۱۸۲ھ = ۱۷۷۲ء

۲۲۔ سراج اللغة، سراج الدین علی خان آرزو اکبر آبادی

مصنفہ ۱۸۲ھ = ۱۷۳۲ء -

۲۳۔ چراغ ہدایت، خان آرزو مذکور۔

۲۴۔ مصطلحات شعرا، سیالکوٹی مل دارستہ لاہوری

مصنفہ ۱۸۵۱ھ = ۱۷۳۸ء

۲۵۔ بہارِ نجم، لالہ ٹیک چند بہار، مصنفہ ۱۸۵۶ھ

= ۱۷۴۳ء

۲۶۔ نوادر المصاوی، بہار مذکور۔

۲۷۔ مرآة الاصطلاح، اقتدار مخلص مصنفہ ۱۸۵۸ھ

= ۱۷۷۵ء -

۱۔ فہرست کتابخانہ ایشیاٹک سوسائٹی: ۶۷۹ فہرست کتابخانہ بانکے پورہ پٹنہ ۱۸۲۱ء

۲۔ فہرست کتاب خانہ ہاڈلین نمبر ۱۷۵۵ -

۳۔ فہرست کتابخانہ بانکے پورہ پٹنہ نمبر ۸۱۱ -

۴۔ اس کا ایک معمولی نسخہ کتاب خانہ رامپور میں اور دوسرا بانکے پورہ پٹنہ میں اور غیر

خود مصنف کا نوشتہ نہایت خوشخط عالی جناب ڈاکٹر سید اظہر علی صاحب ایم

اے، پی ایچ ڈی ایچ پروفیسر سینٹ اسٹیفنس کالج، دہلی، کے پاس ہے۔

۲۸۔ عین عطا، عطاء اللہ دانشور خاں ندرت تخلص،
مصنفہ ۱۱۶۲ھ = ۱۷۴۹ء۔

۲۹۔ فرہنگ خانی^۲، شیخ خاں محمد صدیقی ہرہر پوری،
مصنفہ ۱۱۷۲ھ = ۱۷۶۰ء۔

۳۰۔ مدینۃ الاصطلاح^۳، نجم الدین علی بن محمد مراد حسینی
در بھنگوی، مصنفہ ۱۱۹۱ھ = ۱۷۷۷ء۔

۳۱۔ رقمیۃ الاصطلاح^۴، یار علی راقم بہاری حاجی پوری،
مصنفہ ۱۲۰۲ھ = ۱۷۸۷ء۔

۳۲۔ مفتاح الخزان، لالہ جیرام کھتری دہلوی،
مصنفہ ۱۲۲۵ھ = ۱۸۱۳ء۔

۳۳۔ مرآۃ الاصطلاحات، غبر شاہ خاں غبرو آشفہ
راہپوری، مصنفہ ۱۲۳۲ھ = ۱۸۱۹ء۔

۳۴۔ غیاث اللغات، خلیفہ غیاث الدین عزت

۱۔ فرست کتاب خانہ انڈیا آفس، لندن، نمبر ۲۵۱۵۔

۲۔ فرست ایسیاتیک سوسائٹی، بنگال، کمرون کلکشن: ۳۷۷۔

۳۔ فرست ایسیاتیک سوسائٹی، بنگال: ۶۸۱۔

۴۔ فرست کتاب خانہ شاہی برلین، جرمنی، نمبر ۱۷۷۴۔

رامپوری، مصنفہ ۱۲۲۲ھ = ۱۸۷۶ء

۳۵۔ لغات اختر، قاضی محمد صادق خاں اختر متوفی

۱۲۴۳ھ = ۱۸۵۳ء

۳۶۔ بحرِ علم، محمد حسین قادری راقم تخلص، مصنفہ

۱۲۶۲ھ = ۱۸۵۵ء

۳۷۔ معیار الاخلاط، منشی امیر احمد امیر مینائی، مصنفہ

۱۲۸۱ھ = ۱۸۶۳ء

۳۸۔ فرہنگ اندراج، منشی محمد بادشاہ دجہ نگری

مصنفہ ۱۲۸۸ھ = ۱۸۸۸ء

ان کتابوں کے مرتب کرنے والوں نے اپنی عزیز عمر

الفاظ کی تحقیق و تلامس میں صرف کی۔ لغت کی پچھلی کتابوں

کے علاوہ، نظم و نثر کی کتابوں کے ہزار ہا صفحات کی

ورق گردانی کر کے الفاظ و محاورات کا ذخیرہ جمع کیا،

اور ایک ایک لفظ کے تلفظ اور معنی اور ہر ہر محاورے

کی حقیقت اور محل استعمال کا کھوج لگا کر آئینہ الی نسلوں

کے لیے عظیم الشان ذخیرہ چھوڑ گئے۔

۱۔ فرست کتاب خانہ ایشیاٹک سوسائٹی بنگال، کرزن کلکشن: ۳۷۸

یہ حقیقت ہے کہ تحقیق کے اعتبار سے یہ سب لغوی
 ہمزہ نہیں ہیں، گو فارسی زبان سے علاقہ رکھنے والوں کے
 شکر یہ کا استحقاق سب کو ہے۔ اہل علم کی رائے میں جن
 فارسی لغت نویسوں کو محققین میں شمار کیا جانا چاہیے،
 ان میں تقدم زمانی کے لحاظ سے پہلا شخص عبدالرشید
 صاحب فرہنگ رشیدی ہے۔ ان کے بعد خان آرزو
 اکبر آبادی کا درجہ ہے۔ یہ فارسی کے بڑے نکتہ رس اور
 دقیقہ منج شاعر اور نقاد تھے۔ سب سے پہلے انھوں
 نے فارسی دسمنکرت کے لسانی توافق کا نظریہ دنیا کے
 سامنے پیش کیا۔ ان کی نوادر الالفاظ، اردو زبان کے
 لغات کی اور سراج اللغہ اور چراغ ہایت، فارسی الفاظ
 کی تحقیق و تشریح میں تمام دوسری کتابوں سے بلند پایہ
 ہیں۔

محمد حسین تبریزی کی برہان قاطع اپنی جامعیت کی
 بدولت فارسی محفل میں باہر عام حاصل کر چکی تھی۔ انھوں
 نے سراج اللغہ میں اس کی تمام سہل انگاریوں کو آ جا کر
 کر کے رکھ دیا ہے، اور سروری، جہانگیری اور رشیدی کی

غلط فہموں پر بھی روشنی ڈالتے چلے گئے ہیں۔ اپنی ہندی تحقیق، ندرست ترتیب، اور جامعیت الفاظ کی وجہ سے یہ کتاب بالیقین اس قابل ہے کہ چھاپ کر شائع کی جائے۔

فہل من سامع ؟

آرژو کے بعد ٹیک چند بہار کا نمبر ہے، جس کی بہارِ محاورات کا عظیم الشان مجموعہ ہے، اور ایشیا اور یورپ دونوں جگہ معتبر و مستند تسلیم کی جاتی ہے۔

بہار کے بعد خود آرژو کے وطن اکبر آباد میں ایک فارسی کا دلدادہ پیدا ہوا، جو میرزا اسد اللہ خاں غالب دہلوی کہلاتا، اور فارسی و اردو کا بہت بڑا شاعر مانا جاتا ہے۔

غالب کو فارسی کا ذوق فطرت سے ودایت ہوا تھا۔ کثرتِ مطالعہ اور وقتِ نظر نے اُن کی لسانیاتی دقیقہ منخی اور ادبی نکتہ رسی کو اور زیادہ روشن کر دیا تھا۔ غالب نے اپنے اوقاتِ فرست کو بہانِ قاطع کی

تصحیح میں صرف کر کے ^{۱۲۶۶} ۱۲۶۶ھ میں قاطعِ بہان کے نام سے جو چھوٹا سا رسالہ شائع کیا ہے، وہ مذکورہ بالا دعویٰ کا زبردست ثبوت ہے۔ یہ انیسویں صدی کے پُرجمود ادب

تقلیدی ہندوستان میں آزاد لغوی نقد و تبصرہ کا پہلا قدم تھا۔ اس کے ذریعے بہت سے وہ نکتے سامنے آئے تھے جن سے ہمارے بزرگوں کے کان اور آنکھیں قلیل مطالعہ کے باعث نا آشنا تھیں۔

غالب سے اس سلسلے میں غلطی یہ ہو گئی کہ انہوں نے بیان متانت و تہذیب سے گرا ہوا اختیار کیا۔ ہندوستانی اویسہ اسے برداشت نہ کر سکے، اور ملک کے گوشے گوشے سے اُن کے خلاف ترکیب ترکیبیں، توکی بہ پشتو کا سلسلہ جاری ہو گیا۔ غالب اور اُن کے دوستوں نے منذ میں برہان قاطع کے ساتھ ایچو، رشید، وارستہ بہار، قتیل اور ملا غیاث الدین کو بھی بے نقط سناٹا شروع کر دیں۔ اس صورت حال نے لوگوں کو اُن کی درست باتوں کے تسلیم کرنے سے بھی باز رکھا، اور نتیجے میں وہ تمام تحقیقات، جس کی توثیق فرہنگ انجمن آراہی نامہ نے بھی کی ہے، مخالفت کی گردیں دب کر رہ گئی۔

غالباً بعض پارسی علما کی صحبت اور اُن کی نصیحت

کے مطالعے نے غالب میں قدیم فارسی الفاظ کے استعمال کا شوق پیدا کر دیا تھا۔ یہ لفظ عام طور پر ہندی فارسی دانوں کے لیے اجنبی تھے۔ ہنیم لغت کی کتابوں کی درق گردانی سے سچانے کے لیے اپنی کتابوں کے حاشیوں پر فارسی یا اردو مترادفات پیش کر کے غالب نے اُن سب کو حل کیا تھا۔ پنج آہنگ میں اس قسم کے مستعمل لفظوں کی تشریح کتاب ہی کے ایک باب میں درج کر دی گئی تھی۔ بہت سے لفظ دوستوں کے سوال کرنے پر اردو مراسلت میں زیر بحث آئے تھے۔ اُن لفظوں کی بھی حاشی تعداد لکھی، جنہیں غالب نے فادرنا سے میں نظم کیا تھا۔

۳۳۰ء کے آخر میں مجھے خیال ہوا کہ اگر قاطع برہان وغیرہ کے صرف تحقیق و تشریح الفاظ سے متعلق ہے غالب کی دوسری کتابوں کے حل لغات کے ساتھ ایک کتاب میں حروف تہجی پر مرتب کر دیے جائیں، تو اُن کی برہانوں کی منت اکارت ہونے سے بچ جائے گی، ورنہ کسے زمت کہ قاطع برہان وغیرہ کو دیکھے اور تحقیق کی داد دے۔ اور اگر کوئی کرنا بھی چاہے، تو یہ کتابیں

عام طور پر دستیاب کہاں ہوتی ہیں۔

احمد شہ کہ چند مہینوں کی کینج کا دی سے یہ مجموعہ مرتب ہو گیا۔ چونکہ اس کا ہر ہر لفظ غالب ہی کا تراویہ تلم تھا، میں نے اس کا نام فرہنگ غالب تجویز کیا ہے۔ کتاب کے دو حصے ہیں۔ پہلا عربی و فارسی وغیرہ پر اور دوسرا اردو الفاظ پر مشتمل ہے۔ ہر لفظ کی تشریح کے بعد قوسین میں ان کتابوں کے رموز لکھ دیے گئے ہیں جہاں سے وہ تشریح ماخوذ ہے۔ لیکن حصہ دوم میں تقریباً ہر جگہ اور اول میں جگہ جگہ یہ رموز ترک بھی ہوئے ہیں۔ یہ وہ مقامات ہیں جہاں غالب نے کسی لفظ کو بطور مترادف تحریر کیا تھا، مگر میں نے اسے اس لیے مستقل لغت قرار دے لیا ہے کہ جو اصحاب غالب کے چنے ہوئے الفاظ کو اپنی تحریروں میں استعمال کرنے کے خواہاں ہوں وہ مشہور اور مستقل لفظ کے ذریعے اس لفظ تک آسانی رسائی حاصل کر سکیں، جو غالب نے فارسی ذخیرہ الفاظ میں سے اپنے لیے چنا تھا۔

ان الفاظ کا حوالہ تلاش کرنا مقصود ہو، تو تشریح

کے پہلے مترادف کو اس کی ردیف نکال کر دیکھ لینا چاہیے اور اگر پہلا مترادف بھی حوالے سے خالی ہو، تو پھر یکے بعد دیگرے سب پر نظر ڈال لیا جائے، اگرچہ اس زحمت کی ضرورت بہت کم پیش آئے گی۔

آخذ جن کتابوں سے یہ ذخیرہ الفاظ چنا گیا ہے، ان کے

نام اور رموز یہ ہیں:

آ اردو سلی

بر ابرگر بار دشنوی

پ پنج آہنگ

پ قط ایضاً قلمی، ملوکہ جناب ڈاکٹر سید انظر علی صاحب

پ ایضاً قلمی، ملوکہ ڈاکٹر سید انظر علی صاحب

پ پنج آہنگ

پ پنج آہنگ

د دستنبو مطبوعہ - ۱

د قط ایضاً قلمی، ملوکہ ڈاکٹر صاحب موصوف الذکر۔

۱۔ یہ نسخہ دراصل کلیاتِ نثر فارسی کا ہے، جسے میر ہمدانی مجرد کر کے

بلاہو بزرگ نے خود مجرد کر کے فرمائش پر نقل کیا تھا۔

دفع ایضاً قلمی، نسخہ کتاب خانہ رامپور، جس کے حاشیوں پر متعدد جگہ غالب نے اپنے قلم سے بعض الفاظ کے معنی لکھے ہیں۔

س	سبب چین
ع	عویدہ ہندی۔
عس	ادبی خطوط غالب، از میرزا محمد عسکری صاحب لکھنوی۔
فش	ورزش کاویانی۔
ق	قاری برہان
قن	قادر نامہ
سفن	کلیات غالب فارسی، قلمی
کم	ایضاً، مطبوعہ
م	مہر نیمروز۔
مک	مکاتیب غالب
ن	نادر خطوط غالب

۱۔ یہ کتاب جعلی خطوط کا مجموعہ ہے۔ لیکن یہ جعل عبارت میں نہیں، کتبہ الیہ کے متعلق عمل میں آیا ہے، عبارت غالب ہی کے مطبوعہ خطوط کے تارہ پود سے بنی ہے، اس لیے دو چار باتیں اس سے اخذ کر لی گئی ہیں۔

دہلی اردو اخبار، نمبر ۱۴، جلد ۱۵، اگست ۳، مارچ ۱۹۰۷ء
 صفحہ ۲۳ مطابق ۲۳ جادی الآخر ۱۳۲۶ھ جس کے تحت
 میں غالب کا قصیدہ ۱ داد کو تاسم بر اخبار، چند مشکل
 لفظوں کے حل کے ساتھ شائع ہوا تھا۔

یہاں اس امر کی وضاحت ضروری ہے کہ کسی لفظ
 کے ساتھ چند حوالوں کے ذکر کا یہ مقصد ہرگز نہیں کہ ان
 سب میں تشریحی الفاظ ایک ہیں۔ ہر کتاب کے پورے
 تشریحی لفظ نقل کرنا غیر ضروری طوالت کا موجب تھا،
 اس لیے صرف مفصل یا واضح تفسیر کو اختیار کر لیا گیا ہے۔
 اہں، بعض جگہ دوسری تشریحات کے مفید مطالب ٹکڑوں
 کو بھی چن کر اس تشریح کے کسی مناسب حصہ میں سودینے
 کی کوشش کی ہے، مگر یہ مواقع نسبتاً کم ہیں۔

اردو تشریحات کا فارسی تشریحوں میں کھپانا سفید
 کپڑے میں رنگین پینڈ لگانا تھا۔ ایسے مواقع پر مخصوص
 اردو مترادف لفظ کو تن میں اور پوری عبارت کو حاشیے
 میں تحریر کیا ہے۔ اسی طرح جس لفظ کی فارسی تشریح خود
 میرنا غالب نے نہیں کی تھی، اس کی اردو تشریح میں سے

فارسی عبارت کے ہم آہنگ الفاظ جن کر متن کے اندر اور
کل عبارت حاشیے میں لکھ دی ہے۔ صرف دس پانچ جگہیں
ضرور ایسی رہ گئی ہیں جہاں متن میں اردو تفسیر منقول ہے
مگر ان مقامات پر مولف کی نظر میں یہی طریق عمل مناسب تھا۔
حاشی و اعراب مذکورہ بالا حاشیوں کے علاوہ، جو غالب
کے مثنویات کے ہر سکتے ہیں، مولف نے بھی جگہ جگہ توضیحی
حاشیے لکھے ہیں۔ ان سے مقصود یا تو غالب کی تائید و
توضیح ہے، یا یہ واضح کرنا ہے کہ غالب نے جو اسے ظاہر
کی ہے، اُس سے لغت نویسوں کو اختلاف ہے اور یا
ان الفاظ کے اعراب کی سند پیش کرنا ہے، جنہیں غالب
نے سُرخ چھوڑ دیا تھا۔ اگر ان موارد میں کچھ سہو ہوا ہو، تو
اس کی ذمہ داری غالب پر نہیں، مولف فرہنگ پر عائد
کی جائے۔

ان حاشیوں میں اس کا التزام رہا ہے کہ بغیر متقدم
حوالے کے کوئی لفظ نہ لکھا جائے، اس لیے امید ہے کہ
مطالعہ کرنے والوں کو مزید تحقیق میں کسی طرح کی دشواری
پیدا نہ ہوگی، اور وہ ماخذ حاشی تک آسانی رجوع کر سکیں گے۔

ایک کتاب درسی کشاکش کا ذکر حاشیوں میں جا بجا نظر آئے گا۔ یہ کتاب مولوی نجف علی خاں چیمبرس کی تالیف ہے جو برہان قاطع کے ادبی جھگڑے میں غالب کے حامی و مددگار، اور اس سلسلے کی مشہور کتاب واقع ہدیان کے مولف تھے۔ ان کی فنی حیثیت زیادہ قابل استناد نہیں مگر میں نے درسی کشاکش کو صرف اس بنا پر پیش نظر رکھا ہے کہ غالب نے اس کی تقریظ میں، جو نسخہ مطبوعہ کے آخر میں چھپی بھی ہے، کتاب اور مولف دونوں کی تعریف کی ہے، حالانکہ اس میں اکثر جگہ غالب سے اختلاف رائے پایا جاتا ہے۔

اس اختلاف کے باقی رہ جانے کا سبب غالب کی سہل انگاری ہو، کہ انہوں نے کتاب دیکھے بغیر اس پر مہر تصدیق ثبت فرمادی، یا خود مولف کا اپنی رائے پر اصرار، ہر حال میری رائے میں یہ اختلاف قابل اظہار تھا، اس لیے دیدہ وراصحاب سے اس جرات کا عذر خواہ ہوں۔

معذرت و شکریہ [فرہنگ غالب کی کاپیاں پڑھنے کے دوران]

میں، ترتیب اور حوالوں کی جو کوتاہیاں نظر آئی تھیں،
 حتی الامکان اُن کی اصلاح کر دی گئی ہے۔ اب کہیں
 کوئی خامی نظر آئے، تو اُسے یہ تصور کیا جائے کہ یا اُس
 پر میری نظر نہیں پڑی، یا طباعت ثانی کی نو بہت آنے
 تک اُس کی درستی ممکن نہ تھی۔

آخر میں، عالی جناب ڈاکٹر عبدالستار صاحب مدنی
 ایم، اے، بی ایچ ڈی، کی خدمت والا میں شکریہ
 پیش کرتا ہوں، جنہوں نے اندر اور لطف و رفیق کا دیانی
 کا لائحہ عطا کر کے میری بیش قیمت مدد فرمائی۔

امتیاز علی عرشی

ناظم کتاب خانہ

کتاب خانہ ریاست رامپور

۳۰ جون ۱۹۲۶ء

حصّہ اول

فارسی و غیرہ

آب : ترجمہ ماء کا ہندی جس کی پانی۔ اور بمعنی رونق و لطافت بھی آتا ہے۔ اور اسلحہ کی صفائی اور جو اہر کی تیزی کو بھی کہتے ہیں (قن، نخ)

آباد : در زبان پہلوی باوجود معنی دیگر بمعنی آفرین نیز ہوتا۔ (فش، ق)

آباد چہ : بستی۔ (د)
آب بردست کسی رنجش : کنایہ از خدمت آن شخص کردن۔ (پ)

آب بر لیمان بستن : اشارہ بتقدیم کاری ناسودمند۔ (پ)
آب بہاؤن کو فتن : اشارہ بتقدیم کاری ناسودمند۔ (پ)
آب تاختن : بمعنی بول کردن۔ (پ)

آبِ جبین: اسم جامد لیست کہ پس از شستن دست و رو بہان جا
نم از دست و رو چسبندہ و آن چیز لیست کہ در عروت آن را
رو مال گویند۔ آبِ جبین فارسی قدیم و رومال فارسی جدید
ایرانی ہنر کہ گفت کہ رومال نامی است نہادہ خانہ بان ایران
اذان جا کہ طبع اناٹ و سوسہ زاست، لفظ مشترک بین الہی و
المیت بر خاطر ہای ناذک شان گران آمد۔ لاجرم بہر آبِ جبین اسی
دیگر ترشیدند۔ (د، فٹ، ق)

آبِ حرام: شراب انگوری را در مقامِ مذمت نیز آبِ حرام نامند
(فٹ، ق)

آنچوڑ: بمعنی اقامت۔ (م)

آب در جگر داشتن: بمعنی قبول۔ (فٹ، ق)

آب دست: بحرکت و سکون موحہ عموماً ترجمہ عشاء لید ہے،
اور خصوصاً وضو کہتے ہیں۔ تعلیم کی سند استاد کا شعر
بے تکلف رو بساتی کن اگر دل خستہ

کا بدست او شفا بخش ہمہ بیمار باست

تخصیص کی سند نامِ حق کی بیت:

آب دست و نماز باید کرد دل مستام گدا زباید کرد
دفعہ

آبدندان : بسکون بامی موعده ، نوعیت ازامروہ و ہرگاہ با
لفظ حریف ترکیب دہند ، معنی عاجز و مغلوب دہند
آب وہ دست : ہاتھ ڈھلانے والا ۔

آبستن : وابستگی ، باضافہ یابی تختانی ، بمعنی زین حاملہ معنی
نماند کہ آبستن مصدر نیست کہ آبست ماضی و وابستہ مفعول
آن تواند بود ۔ بلکہ اسمیت جامد و لغتی است غیر متصرف (پ)
آبستن : و تبدیل شین متقش بین سادہ آبستن نیز اسمی است
جامد غیر متصرف بمعنی ہر چیز کہ از نظر نہان باشد عموماً ، و
معنی ترین بار دار خصوصاً وہم ازین جهت کہ از نظر نہان
باشد و دران محل تنہا روند آبشنگہ اسم بیت الخلاء نماند ۔
آبشنگہ آبشنگہ و آبشنگہ و آبشنگہ کہ است کہ کی نداند
(ن ، ق)

آبش زیرگاہ است : افادہ معنی خوبی و نیکی باطن نمی کند بلکہ
آنست کہ حال بالطنش محمول است تاجہ پدید آمد و متاثر

۱۔ ایک خط میں میرزا صاحب نے لکھا ہے : ”آبست کوئی لفظ نہیں ہے۔“

آبتن اصل لفظ اور آبستنی فرید علیہ یہ دونوں صحیح بلکہ آبستنی زیادہ فصیح (۱۲)

۲۔ دی کش ، ۴، میں آبشنگاہ کو بفتح با بمعنی خلوتخانہ لکھا ہے ۔

چگونه کسی باشند (فشن، ق)

آب بکار: مقلوب کایر آب -

آب بخت: سقا - (د)

آب گرفتن: افشردن، فشردن، بچوڑنا -

آبگیر: بمعنی تالاب - (فشن، ق)

آبگینه در جگر شکستن: بمعنی بیقرار کردن - (پ)

آبیمه: چالال - (قن)

آبیمه خوردن: چپک رو - (د)

آب مروارید: و آب سیاه، دو گونه آبست که در چشم فروزد

می آید و بینائی را زیان دارد - و آب سیاه هجتم مخصوصیت

در پای اسب نیز ازین نام نشان یافته اند - چنانکه شاعر در

نیمت اسب گوید سمش آب سیاه آورد قلم دار - و آب

بناک آسمینه را با اعتبار زشتی گوهر آب نیز آب سیاه گویند

و گفته آتش و رانیز از آن رو که گرم و طبایع است آب

سیاه خوانند - چنانکه او ستاد گوید:

آب در کوزه هم آب بکار بر وزن آبیار، سقا و باده کار که می فروشد باشد -

جهان اگر ہمہ آب سہ گرفتہ چہ پاک!
 چو راضمیم سبکی نان و آبک انگور
 آب سیاہ در مصرع اول بمعنی فتنہ و آشوب و آبک انگور
 در مصرع دوم کنایہ از شراب - (فن، ق)
 آہنند: سردار، مالدار، صاحب سامان - آہندان:
 سرداران - (د، ق، فن، ق)
 آبی شدن کار: بمعنی تباہ شدن کار - (پ)
 آبی کردن کار: تباہ کردن - کام بگاڑنا - (د، ق)
 آتش: ہالہ ممدودہ و نای توانائی مفتوحہ آذر مار آگ - قافیہ آتش
 بادالش ادعائیت ناول پذیر آری در سلب توانائی سرکش و
 مشوش ہزار جا دیدہ ایم - (فن، ق)
 آتش از چشم پریدن: عبارت از حالتی است کہ در وقت
 رسیدن صدمہ قوی بر دماغ رویدہد - (پ)
 آتش برگ: اسم سنگ پارہ است کہ پراثر شرارہ است (فن، ق)
 آتش دان: کانون -

۱- فرہنگ انجمن آرای میں لکھا ہے: "این لغت در فرہنگ نیامدہ و از تصرفات
 مؤلف است۔" دری کتا: ہم، میں پر دوزن تاب چند بمعنی رموز و غنی ہے۔

آتش زنده: در فارسی و حقایق در ترکی، اسم افزایا همین است
که چون آذر بر آتش برگ زنده، شراره ازان سنگ پاره بزن
جد - (فش، ق)

آجیل: بهیم مضموم عربی مجتاد هندی دکار - و اسم دیگر آرش - (پ، ق)
آفتن: بالفت ممدوده، بیرون کشیدن - آفت، آخته - این را
مصارع ثبات شد - و آفتن، و آفت و آفت نیز گویند -
(پ، فش، ق)

آخر خشک: بی داد و معذله و حرکت رای ترشت بای بی نفع و
بی فیض را گویند - و آخر چرب، محل کثیر النفع را خوانند خشک
آخر و چرب آخر مضاف و مضاف الیه مقلوب است - (فش، ق)
آخر روزه: آفتاب زردی -

آداس: بمعنی هنام که عربی آن سبی است - (پ)
آداک: بمعنی خبریه - (پ، م)

آذر: بذال بی نقطه، اسم آتش، آگ نار و بذال منقوطه زشت
و دنام ماه و نام روز که آذر بذال می نویسند، همزای هوز
در کار است - (پ، ق، فش، ق، ق)

آردی کشا: هم، بذال جمله درای جمله در آخر، آکن، بی عربی نار -

آذر گشتب : برق، بجلی - (د، قن)
 آذر کم : بدالی ایجد، نذرین را گویند که اسیم دیگر آن بگشت
 در عرف اهل هند خود گیر اسیم اوست - در اهل خود گیر نیز فاری
 است امانه بدین صورت، بلکه خودی گیر بواو میدوید
 تخیالی خودی، ترجمه عرق، و گیر صبیحه امر او گرفتار (فش، ق)
 آذر زنگ : بمعنی سرخ و محنت - (فش، ق)
 آوّه : بالعب، مدوده و دال ایجد، در فارسی معنی نشین مرغان
 آید - در هندی بالعب مفتوحه و دال نقیله مشدود گفته می شود -
 (فش، ق)

آویش : در زبان پهلوی قدیم نفی است جداگانه بمعنی تعلیم و
 تنگدیم - (فش، ق)

آراستن : آراست، آراسته، آراید، آراینده، آرای، آرائی
 بمعنی آرایش - آرائی بین مصدری تشافی آگئی چه (پ، تین)
 آراشداد : بسکون نشین، انتظام - (د)

آرامیدن : آرامید، آرا سیده، آرامد، آرامنده، آرام
 ارسن نرس : و، بمعنی آتش پرست - در کتبات فارسی و چین
 مجر و سکون رای مدوهای فارسی در آخر برق دنام فرشته موبل بر آتش -

بہشت مصدر بجز الف نیز آید۔ وحذف الف در
مضارع روا نیست۔ (پ)

آرد: آنا۔ آرد و بریان: سوختن، پختن، ستور (تن)
آریش: برای کشور، یعنی معنی۔ (آ، د، فن، ق)
آرئج: یعنی مرئج است کہ آرد و ہندی کہنی نامند (ق، تن)
آرنگ: یعنی ہرگز و نہار آبدہ۔ (فن)
آر و غ: آجبل، جیشا، ڈکار۔ (ب، ق، تن)
آرز: حرص۔ (د، ق، غ)

آزردن: مصدر سیت مشہور ہم یعنی لازمی و ہم معنی متعدی
و آنرا در مضارع، و آزارم از بکسب مضارع صیغہ متکلم آزار
امر۔ (خ، فن، ق)

آزردہ شدن از ناز: پشت چشم نازک کردن۔

آزمودن: آزمانا۔ (ق، تن)

آزودن: بر وزن ناسور، حریص (د، قط، ق، غ)

آزرخ: عربی تزلزل و ہندی کسا۔ (پ، ق، تن)

از میرزا صاحب نے ایک خط میں لکھا ہے کہ "آزار امر، امر یعنی اسم جاد
آتا ہے" و از اسم جاد کردن اسے ساتھ پیوند پاتا ہے۔ (خ)

آژدن : برای شیشه ساکن بر دَرین یافتن و یافتن . و این را
 چهار معنی است : بجهت زدن ، و حجامت یعنی خستن ، تن با ستره ،
 و بخند و ساختن آسیا سنگ ، و کشیدن آتو بر جامه ... آری
 آژدونی هست که آژد در هند گوید هتا ، گویند بجا بی محی مضموم
 و دوا و معرفت و دال فتلط التلفظ بهای هوز . و آن خستن
 تن است بر خم سوزن و آگندن نیل در آن رخسار با چنانکه
 در هند زمان روستا بیشتر بر سینه و گردن و ساعد و بازو
 این صنعت بکار برند و انواع نقوش انگیزند ... و این
 مصدر و مشتقات بجای زای فارسی جیم عربی نیز نویسند .
 (فش ، ق)

آژده : جامه آژدار و بجهت کار را گویند یعنی مفعول آژدن .
 (فش ، ق)

آژند : بالف ممدوده و زای فارسی مفتوح ، در هندی
 گاه خوانند . (پ ، د ، تن)
 آژنگ : بکنی که بر دی افتد ، و هندی مجهری گویند پ ، (ق ، ف)
 آژنه : چوننا - (د)

آژنیه : آله خستین سنگ و کشیدن آتو ، مشتق از آژدن است
 (ق ، د)

آس : آسیا، چکی - (قن)

آسا : صیغہ امر است از آسودن - و آسا بالینِ ممدوده، لغتی
 چار غیر متصرف نیز هست بمعنی مثل و مانند بمعنی با شک
 و دمان درہ کہ آن را در عربی فائزہ و در ہندی جانی گویند
 و بمعنی نمکین و وقار نیز آید۔ (پ، فن، ق)

آستان : بر خاستن، کنایہ از ویرانی خانہ است، چنانکہ خاقانی
 فرماید : بامِ نشست و آستانِ برخاست - (پ، فن، ق)
 آستہ : بالعین ممدودہ، مقابلِ ایرہ، چنانکہ سعدی فرماید :

۱۔ لغتِ فارس : ۱۹۰ میں معنی آسا کردن سخن میں اور بمعنی آرد درم باشد

زیرِ رنگِ حاشیہ میں لکھا ہے۔ ہستشاد میں کئی کایہ شعر : آسان
 آسیا گردان است بہ آس مان، آسان کند ہر مان، اور یہی کایہ
 یہ شعر : دوستا، جانی بین در دشناس بہ شد خواہم آسیای تو

آس، اور معنی کایہ شعر : تادلی من آس شد در آسیای عشق تو
 ہست پذیری، غبارِ آسیا بر سر مرا، پیش کیے ہیں۔ میری ہست
 میں ان تینوں میں "آرد درم" کا مفہوم زیادہ واضح ہے اس بنا پر

صحیح لغتِ فارس کا دوسرے نسخے کو حاشیے میں جگہ دینا مناسب نہیں معلوم ہوتا۔

۲۔ دین کا دیانی میں سیرزا صاحب نے دوسری جگہ لکھا ہے : "دمان درہ و ساہمانیہ
 است کہ ہندی جانی در عربی ثناء و ب و مطلق خوانند" فائزہ کی تحقیق حرف لامیں "لا" ہے

تباداشتی هر دور و آستر - (فش، ق)

آستین افشاندن: عبارت از ترک و تخیریدن - (پ)

آسمان: چرخ، فلک، جنب و اوج گونه گردون -

آسمان بایر و پوشیدن: کنایه از انکار و وجود بدیهی - (پ)

آسمان سوراخ شدن: کنایه از تواتر نزول بلا - (پ)

آسمان غریب: رعد - (د)

آسمانه: سقف، چفت - (د، قن)

آسودن: آسود، آسوده، آساید، آساییده، آسای - (پ)

آسیا: آس، چکی - (قن)

آسیم: در اصل آسام است قلب آماس - لاجرم دریم دماغ را

میر آسام گویند و سرسام خفیف است - آسیم طبعان لاله آسام

توان دانست - و آسیم سر و سراسیم را مرکب از آسیم و سرتون

گفت - بلکه در کلام قضا تنها آسیم بجای سراسیم نیز آمده - و

بجای سیم کس و او و بجای مای هنوز نون آورده آسیون نیز

لوشته اند - (فش، ق)

آشامیدن: آشامید، آشامیده، آشاید، آشامنده، آشام - (پ)

آشفتن: آشفت، آشفته، آشاید، آشوبنده، آشوب - (پ)

آشکار: بجز، هویدا، نمودار -

آشانه: گهونلا - (قن)

آغشتن: بشین نقطه دار و غین کسور، بروزین دلستن، مصدوی

است شهور، در معنی مرادیت آلودن، بدین قدر تفاوت که

آلودن عام است، خواهی بچیزی متناکه بچیزی بجز خشک، آغشتن

خاص است، یعنی آلودن بچیز نناک. و آغاز مصداق این

مصدر است. آغشته، بفعیل کسور، مفعول آغشتن. (قن، ق)

آغوش: کنار، بغل - (قن، ق)

آفت: آگمان گردی آفت که آفت آبی است از آسای خیر

اعظم، و آفتاب فرید علی، چون ماه و ماهتاب و جم جمشید

از پیشه این برای پذیرد - (قن، ق)

آفتاب: هور، آبت، نیر اعظم، سورج - خورشید، شمس -

آفتاب زردی: برای ساکن دیای معروف، گمانه از آخر

روز است - (قن، ق)

آفتاب گردش: بسکون بای موحده، یعنی از شرق تا غرب؟

است غرض: علم، میس بنیمین، که که فردوسی کای شمشال میس پیش کیا

چه: ز ایرانیان من پس کشته ام، زمین را بخون و گل آغشته ام -

آفریدن : آفرید، آفریده، آفریند، آفریننده، آفرین۔ (پ)
آفرین : لغتی است جاہ غیر متصرف، بمعنی تحسین و مرجاہ اما
آفرین لغتی دیگر است از مشتقات مصدر آفریدن بمعنی امر۔

(فش، ق)

آگندہ گوش : بکاف عربی، کسی را می توان گفت کہ گوش دارد
بزور کندہ از بنا گوش جدا کردہ باشد۔ (فش، ق)

آگندن : بکاف فارسی، مصدر است صبح۔ و آگندہ مفعول آن۔
و آگندہ مضارع او آگندہ بمعنی خشو قبا و خشو نہالی، صیغہ امر
است ہم ازین مصدر بہای فحقی پیوستہ، چون استرہ و آژینہ

(پ، فش، ق)

آگندہ گوش : بکاف فارسی بمعنی کہ کہ عربی آن آگتم است
آنست کہ بطلان در حق سامعہ وی راہ یافتہ باشد۔ (فش، ق)

آگندہ : بمعنی خشو قبا و خشو نہالی۔ (فش، ق)

آیش : بر وزن بالش بمعنی عوض چنانکہ گویند "فلانی زشت آیش
کرد"۔ (پ)

آل تمغا : مرکب است از آل و تمغا۔ آل مطلق رنگ سرخ،

۱۔ ہا میں میرزا صاحب نے یہ لکھا ہے کہ "این را مضارع نباشد"

و لغابد و معنی مشهور است: نخست باجی که در راه با از هر هزاران
گیرند، دوم مهر. و در آلتغامعی دویمی منتهی است در و نیز
تا عباداران میبویید به تا مهاشی که به تاجداران و گرمی نوشتند
و بر آساند و جا گیر که بر دم می بخشدند، مهر شنگرف میزدند
و آنرا آلتغامی گفتند، یعنی مهر سرخ. تنها مهر را آلتغا گویند
نه آلتغا - (فلسف، ق)

آلودگی: آغشاق - مصدر است - آلود، آلوده، و آلوده مضارع، آلوده
و آلود امر، و میالای نمی - و نغضت میالای، میالای (پاشنق)،
آله: افزار - جمع آلات -

آماده: یعنی دیگرست یا در غیر تصرف و در معنی با همیا متقد یا بدل
آموده است. ماخذ آن را العنیه دیگر گمان می کنیم و اگر
همان بدل متقد آموده است یعنی همیا، محاذر خواهد بود
(دقت، ق)

آماده گیر شدن : دامن پنهان گرفتن.

آموزش: هم لانه می دهیم مقدی است. آموخت. آموخته
آموزده / آموخته / آموز (پدا)

آمودن: مصدر است ترجمه اندراج نمودن و بمعنی گهر در رشته کشیدن خصوصاً. آمو دماضی و آمو ده مفعول و آمايد مضارع و آماينده فاعل و آماي امر - (پ، فش، ق)
 آ میخ: حقیقت (د، ق)
 آ میخی: بفتح الف و کسر میم و یای معروف، بمعنی حقیقی - (آ، پ)

آمنت: بمعنی خوی و زهی - (پ)
 آواز: فارسی، عربی صدا - (فش، ق)
 آواز اسپ: صیل، شبیه -
 آواز خوش: دستان -
 آواز هولناک: صیحه -
 آو رخ: بمعنی افسوس - (پ)

آوردن: لاتا - (قن) آورد، آدوده، آرد، آرنده، آرد -
 نهفته مباد که مضارع یا و بجای که متعلق یا اوست، باضافه

۱- دری کشا: ۶، تهمانی مجهول و عین معجم، حقیقت مقابل مجاز، و آ میخی
 بیای نسبت در آخر، حقیقی مقابل مجازی -

۲- دری کشا: ۶، بفتح واد و سکون غاء، معجم، آه و افسوس -

دو نیز آید، آورد و حرکت را، آورنده، آور - (پ)

آؤند: ترجمہ ظرف است مطلق برتن - (د، ف، ق، ق)

آؤنگ: بمعنی در میان خوشه انگور - و در میان کہ بشف آؤیزند

و چھینکا در ہندی خوانند - (پ، ق، ق، ق، ق)

آؤنگان: یعنی سزگون - (م)

آؤیزہ: پیرایہ ایست کہ در نرمہ گوش سوراخ کنند و آن پیرایہ

را دسان اندازند تا آؤیزان باشد - اما آؤیزہ خصوصیت

بگوش ندارد و در کلاہ و تلخ و تخم و چتر نیز استعمال یابد -

(ف، ق، ق)

آہن: حدید، لوہا، (ق)

آہن سرد کو فتن: اشارہ بتقدیم کاری ناسودمند - (پ)

آہو: عیب، ہرن - (د، ق)

آہیختن: آختن، بیرون کشیدن، آہیخت، آہیختہ - (پ)

آہینم: آرسی - (ق)

آہینہ دار: آنرا گویند کہ آہنہ و شانہ در تحویل دی باشد، و چون

خواجہ دست زد رو شود، شانہ و آہینہ پیش ہند، تا خواجہ روی

را نگردد و موی را شانہ زد - (ف، ق، ق)

از لغت فارس: ۱۴، می گوزہ آہ، اور بر این دو معنی بھی ہیں -

۱- در ابتدای کلمه افاده معنی نفی کنند چنانکه «جنبان» بمعنی
متحرک و «اجنبان» بمعنی ساکن - و این الت در حرکت
پیر و حرف ما بعد خود نهاده و پیوسته مفتوح بود - و
بعد صیغه امر تنها الف افاده معنی فاعلیت کند ،
مانند گو یا و بینا و دانا - الفی که در وسط صیغه مضارع
آرند ، دعایشه است ، و الفی که در آخر صیغه مضارع
آرند ، زائد - (فش ، ق)

آبد : انجام جاوید پیوند -

آبدان : مصرعی جمع بدن است - (فش ، ق)

آبر : بدی - (قن)

آبر : بفتحتین ، ترجمه «علی» و فرید علییه «بر» مشهور است -

(فش ، ق)

- اِبرام در طلبِ چتری: مکاس - وکیس، امالہ: آن -
 اُبکار: مخفیف اُبکار -
 آپگندن: اُگندن -
 اُشائٹ البیت: کا چار، کا چال، متاعِ خانہ، اسبابِ خانہ -
 اُشیر: بشای مثلثہ و رای بی نقطہ، یروژن اسیر، در عربی اسم
 کرہ ناماست - (نش، ق)
 اُجاغ: دگیدان، چولھا - (قن)
 اُجداد: نیاگان -
 اُجٹبان: مرادفِ ناجئدہ، و بمعنی ساکن - (نش، ق)
 اُختیار: نیاز -
 اُحمق: نادان، اؤت - (قن)
 اختر: تارہ - (قن)
 اختر روز: آفتاب - (نش، ق)
 اختلاط: لاپہ، لاغ -
 اُخگر: انگارہ - (قن)
 اُخلگندو: جھنجھنا، (قن، عربی اردو اخبار، شمارہ ۳، ج ۵، بابت
 اپریل ۱۸۵۳ء)

اُخواستی: ترجمہ غیر ارادی۔ (فش، ق)

ادب آموز: یعنی استاد۔ (آ)

ارادی: خواستی۔

آرتنگ: بمعنی مرقع تصویرست مطلق۔ مگر چون آن را بوی
مانی مضامینا گردانند، آرتنگ مانی و آرتنگ مانوی خوانند

بکسرۃ کا مینا فارسی۔ (پ، ق، م)

آرج: بمعنی قدر و قیمت آید۔ وہاں مرادین آست۔ و

ارزش نیز ہم چنین۔ (پ، ق، م)

آرتنگند: بمعنی صاحب رتبہ، چہ "مند" افتادہ بمعنی صاحبی می
کند۔ (فش، ق)

آردی بہشت: مدت ماندن آفتاب در ثور۔ (د)

آرز: صیفہ امر است از آرزیدن، و مثل سونہ و سانداز فادہ

معنی مصدری می کند۔ و چون ما بعد آن شین نقطہ دار

آرزد، معنی حاصل مصدری دہد، چون سوزش و سازش

و "ارج" بدل آرز است۔ (فش، ق)

۱۔ لغت فرس: ۱۶۱، میں لکھا ہے کہ مانی کے مرقع تصاویر کا نام ہے اور دری میں ہی
ایک لفظ ہے جس میں حرف ثا دیکھا گیا ہے۔ یعنی صاحب لغت فرس کے نزدیک
یہ لفظ آرتنگ کی جگہ آرتنگ ہے۔

آرژا لیش: بروزین ہروانش، خیرات و ایتار، خیر خیرات۔

(ریخ، دہ فش، ق)

آرژانی: محتاج و خیرات خوار۔ (ریخ)

آرژن: قسمتی از غلہ۔ (د)

آرژیدین: ارزیدہ، ارزیدہ، ارژو، ارژندہ، ارژ۔ (پ)

آرژیزہ: رانگ۔ (قن)

آرژنگ: برای فارسی، اسم است دسہ سہمی دارد کہ ہر سہ

در از منہ مختلفہ سہمی یک دیگر بودہ اند۔ تخت دیوی کہ

دستم آن را کشتہ۔ دوم گروی کہ طوس آن را کشتہ۔

سہ دیگر نقاشی کہ، بچون مانی و پیراد، درین فن صاحب

دستگاہ و نام آدر بود، چنانکہ مولانا نظامی گنجوی، علیہ الرحمہ

در شیرین و خسرو از زبان شیرین فرماید:

بقصر دولتم مانی و آرژنگ طراز سحر می بستند برنگ

(پ، فش، ق)

آرژن: کمز، زمین۔ (قن)

آرژنہ: خورہ، اسم گرمی است۔

آرژنوں: بنین مفتوح۔ اور مختلف اس کا "ارغن" اور میل نہ

”ارگن“ ہے۔ (آ، رخ)

ازک: بالفتح مفتوح بروزن درک، قلعه کہ در میان حصار باشد
قلعه کوچکی کہ در میان قلعه باشد، قلعه درون حصار۔

(پ، د، قغ)

آرمغان: بمعنی سوغات (پ)

آرونی: ”رے“ کی سکون و حرکت کے باب میں قول فیصل یہی ہے۔

... اگر تقطیع شعر مساعدت کر جائے اور ادنیٰ بروزن چینی

گنجایش پائے، تو نعم الاتقان۔ ورنہ قاعدۃ تصرف تنقذ

جواز ہے۔ (عس)

آزوند: بفتح الٹ، وڈ الوند، بلام نیز، نام کوہی است۔ ونام

دریائی نیز۔ و بضم الٹ خلاصہ و زیدہ و بسیطہ را گویند کہ

مقابل مرکب است۔

و ساسان پیچم مترجم دساتیر، آوند را بمعنی چیرنی آورده است

کہ بیچ چیز از خارج داخل آن نمونند شد۔ آموزگار ہر فرد

ثم عبد الصمد، گاہ گاہ در مکاتبات خود ”آوند بندہ“ نوشتی

۱۔ لغت فرس، ۸۷، بمعنی درود و جملہ، و ۱۰۰، بمعنی مخرب۔ دری کشادہ، بضم الف۔

۲۔ ”ترجمہ ہندی زبان میں ٹھوس“ کا لفظ ہوتا ہے۔ عربی میں ان معنوں کا لفظ صمد

ہے۔ ”ترغ تیز۔

چون پژوهش رفت، فرمود که "اروند بنده" مضاعف و
مضات البیر مقلوب است، یعنی بنده اروند بنده،
ترجمه "عبید" و "اروند" ترجمه "صمد" و نیز می فرمودند که
چون طبایع لطیف استعاره را دوست دارند، "اروند"
را که اسم کوهی است، بمعنی تمکین و وقار و شان و شوکت
نیز آرند - (فش، تن)

از پرکار افتادون: بمعنی رفتن انتظام و باطل شدن ترکیب
(پ)

آردور: بمعنی لائق - (بر)

آژلاو: لقبی الف، هرگز - (د، تنخ)

آژدر: آژدیا - (د)

آژدرشکر: بشین کسور و کاف مفتوح، شکار کننده آژدیا
(د، قظ، تنخ)

استبلیع: هفته، آشواره -

اسب: گهورا - (تن)

اسب سوار: هیون -

استبند و استبند: بحدف الف، سردار سپاه را گویند و مجازاً

نفسِ ناطقہ را نیز نامند۔ (پ)

اسپید: سپید۔ (رینغ)

اشخو ان: ہڈی۔ (قن)

اشتر: حاشا کہ نام دایہ مشہورہ اشتر بفتح تین باشد۔ آن اشتر است بہر دو ضمہ بردن پُر در۔ و اشتر مخفف آن و توتہ

مزید علیہ، چنانکہ سعدی را صبت:

آن شہید سستی کہ وقتی تاجری در بیا بانی سیفتا د از ستور

گفت: چشمِ تنگ دنیا دارا یا قناعت پر کند، یا خاکِ گدا

(ش، ق)

۱۔ میرزا صاحب نے اس لفظ کو ہر جگہ اسپید، بضم با، لکھتے۔ دری کشادہ

۱۹، اُن کی حمایت کرتی ہے۔ لیکن جیسا کہ فرنگار انجن آراہی نامری

میں تصریح کی ہے، بد، بفتح با کے معنی دارندہ اور صاحب ہیں۔ اند

سپید وغیرہ کے آخر میں یہی لفظ واقع ہے، اسی لیے بفتح با پڑھنا

چاہیے۔ فردوسی کہتا ہے: چہ برداشت پر دہ زور ہیر بدہ سیاوش

ہی بزرسان زید۔ لغت فرس: ۱۰۸۔

۲۔ میرزا صاحب فرماتے ہیں: ”اصل اس کی یہ ہے کہ سپید و شکم دو لغت چاہیں۔

ان پر الف وصل لاتے ہیں، چاہوں، یعنی شکم و اسپید کو لغت اصلی اور شکم و

سپید کو مخفف کہو۔“ (رینغ)

اشتر و ن : بهمه مضمومه و تایی فوقانی و مضموم ، زن عقبی ، پنج
(نش ، ق ، ق)

اشتره : آله حجامت - (نش ، ق)

اشتهزار : پوزش ، پزیش

استغاثه : دادخواهی ، جامه کاغذی پوشیدن ، مشعل بکف گرفتن -

استفاده : در پس زانو نشستن -

استقبال : پذیره -

آشته : بردن دسته ، بعضی تخم برخی از میوه - دآن خود مبدل
منه خسته ، است - دآن را چنانکه است ، گویند ، هسته ،

نیز خوانند - (نش ، ق)

استهزا : فسوس ، کلاغ گرفتن -

اشتهزار و و اسفندار مزه هم نام ماهست ، دهم نام روز ،
دهم نام سردش - (نش ، ق)

اشناوب : سان ، طرز -

اسم : نام (تن)

اشتر : اونٹ - (تن)

اشتلم : بضمه الف و ضمه تا و ضمه لام ، شدت - (د ، تن)

اشتیاق : شاد خواست ، خواہش ۔

اشقر : بوزن اشتر، اسم جانوری است خاردار کہ ہندی 'سیہ' گویند۔ (پ، قن)

اشکم : شکم۔ (تینخ)

اشکوگ : بوزن آجود، عبارت از درجہ عمارت۔ (پ)

اشگرت : شگرت، نادر، عجیب۔

اصطکاک : بمعنی آواز گشودن در (آ)

اصم : آگندہ گوش۔

اطاعت : سر نہادن، گردن نہادن۔

اعتراض کردن بر کلام : انگشت بحر نہادن۔

اعتراف : خط دادن، اقرار۔

اعتکاف : گوشے میں بیٹھنا۔ (قن)

اعظم : بیشدید لفظ عربی۔ (آ، خ)

اقتد : واقع شود۔ (آ، خ)

اقتسائی : یعنی نہایش۔ (م)

ارغنت فرس : ۵۰ میں اندر ستا، کو بسکون فادوال و کسر سین کھ کر بتایا ہے کہ

یہ پہلوی لفظ ہے جو اند، بمعنی شکفت اور رستنا، بمعنی ستایش سے مرکب ہے۔

افراختن: افراخت، افراخته. بجای خا، شین نیز آید، یعنی افراشتن
افراشت، افراشته. بحث مضارع بحذف الف نیز مسمو به
افراژنده، افراژ، سراسر بحث بحذف الف نیز مسمو به

است - (پ)

افراژ: بتقدیم زای بی نقطه، صیغه امر است از افراشتن. (فش، ج)
افراژ از حمت و ریج در آب و آتش بودن -

افروختن: افروخت، افروخته، افروزد، افروخته، افروزد -
بحث مضارع بحذف الف نیز آید. لیکن در بحث مصدر
حذف الف نتوان کرد، چه اندران صورت افروختن و
افروخت، افروختن و فروخت می گردد و آن بخشی است

جداگانه بمعنی جداگانه - (پ)

افروختن چراغ: برکردن چراغ -

افرا: صیغه امر است از افرودن - (فش، ج)

افراژ: بتقدیم زای نقطه دار، در عرف هند اوزار گویند بمعنی
آله که جمیع آن آلات است - (د، فش، ق)

افروودن: افروود، افروود، افراید، افرازی - سراسر بحث
بحذف الف نیز جائز - (پ)

افشار: بمعنی پوزی. (آ، پر، خ، و، س، قن، م)

افشر: تاج. (آ، خ، د)

افشردن: افشرد، افشرد، افشرد، افشرد، بحرکت را. فاعل و امر
مسموع نیست. و این بحث بحذف الف نیز می آید. (پ)

افسوس: بالف مفتوح و واد مجهول، در فارسی بمعنی حسرت
و حیف و مرادف در یغ است. (فش، ق)

افشار: نام قومی است از مفعول ابراهیم - قهرشکما. (فش، ق)
افشردن و افشردن: بیش از سه معنی ندارد. یکی از جامه تنگ
یا از میوه تازه آب گرفتن، هندی آن پنچوژنا - دوم بزور
در آغوش گرفتن یا به شکنجه کشیدن، هندی آن بهینچنا -

سه دیگر چون با قدم یا با پای استعمال کنند، معنی استوار
کردن دهد، هندی آن گاژها - افشرد، افشرد، افشرد
بحرکت را معنای و نیز با ضافه الف، یعنی افشارد - و فاعل
و امر ازین مضارع استخراج نمایند، افشارنده، افشار
سراسر این بحث بحذف الف نیز می آید. (پ، فش، ق)

افطار: روزه کمالات.

افق شرقی: کناره خادری.

افکنند: بفتح، ہمزہ و فتح، کاف عربی، مصدری است پارس
و آن را اپکنند، نیز نویسنده و مبدل آن 'او کندن' است
بلکہ 'اوژندن'، نیز، چنانکہ 'شیر افکن'، 'راد شیر اوژن'، نویسنده
در صورت اول مضارع 'افکند' خواهد آمد و باز او کند
افکنده و اوژند ہر چارہ بحر کتب اول و ثالث۔ 'افکند'، 'افکنده'
افکند بحر کتب نون، 'افکنده'، 'افکن'، 'سراسر حدیف الف'
نیز مسوع۔ (پ، فح، ق)

اقامت: آخورد۔

اقرار: خط دادن، اعتراض کردن۔

آکدیش: بالف دوال مسور، دو تخته، خواہی انسان و خواہی
اسب کہ آن را 'تجس' گویند، آن کہ پدرش از قوم دیگر باشد
و مادرش از قوم دیگر۔ (پ، فح، ق)

اللاغ: خر، گدھا۔ (قن)

انجال: ہمیدون۔

انفختن: بفتح الف و ضمہ نا، بوزن افشردن، مرادیت انداختن

۱۔ لغت فارس: ۳۷، میں شیخ فاکہ کہ رو کی کا جو شعر مثال میں پیش کیا ہے اس میں
بخت اور بخت قافیہ میں، نیز لفظ الفعدہ بمعنی انداختہ کو بھی بفتح قافیہ لکھا ہے:
۲۳۳۔ دراصل یہ بھی لغت ہی کا ایک لہجہ ہے، اس سے معلوم ہوتا ہے کہ اسدی
کے نزدیک ضمہ ہا کی جگہ فتح آیا ہے۔

جمع کرنا۔ الفنت، الفتنۃ یعنی اندوختہ، الفتنہ بھائی مفتوح،
 الفتنم بمعنی اندوزم، الفتنہ، الفتن۔ معلوم باد کہ از الفتنہ کہ
 مضارع است، الفتنیدن پریدی آید (پ، د، ق، قش، ق، م)
 الف صیقل: عبارت از ان خط مستطیل است کہ ہنگام
 زدودن آئینہ فولادی بر سطح آئینہ پدید آید۔ (م)
 النگ: بفتح ہمزہ و فتح لام، اسم دیواری است کہ رو بہوی
 لشکر کشند۔ و در ہندی قریب بدین معنی۔ (قش، ق)

امام: پیر و خستہ، پیشوای دین۔ (قن)
 اُفت: برسان نبی۔

امروز: آج۔ (قن)

آفتشا نیکنند: بمعنی فرشتہ رحمت۔ (پ)

امید: آس۔ (قن)

آمیر: مراد ب نامیرندہ۔ و در ہندی نامیرندہ را دانا، بفتح تین
 گویند۔ (قش، ق)

آشباشتن: مصدر اصلی است، و انبار و مضارع دانا، بفتح تین۔

امیرنا صاحب فراتے ہیں: "فولاد کی جن چیز کو صیقل کرو گے، بے شبہ پہلے
 ایکسا لکیر پڑے گی۔ اس کو الف صیقل کہتے ہیں" (آ، خ، ع)

اتباع : بفتح الف، بمعنی دوزن کہ ایک شوہر داشتہ باشند۔ و
آن را ہندی سوت و سوکن نامند۔ (پ، ت، م)

انبیان : بفتح، گون یا پورا۔ (د، ق، ف)
انبرا یوزن قبر، افزاوی کہ آتش بدان کشند، و آن را دسپنا
نامند۔ (پ، ت، م)

اقبساط : لایہ، لایح۔
آئینو بہ : یوزن منصوبہ، لولہ را نامند کہ ہندی آن ٹونٹی است
(پ)

آئینودن : مصدر است بنال بی نقطہ بر وزن افزودن و بمعنی
بہم آوردن و برہی ہم نهادن۔ ع : باغبانی بنفشہ می اتود۔

۱۔ لغت فرس : ۱۳۸، اور انجمن آرای ناصری میں انبرا کو لفتح اول و نیم
ثالث و سکون ثانی لکھا ہے۔ خود میرزا صاحب نے بھی قادر شاہ میں انبرا
کا فرید علیہ انہو درج کیا ہے، جو اس کا ثبوت ہے کہ انبرا کی باصنوم ہے
اس سے یہ نتیجہ نکلتا ہے کہ یہاں انبرا کو یوزن قبر لکھنے میں سہو ہوا۔
۲۔ میرزا صاحب کو اس لفظ کے بنال منقوطہ اور بمعنی آفرینش ہونے
سے انکار ہے، حالانکہ لغت فرس : ۳۹۲ میں بمعنی آفرینش لکھ کر
دو کی کا یہ شعر سند میں پیش کیا ہے :

بودنت در خاک باشد یافتی بہ چمنان کز خاک بودا نبودت

یعنی گھامی بنفشتہ می چیدہ بردی ہم می بناد۔ (فش، ق)

آنبور: آنبور، سپنا۔ (قن)

آنبہ: آم۔ (قن)

انتظام: آراشداد۔

انتظار می: بمعنی انتظار۔ (عس)

انجام جاوید پیوند: ترجمہ ابد۔ (م)

انجام گزارش: فرجام۔

ندا ختن: ڈالنا۔ (قن)

ندام: بزور لغت فارسی است۔ (فش، ق)

ندراج: آمودن۔

نڈرز: پند، نصیحت۔ (قن)

فکر روا: بمعنی سرنگون۔ و دروا نیز مستقل است۔ (رپ)

نڈک: ہکم۔ اور اندک کا لفظ بھی اس معنی (یعنی سلبہ کلی) میں

آتا ہے، بقول لغامی:

میرزا صاحب نے یہ بھی لکھا ہے کہ "انتظاری بمعنی انتظار اساتذہ

کے اس فارسی میں موجد ہے۔"

دری کشا: ۱۰، بیغ اول و سوم۔

پس و پیش چون انقلاب کی است فروغم فراوان، فریب اندکی است

یعنی فریب یا کمال نہیں، نہ یہ کہ کچھ ہے۔ (خُن، ن)

اندوختن : التفتن، جمع کرنا۔ اندوخت، اندوخته، اندوزد،

اندوزندہ، اندوز۔ (پ، و، ق، خ)

اندوختی : توختی۔

اندوول : اندود، اندودہ، اندایا، اندایندہ، اندای۔ (پ)

آندی : بالغ، مقنوع و دال کسور، مراد بنت چندی، عدد مہمول

را گویند۔ (د، م)

اندیشیدن : یگانیدن۔

انقلاب : جاہ گردش، تغیر حال۔

انکار وجود بدیہی : آسان بابر و پوشیدن۔

انکارہ : بمعنی نقش ناتمام است کہ این را "گردہ" بلفظہ و "بیرنگہ"

نیز گویند۔ و قاکا ہندی آنست۔ دیگر ہر آہن و سنگ و

چوب را کہ بہتہی خاص نہا شتہ باشد ہر پیکری کہ خواہند

انراں توانند ساخت، انکارہ نامند۔ متاخرین کہ استعارہ

شیرہ ایشاںست۔ مکرر گفتن سرگزشت را نیزہ انکارہ

۱۔ دفعہ میں ہے "اندی بروزن چندی عدد مہمول"

کردن سرگزشت، گفتمہ اندونامہ گزشتین گفتار و کردار
را انگارہ گزشتین آن قول و فعل نوشتہ اند۔ (پ، د،
فش، ق، م)

انگیزین: شدہ، عمل۔ (آ، قن)

انگشت بحر ہمدان: بمعنی اعتراض کردن بر کلام۔ (پ)

انگشتری: خاتم۔ (آ)

انگوزہ: ہینگ۔ (قن)

انگیزختن: انگیزت، انگیزتہ، انگیزد، انگیزندہ۔ انگیز۔ (پ)
آوار: آوارہ کہ مزید علیہ دوست، لفظی ست غیر متصرف بمعنی
دفعہ حساب۔ (فش، ق)

آواریدن: ناخائیدہ فرد بردن۔ آوارہ صیغہ امر و دواخر
تختانی (آواری) مثلاً۔ (دک)

آؤر: ہر دو فتح، بمعنی عم، یعنی برادر و پدر، چچا۔ (د، م)
آؤرگ: بالف مفتوح لہو و پیوستہ و رای مفتوح بکاف فارسی
زودہ، بمعنی ریسائی کہ آن را بسقف یا شلخ درخت بندند
و دیابراں گزارند و ہوا آیند و روند و بندند و ہوا نماند و ہوا

۱۔ میرزا صاحب نے یہ بھی لکھا ہے کہ "خاتم بمعنی ہمین لفظ" (آ)

اور نیزہ: ناپاک را گویند۔ (فش، ق)

آی: حرف ندا۔ (رش)

ایبک: بہرہ مفتوح و موحده مفتوح، قوی از اقوام ترک۔ (کم)

ایستہ: بروزین نسبت، در ہر دو زبان اسم آفتاب۔ (فش، ق)

ایشار: ارزانش۔

ایستادن: دامتادن و ستادن، بمعنی قیام آمدہ است۔ و چون

مصدر بے صورت است، ہر آئینہ مضارع نیزہ صورت دارد

ایستہ، استد و ستد، بسبب کسور و تئای مفتوح۔ و حال

مشقتات دیگر نیز ہمچنین۔ (پ، نش، ق)

ایطای: وہ قافیہ ہے کہ جو دو حرف ایک صورت کے ہوں، جیسے

الف فاعل گویا و مینا دشنوا، اور نون دال مضارع جیسے

پزنند و شکند، و الف نون حالیہ کا مانند گریان و خندان

پس اگر یہ مطلع میں آ پڑے تو ایطای جلی ہے اور اگر نزل یا

قصیدے میں بطریق تکرار قافیہ ہو، تو ایطای خفی ہے۔ (ن)

ایکسبہ: بلف کسور یا می جہول کا تہ عربی مضموم، بمعنی بزرگ و جاہلند، (قا)

ایل: بلف کسور یا می جہول در زبان معلی گودہ را گویند، و بمعنی مطلع نیز آرتد

الچی: و خُشور۔

(فش، ق)

ایستاد: ہانف کسور، بیای تختانی دقون دتای فوقانی زودہ،

بہت چھی دزہی۔ (بر، پاس، م، ک، دہلی اردو اخبار شمارہ

۳۴ جلد ۵۱ بیت ۳۱ و ۳۲ اپریل ۱۳۵۷ء)

آپوار: بفتح الحاء بمعنی سفر روزہ۔ (بر، پاس، د)

آلیوان: حالات بدالی در ہندی ترجمہ ابوالحسن (قش، ق)

۱۔ انجن آماسیں اس لفظ کو بروہن دیوار لکھا ہے۔ یہی اس کے صاحب دری
کشتا کی ہے۔ اس سے معنی میں یہ لکھا ہے کہ وقت عصر مقابل شکر کہ معنی موج است

ب

ب: موحده علی کے معنی بھی دیتی ہے، پس جو کچھ ذرے سے مراد تھی، وہ باہمی موحده سے حاصل ہو گئی۔ اور اگر باہمی موحده کے معنی معیت کے لیں، تو بھی درست ہے۔ (د، خ)

باب: در۔

باج: ساد، خراج۔

باختر: یعنی مغرب۔ (کونٹاق ام)

باختن: کھیلنا۔ باخت، باخته، بازو، بازو، بازو، باز۔ اپ، قنہا

باخرس درجوال شدن: عبارت ہے محبت سے، خواہی بدعت

کے واسطے ہو، خواہی محبت سے۔ (د، ع)

باخه: اسم کشف۔ دآ نزا سنگ پشت نیز گویند کھوارپ باقن)

باد: باو۔ (قن)

باد آفره: و باد آفره، سزای کردار بد۔ (بد، د، م)

باد برین : بحرکت دال، پچھوا ہوا۔ (د، و تن)
 باد پیران : در معنی مراد باد خوان دیاد فروشت، یعنی مردم
 ستای و خوشامد گوی۔ فرق درین سه لفظ جز اینقدر نیست
 کہ باد خوان و باد فروش آنرا خوانند کہ ستایش و خوشامد پیش
 خویش کنند و جزایر، هنری نداشته باشد۔ و آنرا در ہندی
 بحاٹ گویند۔ و باد پیران آنرا نامند کہ ستایش آیین و سی
 باشد، نہ پیشہ۔ چنانکہ ندیمان امیران راستا بید۔ و تشدید
 رای مہلہ درین لفظ نہ ضرورت نیست نہ ممنوع، بلکہ تنخیف
 افعع است۔ تہوری فرماید :

در کوی تو پرواز کنان بلبلس و قمری
 گل، باد پیران، سرو، ہوا دار ندارد

(فش، ق)

باد فزہ : و باد فزہ اسم جمعی مدور کہ ریشمانی دران انداختہ
 بگردانند۔ و ہندی آن پھر کی است۔ (پ، قن)

باد بخان : بیگن۔ (قن)

بارہ : دخل۔ (د)

بارگاہ : فرگاہ، حضرت۔ (د، س، فش، ق)

ہارنامہ: رونق - (پ، د)

پارو: فضیل - (د، م)

پاره : قطعہ دہم، م، قس)

یازده: پسر، گھلا - باز با وجود معانی دیگر اخاذه معنی مدت نیز می
کند، چنانکه از دیر باز و از کودکی باز و از آن باز - (افش، ق، ث)
باس: در سائین مشترکست - یزبان دری اخاره یا معنی بید
و در عرب اربل هند ایما یا معنی قریب، چنانکه آب و نان
دینیز و دوشینه را باسی خوانند - دیگر باس در هندی بمعنی
سکونت است و در فارسی باس و باشند و بود و باش نویسد
گویند - و تبدیل شین منقوطه بسین بی نقطه در هر دو زبان
دستور است - (فش، ق)

بائستان : بیانی مؤخرہ ، قدیم : (د)

باسمک: آسا، و این دره، غار، چاقی۔

باطل نشدین ترکیب : از پرکار افتادن۔

باطل کروں : خط کشیدن قلم کشیدن ، محو کردن ۔

یافتن ایاات با فقه با فقهیات - با فقه جواهر، حاکم جواهر - (پایه نهم)

بالا : هم قامت را گویند و هم رفیع را و هم اخلاص معنی مقدار کنند

در بندی، چمن نیزہ بالا و پیل بالا - (فش، ق)
 بالاخوانی: خود را از بدن مراد اندازہ ستودن - (پ)
 بالان: بوجہ در فارسی مراد است آستان و والای بود و بدل نہ
 آن - (فش)

بالش: تکیہ - (رخ، حق)

بالکاش: تابان - (پ)

بالیدن: بالید، بالیدہ، بالا، بالندہ، بال (پ)

بام: کوٹھا - (رقم)

پانگ: آواز - (رقم)

بالو: بوجہ و الف و لون مفہوم دوا و جہول، مراد است خاتون -

است در فارسی، و بتو بحذف الف و تشدید نون در

ہندی - (فش، ق)

پامرو: چویدستی را گویند کہ شبانان دارند - (فش)

پالستن: پالست، پالستہ، باید مضارع - این را فاعل دامر

۱- لغت فارس ۴۴۶ پالکندہ وری کوچک بود و دیدار کہ از پنهان بیرون

نکند - و بود نیز کہ مشکب باشد

۲- غالب نے اس لفظ کو غلطی سے ماہو یا لمیم لکھ دیا ہے -

نبا شد - (پ)

پای : صیغه امرست از پائیدن با صافه پای زانده - (فش، ق)
پیکن : مبدل بگوین است که آن صیغه امرست از گنیدن
بای موحده از نه فائداست - (فش، ق)

پوشین افتادن : یعنی فیضه کردن - (پ)
بست پرست : شن -

بتیاره : به بای متفرح ، پلاء پلاء - (د، تخ)
بکر : دریا - (تن)

بچراغ رسیدن : یعنی تو گز شدن - (پ)
بخت : بهاگ - (تن)

بجنتی : شتر مساف - (م)

بجش : یعنی حصه دهره - (فش، ق)

بخود و فر و ختن : یعنی متفکر و متفیر بودن - (پ)
بخور : کله (تن)

بخیه بر روی کار افتادن : یعنی ظاهر شدن امری پوشیده
بخیه زدن : آژدن -

بد : نکو پیدا ، بُرا ۔

بدا : بھگتہ بد معروضت ، والٹ القادۃ معنی کثرت کند بسیار بد ۔ (بر ، دا ، وقح ، اس ، ام ، گت)

بد خو : خوشنم ۔

بد خوئی : خشم ، غصہ ۔ (دن)

بدر زدن : اگرچہ لغوی معنی اس کے ہیں باہر مارنا یعنی بدر باہر اور زدن مارنا لیکن روزمرہ میں اس کا ترجمہ نکل جانا ۔ (آ)

بدرمان درمان : در علاج عاجز ۔ (د)

بڈی : خنفتہ یودی ۔ (عس)

بڈر : بذال شجذہ ، بوزن و مصورت ہڈر ، در عربی تخم را گویند ۔ (فخ ، ق)

برہر فر : بمعنی علی بن نقی ،

برابر دو دیدن دو کس : پاجنفتہ دو دیدن ۔

برا در : سہائی ۔ (دن)

برادر پدر : اودر ، عم ، چچا ۔

برآمدن : در آمدن کا استعمال بعض متاخرین نے عام کر دیا ہے

یعنی در آید سے بر آید کے معنی یہ ہیں ۔ لیکن در کشیدن اور

ہے اور کشیدن اور - کشیدن کی جگہ در کشیدن ، بلکہ بر کشیدن
کی جگہ در کشیدن نہ چاہیے - (آ)
بر آؤد : تخرجہ - (د)

برایہ : بیای بفتوح سبب - (د ، فتح)
برکشت : بفتح تین ، بمعنی قاعدہ ، قانون - (د ، م)
بر تافتن : برکاشتن -
برج ثور : گاد -

برج عقرب : کژدم -
برجیس : تراوش ، سید اکبر ، مشتری -
برخ : بمعنی پارہ و لختہ است - و برخی بمعنی لختی و پارہ - (د ، ق)
بر خود بالیدن : کنایہ از تاز کردن و فخر کردن - (پ)

برخی : بفتح تین بردن دزدی ، بمعنی سددہ و قربان - (د ، پ)
برخیز : آٹھ (ق) بر دایہ دید و : اچکا ، اٹھائی گیر - (ت)
برون : برد ، بردہ ، بزد بھرکت فحی بردا ، بردہ - (پ)
برزد : کہ قافیہ آرز و مژدہ است در فارسی بمعنی زراعت آمدہ
است - (د ، ق)

برترند: و بر برگ اسم قابل زراعت است، یعنی نمزایع، چنانکه
نامبر خسرو علوی فرماید:

چو در زده به ایگار میسرون رود
یکی نان بگیسمه بریز بر بغل

دیگری سراپد اسم برزگر می داشت یکی تازه باغ - در شعر
اول در زده مبدل منته برتره است - و ایگار مخففت آبکار
و آبکار مقلوب کای آب - حاصل آنکه چون کشتا در زده
آب دادین کشت از زده بدشت میرود، نان با خود میبرد
و این از اتفاق است که بزرگواران شتاد، بوزن در صورت
نذر، در عربی تخم را گویند - و هم ازینجا است که دبیران
روزگار هر کجا برزگر دیده اند، بزرگوار نوشته اند - (فش، ق)
برتران: بهر دو فتحه، محله - (رد)

برترسان: بمعنی است آمده - ابائی مضامین الیه تیارند، یعنی
برسان فلان نمی - و آن خود پیدا است که بر سه معنی علی
و سان بمعنی طرز و اسلوب است - (فش، ق)

برتر ستم: بهر دو سواک از روی مجاز گفته ہیں - ورنه ده دانتوں نہیں
جو دانت مانجھے کا آله ہے - ایک روئیدگی خاص کی نرم نرم

شاخیں ہیں کہ تہہ پڑھتے وقت ہات میں رکھتے ہیں۔ (تج)
 پرشتن: بیا درای کسور، پرشت۔ این نامضارع نباشد۔ (پ)
 برزش دید: بھنڈہ بای موحده و تشدیدہ ای قرشت کسوریشین
 زدہ، زہمہ قطع نظر۔ (د، م)

پرکشستن محفل: عبادت از پراگندہ شدن مردم آن جمع (پ)
 برق: آدرشب، بجلی۔ (د، ق)

برکاشتن: مراد بت برتافتن و گردانیدن و گردانیدن ہست۔
 و تا این کلمہ شنائی، یعنی بای ایچہ وہای قرشت، در
 اول نظر آید، معنی گردانیدن و گردانیدن۔ و تا لفظ رو یا رخ
 در اول نیارند، تنہا برکاشتن معنی رو گردانیدن نہ ہوا
 نہ ہد۔ (فش، ق)

برکت شدن: بفتح با و فتح کا و فتح کا، یعنی تمام شدن آید۔
 (پ)

برگردین چراغ: یعنی فروختن چراغ۔ (پ)
 بزکہ: بجزو بای موحده و فتح کا و تازی و اخفای ہای ہوتہ،
 یعنی حوض۔ (م)

۱۔ لیکن وقع میں بجزکت نشین، لکھا ہے۔

برگ: پتاسانهايمان - (رقن)

برگ: يَز: پائيز، خزان -

برگ: عاقبت، مايه آدام - (ع)

بز: نا: توجوان - (داتظ، رتن)

بز: نهاد: بمعنی دستور و قانون و قاعده - (د، م)

بروت: سبک، موچ - (رقن)

برون: بمعنی سوا - (د)

بروی هم نهادن: انبودن -

بروه: حل، سیگه - (د)

برهنه: رست، عریان -

برید: بروزن بعید، بمعنی فاصده - (م)

بریدن: کاشا، برید، بریده، بر در بای شضموم، برنده

این بحث بشدید برانیزی آید - (پ، نون)

بریدم من از فراخ: یعنی قلع لفظ کردم از فراخ و نو میدختم

از فراخ - (آپ، رتن)

برین: علوی - برینیان: علویان - (د)

برزدک: فرمود، یه -

بزرگی: فرتاب، پرتاب

بزور در آغوش کشیدن: افشردن، فشرودن، بچینا۔

بزور فرو کردن چیزی در چیزی: سپوختن۔

بزه مند: یعنی مجرم۔ (م)

بکشت: بفتح با، صیغہ ماضی، واسم طغابی است کہ در اصطبل

خسروان ایران بندند و ہر گنگار کہ خود را ہوی رساند اند

انتقام امین باشد! (پ)

بکشت: بین، تومان، ٹن۔ (قن)

بکشت: بچھونا۔ (قن)

بکشتن: باندھنا۔ بست، بستہ، بندد، بندندہ، بند۔ قاعلی این

در عبارت بکار نمی آید۔ (پ، قن)

بسفر رفت سخن رفتن: یعنی بنانہ تکبر حرف زدن۔ (پ)

بسفر رفتن: پاخاکی کردن۔

بسپارید: بداد۔

۱۔ انجن آدمی میں لکھا ہے: ”و در این زمان اصطلاح شدہ کہ مرئی کہ

از بیم با صطبل بادشاہ گرنید یا در مرقد اما مزادہ پناہ برودہ بنشینند

تا بحقیقت امرا و بر سندن گویند: بست نشسته“

پیشگی : لغتی است باستانی و لغتی است قدیم۔ جاندار شستہ و

نگو بریدہ۔ (فشق ، ق)

پیشگی : لغت فارسی ، بمعنی قصد است۔ (برہ فشق ، ق ، م)

پیشگی : آوردند ، آلود۔

پیشگی کشیدن : افشردن ، فشردن ، پیچنا۔

پیشگی : عیبہ امرست از شدن۔ ترجیہ کن ، یعنی ، ہونا۔ (درتخ)

پیشگی : دیر باز۔

پیشگی : بجاگ۔ (قن)

پیشگی : فروہل۔

پیشگی : دو صبیحہ امر ہیں گفتن و شنیدن کے اور ان پر موجد

نائدہ ہے۔ مضارع گوید و شنود اور امر گو اور شنو۔ (رتخ)

پیشگی : ہزار ، ہزارہستان ، ہزار آدا۔

پیشگی : بمعنی شربت۔ (فشق ، ق)

پیشگی : لائمی اور بنا بہ آب رسانیدن ، مقصد ہی

باجامہ جوہر اصدادیں سے ہے۔ یعنی ہم بمعنی استکلام ہم ہم بمعنی

۱۔ انجن آزاد یا ادلی مفتوح و تالی کتبہ رویا ہی مہول "و لغت فارس :

، "بہای فارسی"

انہدام۔ در صورت استحکام نیو کا گرا کھودنا مقصود ہے۔
 اور در صورت انہدام، لطمہ امواج سیلاب مد نظر ہے۔
 آب در بنا رسیدن، بمعنی خراب بنیاد قیاس ہے۔ اساتذہ کے
 کلام میں میں نے نہیں دیکھا۔ اگر آیا ہو تو درست ہے۔ ہاں،
 باب رسانیدن بنا کہ بظاہر ”آب در بنا رسیدن“ کا متعدی
 فیہ ہے، بلعنا کے کلام میں نظر آیا ہے۔ لیکن اعداد میں ے
 ہے۔ بمعنی ویرانی۔ بنا مستعمل وہم بمعنی استحکام بنا داس کا
 لازم ڈھونڈھیے، تو رسیدن بنا باب ہے، نہ رسیدن آب
 در بنا، جیسا کہ نعتف خان عالی کہتا ہے :

نیست محکم، گر رسد بنیاد و نیاتا بہ آب

چون حباب، این قانہ بنیاد و نیاتیم

اس سے معلوم ہوتا ہے کہ رسیدن بناتا باب موجب استحکام
 ہے۔ اور شاعر باد جوہ دلیل استحکام بنا کو نا استوار جانتا
 ہے۔ صائب کہتا ہے :

چگونہ شمع تجلی ز رشک ننگدازد؟

رخ تو خانہ آیینہ را باب رساند

حاجی محمد جان قدسی :

بگوش عطایش رساند این خطاب
 کہ بنیاد کان را رساند بہ آب
 یہ دونوں شعر مفید معنی دیرانی ہیں۔ قصہ مختصر، آب
 رسیدن بنا، خرابی خانہ و آب رسانیدن، متعدی آن
 و رسیدن آب در بنا، نامسوخ۔ (رع، عس)

بنابران : لادبران۔

بنار و تکبر حرف زدن : بسر زلف سخن رفتن۔
 بُندار : بمعنی دار و غنہ تو شک (نوشہ) خانہ۔ (بر، پ، س)
 بُشد باز : بمعنی رسن باز۔ و ریسان باز نیز گویند۔ و آن را ہندی
 نت گویند۔ (پ)

بندگی : عبادت۔ (قن)

بُندہ : بای موحده مضموم است۔ بُندہ بروزن گندہ، و بُند
 بروزن تند، چنانکہ بودند در ہندی مانندک تغیر از تواضی
 ساین است۔ (نش، ق)

بتو آوردن : چنگ و نی و امثال این را نواختن۔

بوار : بای مفتوحہ بمعنی مانند۔ (رم)

بودن : بود، بودہ، بود بکر کشد او۔ چون ازین مضارع

استخراج فاعل و امر مخذ استند، این مصدر را مضارع دیگر
دادند و فاعل و امر ازان ہڈ کشیدند۔ باشد، باشند،
باش۔ (پ)

بود اور باشد کہ دونوں صیغے مضارع کے ہیں، بمعنی ہست
البتہ آتے ہیں۔ (آ)

بوسہ: مچی، ترجمہ قبیلہ۔ (قن، م)

بوسیدن: بوسید، بوسیدہ، بوسد، بوسندہ، بوس۔ و آن
بدومعنی است۔ و فاعل آن بمعنی دوم رسم نیست۔ (پ)
بوشاسپ: و بوشیاس قلب ہمدیگر در معنی ترجمہ رویاست
و دو لغت نیست، یک لغت است کہ بصفیت قلب دو
صورت پذیریتہ است، مانند پلارک و پراک و کنار و
کران و نیام و میان۔ (فش، ق)

بول کردن: آب تاخق۔

بوم: بوحیدہ مضموم، در پارسی زمین را گویند، و در ہندی
”بھوم“ بتغیر لجه و آمیختن موحدہ بہامی ہوز۔ (فش، ق)
بومادران: تراپیز۔

۱۔ انجمن آراییں با دل مضموم و داد جہول اور دری کشا میں بواہ مضمونہ لکھا ہے۔

بہا: قیمت، مول، نرخ - (رقن)

پہنباؤ: عافیت - طلبِ عافیت - (د)

بہرام: مرغ - (د)

بہرامِ روزہ: بسکونِ میم، سہ شنبہ، منگل - (د، ق)

بہرہ: بخش، حصہ -

بہم آوردن: انہودن -

بہشت: جنت، روضہ، رضوان، فردوس، مینو - (فش، ق)

بی آرام: نعلِ نورِ آتش، بی چین (رقن)

بیابان: جنگل - دشت، صحرا -

بیارہ: بیای مفتوحہ آن روئیدگی را گویند کہ سابقن افراختہ نبود،

شکلِ خرپڑہ دخیالہ دکرد - و ہندی آن را بیل گویند

بیای مکسور - (پ)

بی پیر: تورانی کچہ ہای ہندی خرا دکا تراشا ہوا ہے - - - -

۱۔ کلیاتِ نثر فارسی میں دستنبو کے حاشے پر فرہنگ الفاظ دی گئی ہے۔ معنی

اول اس میں سندِ روح ہیں۔ معنی: ثانی دستنبو کے حوالہ گاہ چھپے ہوئے لفظ

میں غالب نے اپنے قلم سے حاشیہ پر لکھے ہیں۔

۲۔ انجمن آراءِ اربعہ میں شمارہ بمعنی: درختی کہ سابقِ آن افراشتہ نبود

میرزا جلال علیہ الرحمہ مختار ہیں اور اُن کا کلام مستند ہے۔ یہی
 کیا محال ہے کہ اُن کے ہاتھ سے ہوسے لفظ کو غلط کہوں۔
 لیکن تعجب ہے اور بہت تعجب ہے کہ امیر زادہ ایران
 ایسا لفظ لکھے..... بے پیر ایک لفظ نکالی باہر ہے۔ (خان)

ہریت الاحرام : کعبہ (قن)
 بی حرکت و بی حس : فغاگ، قنوارہ۔
 بی خبری : سولیں۔

بیخوش : بیخت، یختہ، یزد، یزندہ، ییز۔ این یعنی گزرا و آمدن
 چیز ہای خشک است از پارچہ مثل آرد وغیرہ۔ (پ)
 بیخود : مدہوش۔

بیدار بولون : جاگن۔ (قن)
 بیرنگ : فاگا۔ (پ، د)
 بیرون کشیدن : آغلن۔

بیش : بیای موعده، نام قبی از اقسام زہر۔ (قن، ق)

ایچ آہنگ کے نیز مطبوعہ مشعل علیہ ہیں چین مع مشتقات ہای فارسی
 سے لکھا ہے، اور کلمات نثر مطبوعہ و کتب مشعل علیہ میں مرتبہ و
 ہای اسجد سے اور بقیہ مشتقات ہای فارسی سے لکھے ہیں۔

بیشہ: گنام۔

بیضہ: خایہ، خاک، خاک۔ ہاگ۔

بیقرار کردن: آگینہ، در جگر شکستن، خار بہ پیرہن ریختن، شراب بہ

پیرہن ریختن۔ شیشہ در جگر شکستن، نعل در آتش نهادن۔

بیگار: آگہ کار نیاید۔ (نش، ق)

بیکس: آگہ، بیچ پار و غنوار نداشته باشد۔ (نش، ق)

بیل: بھاوڈا۔ (د، تغ، قن)

بیمارداری: بیمار۔

بیمر: یعنی بیمار، بید۔ (د، م)

بیمراد آگہ بیچ مراد نداشته باشد۔ و این کمال غناست، غنی۔

(ع، نش، ق)

بینوا: رُت۔ تہیدست۔

بینی: ناک (قن)

بیو: بیای موحده مفتوح و یای تحتانی مضموم و و او معروف،

عروس را گویند۔ و بیوگانی عروسی را خوانند۔ و ہمیں بیوہ

۱۔ میرزا صاحب فرماتے ہیں: ”وہ کہ جس کا صنف فیمین نقوش مدعا سے سادہ ہو، ان

قیمت بے مدعا، ویسے فرض دے مطلب۔ (عس)

۲۔ لغت فرس: ۵۲۸۴۶۸، ”بیوگ عروس و بیوگانی عروسی“

که در هندوستان بهاسی بودا شهر دارد، یعنی بودا -
 چنانکه بالا که لفظ فارسی الاصل است، در هند بحدوث الف
 و تشدید وزن مشهور است - ... این که مردم بودا پیوگ گمان
 کرده و کافِ پارسی را جزو کلمه دانسته اند، ناشی از قبیحی است که در
 لفظ پیوگانی خورده اند چنانکه از زنده زندگانی و از زنده مرزگانی -
 حال آنکه این قیاس غلط است - های مختلف خود در آخر این
 اسم نیست که بکافِ فارسی بدل شود - کافِ پارسی نیز نیست
 لاجرم اهل زبان دقتی که در وضع مصدر خواستند، چون پیو، های
 مختلف در آخر گذاشتند، دانستند که بغیر افزودن نفلی که بالف
 پیوند، الحاق یای مصدری محال است کافِ فارسی
 افزودند تا پیوگانی صورت گرفت - (فت، ق)

پامی : در ہندی پانو گویند کہ با گانو قافیہ توان شد۔ (فش، قن)
 پا از پیش رفتن : بمعنی لغزیدن پا و افتادن شش (پ)
 پا افزار : اسم کنش است، یعنی آلہ پا۔ (فش، ق)
 پا افشردن : پا استوار کردن، گاڑنا۔
 پا جامہ : اسم شلوار است، یعنی جامہ پا۔ (فش، ق)
 پا جاییہ : بحکم تازی، اسم شتران است۔ و این کہ در عرف شتران
 را پا خانہ گویند، همان تصحیف پا جاییہ است کہ شہر

۱۔ میرزا صاحب سنی نے نیز میں لکھا ہے کہ "فارسی میں رجل کو پای کہتے
 ہیں اور در صورت تخفیف، ترقائی کو حذف کر کے پا کہتے ہیں۔"

یا فتا۔ (فش، ق)

پاچفت دویدن: برابر دویدن دو کس۔ (پ)

پاچک: غوثاک، اُچلا۔

پاچہ گاؤ: کراع بروزن صراح، جمع اکابر ع۔ (تیغ)

پاخالی کروں: بمعنی بسفر رفتن۔ (پ)

پای بافت: جولاہہ۔ (پ)

پایخان: بمعنی ترجمہ۔ (د، فش، ق، م)

پاؤ: بمعنی بزرگ، پاؤشاہ یعنی سلطان عظیم، بادشاہ

۱۔ میرزا صاحب تیغ تیز میں لکھتے ہیں: ”پاخانہ و پاچاہیہ دونوں متحد المعنی

ہیں۔ وہ پاؤ کا گھڑیہ پاؤ کی جگہ۔ قدم جای و قدم خانہ دونوں اُن

کے مراد ہیں۔ مسمی ایک اور اسم چار ۰۰ پاچاہیہ میں ہای ہونہ نسبتی

نہیں، ہای نامہ ہے، جیسے پوس و بوسہ، آتش یگر و آتش یگرہ۔

بلکہ عربی لغات میں بھی جیسے موج و موجہ، یا جیسے سبز کے آگے ہای ہونہ

بڑھا کر سبزہ ایک اسم قرار دیا ہے۔ اسی طرح پاہای کے آگے ہای ہونہ

لاکر اسم بنا دیا۔ دس اصل نہ پاخانہ پاؤ کا گھڑیہ پاؤ کی جگہ۔ پای اور

پا زبان فارسی میں آدوان اور ازل دل خیز کو کہتے ہیں۔ جیسے کناس کو پاکارہ

چونکہ یہ گھراور جگہ ذیل ہے، اس کو پاخانہ اور پاچاہیہ کہا۔“

موجودہ غلط تلفظ پاد یاب، بمعنی شستن۔ پاد ہر یعنی
شونیدہ نہ ہر۔ (پین)

پاداش: بمعنی خزانہ عمل نیک آید۔ (پ، د، م)
پادیاب: وہ پاد یا وہ دولت بدال ابجد، اول بیای موجدہ
در آخر دوم یواو در آخر، در زبان فارسی قدیم شست
دشو را گویند پس۔ (نش، ق)

پادیر: بدال بی نقطہ، چوبی را گویند کہ در زیر سقف شکستہ
ہند، دآن را در ہندی اڑواڑ گویند۔ (نش، ق)

پارویم: دچی۔ (قن، م)
پارسا: در ہندی سادہ بہای مختلط در آخر۔ (نش، ق)
پارہ: برج، تخت، لٹہ۔

پالاج: بجیم سہ نقطہ زنی را گویند کہ خدمت زنان باردار کند

۱۔ میرزا صاحب نے لکھا ہے کہ ”پاد بڑا پرانا لغت بمعنی بزرگ ہے۔ اور اسی سے مرکب
ہے پادشاہ یعنی سلطان عظیم۔ بادشاہ موجودہ تلفظ ہے۔ چونکہ ہندوستان میں پادگوں کو
کھتے ہیں، اس لیے بای فارسی کی جگہ موجودہ لگا دی ہے۔“ (پین)

۲۔ میرزا صاحب نے یہ بھی لکھا ہے کہ یہ ازالمسمیت کا استعارہ ہے۔

۳۔ میرزا صاحب نے پین تیر میں لکھا ہے کہ جزم اور کشتی دھونے کو پادیاب کہتے ہیں۔

و بچہ از شکم ہر دن آرد۔ و در عربی آنرا قابلمہ گویند و در ہندی
دائی جنائی۔ و آنرا پیش نشین نیز گویند۔ (پ، تیخ، فتن، ق)

پاساد: بمعنی حفظ وضع۔ (پ، و)

پاسیز: بمعنی دلیل و رہنما۔ (پ)

پاشیدن: پاشید، پاشیده، پاشند، پاشندہ، پاش (پ)

پاغند: ردئی کی پونی۔ (تن)

پاغوش: بغین مضموم و او و جھول، بمعنی غوطہ۔ (پ، م)

پاک: ویزہ، پاکیزہ۔

پاکار: خاکروب۔ کٹاہیں۔ (تیخ، و)

پالائے امرست از پالودن۔ و اسپ کوتل را گویند۔ (پ)

پالا آہنگ و پالہنگ: مخفف پالا آہنگ است۔ یعنی کشندہ

اسپ کوتل۔ و این اسم ویمانیت کہ آنرا ہندی باگ دور

نامند۔ (پ، م)

پالوان و پالوانہ: در یک فرہنگ ہر دہون اسم طائری میاہ

رنگ می نویسند کہ غیر پرستوک است۔ (فتن، ق)

پالودن: پاپور، پالودہ، پالاید، پالیندہ، پالای۔ این بمعنی

گزاران سائلات است از پارچہ مثل آب و شراب۔ (پ)

پاسنگ : بہای مفتوح، اسم دیگر آن پا افر، عبارت از کفش

پاست - (پ)

پائیز : قافیہ کا ریز، اسم خزان ست۔ زمینان و عقرب و قوس
ایں سہ ماہ فصل خزانست۔ داین را پایز و برگریز نیز نامند

پپ، فش، ق)

پاپا : سہ ماہ معروضہ و بمعنی طاقت و مقدور۔ (پ)

پتیا : باول مفتوح، درپارسی قدیم بمعنی پیام۔ دپاتی در

ہندی بمعنی مکتوب۔ (فش، ق)

پشتن : پخت، پختہ، پز، پزہ، پز۔ (پ)

پنجیدن : بمعنی با زمین ہوار شدن چیز است کہ آزا بزور بر

زمین زدہ باشند و پنچیدن مبدل منہ آن۔ (فش، ق)

پنجسیدن : بہای فارسی مفتوح و سین مملہ مکسور بر وزن

پنجشیدن، بمعنی پڑ مردن است از گرمی یا وسوم و تفت

آتش تیز و پچاندن و پچسانیدن با صافہ تختانی متغدی آن۔

(فش، ق)

پدر زن : بنگس، اعنافت، اسسرے کو کہتے ہیں۔ خسرت عربی

نہیں۔ ہندی سقرس۔ (رخ)

پندر فرد: رخصت - (پ)

پرافشان: بمنی بیتاب - (رع)

پراچین کاری: خاتم بندی - (دا)

پراگنده شدن مروه: بر شکستن صفل -

پراکک: پلارک، (ریخ)

پر خوار: گستاخ، شکم بمرده -

پر داختن: پرداخت، پرداخته، پرداخته پر دانه پر دانه - (پ)

پرده اند روی کار افتادن: بمنی ظاهر شدن امری پوشیده

(پ، نظر)

پرستش: پوچنا، (ک)

پرستلوکس: بیای فارسی مفتوح و راسی مفتوح پسین زده و

تای مضیم، ابابیل - پرستکس بحذیث داد نیز اسم ابابیل

است - (پ، د)

پرستش: پوچنا - (ک)

پر گر: پستلی - (قن، دلی اردو اخبار)

پکر وار: بیای فارسی مفتوح خات تا بستانی هوا دار - (پ، د، تیغ، م)

اردی کشا: ۱۹ - مرد زین فرمود -

پرویزن : غزال، چلنی (رقن)

پژه : نتقنا - (رقن)

پرسیزگار : خشک دامن، متورج -

پری افسای و پریشان : کسی را گویند که علم تغییر جنات داشته باشد - (فش، ق)

پریدار : آشت کیکی از ارواح خبیثه بادی یار شده باشد، داو

محرکه گیری کند و باطلی گسترده گل بر افشانند و بصدا ی

دند و دهل برقص آید و سر جنبانند و دران حالت از

مکونات خیمیر مردم خبر دهد و ظهور این حالت از بهرودی

اختیاری باشد - هرگاه خواهد چنین کند، درنه دائم هستند

باشد و بکارهای دنیا پردازد - (فش، ق)

پرمی زده و پرمی گرفته : کسی را گویند که ارواح خبیثه او را بهتر

و تسلط فرو گیرند - لاجرم این چنین کسی پیوسته رنجور و

مجنون و بیخود باشد - بلکه هم مردم درین رنج میزند و

در عرف این علت را آسیب نامند - (فش، ق)

پریدن : پرید، پریده، پروا پرنده، پر، (پ)

پریشیدن : مصدر اصلی حقیقی نیست - از بهر ضرورت یابرای

تفنن پریشان را کہ اسم جادو سے متصرف ساختہ از پریشیدہ
صیغہ معنای است از پریشیدن! (فش، ق)

پروش : پوش، عز، استعذار۔

پنہ و پوشدن : پیچری کہ بر آن درون و میدہ باشند (فش، ق)
پنیرفتن : پذیرفت، پذیرفتہ، پذیرد، پذیرندہ، پذیر، پوشتن، ذال
نزد نامہ نگار خطا سے گرفتہ کہ در پذیرفتن و پذیرفتن ذال
عربی بجای زای ہوز منطون تھو رست۔ (پ، فش، ق)

اور نفیٹ فرس : ۵۱۳۔ دری کشا، ۱۹ میں پراشیدن کے معنی پریشان شدن
و بجز و گشتن لکھے ہیں۔ اور مسئلہ پر پریشیدن کے معنی پریشان گردانیدن
و بجز و گشتن بتاے ہیں۔

۲۔ میرزا صاحب تیغ تیز ہیں فرماتے ہیں : ”خلاصہ میری تحقیق کا یہ ہے کہ پزیرفتن
گزشتن، گزشتن، گزاردن اور ان کے مجموع مشتقات اور اسمای شہود
وایام مثل آذر و اسفند و غیرہ سب زای ہوز سے ہیں۔ اور تندر
اور کاخ اور گتہ یہ تین لغتیں بھی ہاں ہیں۔ اور یہ فارسی قدیم کے
موافق ہے۔ گتہ کی دال پر نہ اسلاف نقطہ دیتے تھے نہ اختلاف دیتے
ہیں۔ تندر کی دال پر نقطہ دیتے واسطے لغو اور پوچ اور بچہ ہیں۔ کاخ
کا نقطہ دینا اور پڑھنا چار قبول کرنا پڑا، اور مرگ انہ کو جتن بھنا پڑا۔“

پزیرہ: بیای ہوز، بمعنی استقبال: استقبال کنندہ - (د، م)
 پزیشک: بیادزای فارسی کسور، بمعنی طبیب و حکیم۔ پزیشکان جمع
 آن حکما۔ (پ، د، ق)
 پژمرون از گرمی: پختیدن۔
 پژمروہ: نژند۔

پژ و صیدن: پژ و صیدن، پژ و صندہ، پژ و - (پ)
 پساونند: در نظم، دلیف، اگویند۔ (د، ق)
 پشت: بیای کسور، عربی سوین، دھندئی آن سٹو۔ و آن
 آردی ست بریان۔ (پ، ق)

پسودن: بیای فارسی، ترجمہ لمس و مساس است، چھونا

۱۔ لغت فرس: ۴۷۷، پذیرہ بالذال و ہای ہوز در آخر بمعنی استقبال د
 دری کشا: ۲۰، پذیرا بفتح اول و الف در آخر بمعنی استقبال کنندہ میری
 دانست میں دستہ، طبع نوکشور، سکیم کا نسبائے غلطی سے الفا کی جگہ ہای ہوز
 لکھ دی ہے۔

۲۔ دری کشا: ۲۰، بکسر اول، یعنی ستیج کردن، عربی تفہس۔

۳۔ دری کشا: ۲۱، بفتح اول۔ لیکن دستہ و ستہ میں میرزا صاحب اللہ بمعنی قاضی لکھا

۴۔ دری کشا: ۲۱، وزن نبودن۔ صفحہ ۲۱

و پیوده مفول آن، چھوا اڙوا - ونا پیوده نقیض آن؛ یعنی

اچھوتا - (د، قف، فن، ق)

پشت چشم تازک کردن: یعنی آزرده شدن از راه ناز - (پ)
پُشته: کرپوه، تل -

پُشته و پوشته: چیزی که درون بر آن دمیده باشند - (نش، ق)
پُشک: مینگنی - (قن)

پُشه: چچھر - (قن)

پُشیمانی: ذرامت -

پکارک: هم تیغ و هم جوهر تیغ - تلوار - (پ، د، قف)

پله: بهای فارسی مفتوح و لام هندی آن پیوسی - (پ)

پن: بهای فارسی مفتوح، لیکن - (د)

پنهام: بهای فارسی مفتوح و نون بالغ و میم زده، مجازاً نقویذ

رانامند - (نش، ق)

پناه: هندی آسرا - (آ)

پُگنجه: ردئی - (قن)

۱- لغت فرس، ۲۹۳، بفهم بای فارسی -

۲- بروزن تبارک - دری کتا: ۲۱ -

پنبه دانه: پنولا - (قن) پنجاه: پچاس - (قن)

پنشد: اندرز، نصیحت - (قن)

پوت: بیای پارسی مفصوم دوا و معروف، در پارسی جگر را گویند

و در هندی پسر را... هانا پوت فارسی قدیم است - (قن)

پود: بانا - (قن)

پودنه: اسم طاری است مشهور - (قن، ق)

پودینه: بروزن موشیه، تزه را گویند که عربی آن کفاح است (قن)

پوزش: پزیش، حجر، استقدار - (قن، ق)

پوست: کمال - (قن)

پوشتن: بیای فارسی مفصوم دوا و مجهول، و گشتن بی واد،

مصدری است پارسی الاصل، و مضارع نیز دو صورت

دارد: پوزد و پزید - هر آینه مصدر مضارعی نیز دو گونه میتوان

ساخت: پوزیدن و پزیدن - اما معنی این هر چهار، دعا

خواندن و بر آب و شربت میدنست - و این چنین دعا را

در پارسی «درون» گویند بدال مفصوم و رایج مفصوم دوا و

معروف - و چیزی را که درون بران دمیده باشند، پوشته

دشته و پوزه و پزه گویند - و پوزش و پزیش حاصل

بالمصدر پوزیدن و پزدون است که مجازاً بمعنی عجز و استغناء

آید - (فش، ق)

پوشته و لپشته: چیزی که درون بران دیده باشند - (فش، ق)
پوشیدن: هم لازمی و هم متعدی - پوشید، پوشیده، پوشد، پوش -

(پ)

پولاد: همان مبدل منه فولاد است که لغتی است در هر شهر و ده مشهور

(فش، ق)

پوله: باستانی محمول، مفصل - در هندی نیز بدین معنی شهرت دارد

(فش، ق)

پویدن: پوید، پوسیده، پوید، پوینده، پوی - (پ)

پهنا: عرض - (د)

پیام: پتیا -

پیر: ساخور، بوڑھا - (قن)

پیراستن: پیراسته، پیراسته، پیرایید، پیراییده، پیرا، صیغه امر

است، از پیراستن - و این مصدر پنج مشتقات با فتح بای

فارسی است - (پ، فش، ق)

پیرامن: گرداگرد - (دق)

پیر خربت: ستر بهتر. (آ، خ)
 پیره و خشور: امام. (فش، ق)
 پیشبر: مقدمه، الاپ. (براس، ق)
 پیش نشین: هندی آن دانی چنائی. (پ)
 پیغاره: بفته بای پارسی، بمعنی طعنه. (پ، د، م)
 پیغمبر: دشور، ایچی، پیمر، رهنا. (فش، ق، قن)
 پیغوله: بیای فارسی مفتوح، بمعنی گوشه از دشت دصرا گهائی
 و بمعنی گوشه چشم نیز آید. (پ، د، قخ)
 پی کور کردن: بکاف تازی مضموم، مراد پی گم کردن. (پ، م)
 سیل: بالقی. (دقن)
 پیمبر: پیغمبر، دشور، ایچی، رهنا.
 پیمودن: پیمود، پیموده، پیاید، پیاینده، پیامی. (پ)
 پلینه: بوزن زینه، پیو بچرین خصوصاً و هر پیوند عموماً. و هندی
 آن تنگی. مراد تنگی. (پ، فش، کم)
 پیوستن: پیوست، پیوسته، پیوند. فاعل این ازین جا که
 تلفظ این متاخر دارد، مسموع نیست. پیوند امر
 (پ)

پیوند: در نظم قافیہ را گویند۔ (د، ف، ش، ق)
پیمہ: چربی۔ (قن)

ست: ضمیر مخاطب تنها تائی ترشت است، نه ایت - مثلاً علامت
و نامت، یادلت و محبت - (راء نش، رقی)

تا بدان: یا لکانه -

تا بسار: هندی جهورکا - (پ)

تا به: توا - (قن)

تا شیر: درایش -

تا خشن: دو طما - تاخت، تاخته، تاز و تازنده، تاز (پ، قن)

تار: تانا - (قن)

تار میخ: هندی کهر - (م)

تار و: برای مقصود و داد و معرود، هندی آن چمیزی - (پ)

۱- وری گشت: ۲۳، پروژن چارنج -

تار و مار: بمعنی دیران - (د، م)

تارسی: مخفف تار یکسا - (پ)

تازی: مرادیت عربی، دتیزی امالہ آن - واین لفظ جز
بضرورت رعایت قافیہ بر زبان و کلام سخنوران نکرده
و در صورت امالہ جهان معنی عربی نژاد و دہ - (قن، قلا)

تازیانه: کوڑا - (قن)

تافقرن: چکنا - تافت، تافقه، تاید، تابنده، تاسیا - تابیدن مصدر
مضارعی - (پ، قن)

تال: در هر دو زبان بمعنی آب گیر و تالاب مزید علیہ - (قن)

تالار: پاڑ - (قن)

تامبو: شراب را گویند کہ آن را در عین ہند کھڑا نامند - (آپ)

تباہ: دژم، نژند -

تباہ شدن کار: آبی شدن کار -

۱- لغت فرس: ۱۹۱، دوری کتب: ۲۳، بروژن کار و بار -

۲- ڈاکٹر عبدالستار صدیقی تحریر فرماتے ہیں: "پیرسی زبان تازی است"

و تیزی قدیم تر از تازی ہست. "عاجظہ در قن کا وانی ملوک خود"

تہیز زد: مصری۔ (آ)

تہیز: بوزن فقیر، دتہیزہ بوزن بھرہ، بمعنی طبل و کوس۔ (پ)
تہیاس: درپارسی بمعنی ریاضت۔ و در سنسکرت تپسیا، بقولانی
مفتوح و بای فارسی کسور بسین سادہ مشد و کسور پوسہ
و تحتانی بالین زدہ۔ (ش، ق)

تپیدار: تڑپنا۔ تپید، تپیدہ، تپد، تپندہ، تپ۔ امیر این بمعنی
حقیقی مسمرع نیست۔ و لوشن بطای حطی خطاست۔ (پ، خ)
تجربید: آستین افشاندن، مشورہ با کلاہ کردن
تکسین: آفرین، آباد۔

تجیر: دست زیر زرخ داشتن، دست ستون زرخ داشتن۔
تخت: اورنگ۔

۱۔ میرزا صاحب ایک خط میں لکھتے ہیں کہ "ان معنوں میں کہ یہ مانند قند اور
بتاشوں کے جلد ٹوٹنے والی نہیں۔ جب تک اس کو تیر سے نہ توڑو،
یہ ماحاصل نہیں ہوتا"۔ (آ)

۲۔ لغت فارس: ۱۲۵، بمعنی دہل و در نسخہ دیگر، طبل و دوسروری کشا: ۱۲۴، بمعنی
دہل و کوس۔ ۳۔ ملاحظہ ہو حاشیہ برادر نگاہ۔

تذرو: در فارسی طائری را گویند که بشیر ہندی آست - تذرو
معرب تذرو است - (فش، ق)

تذو: بدل بی نقطه، و تذو بدل نقطه دار، اسم گرمی است کہ
در گرما ہا متکون می شود - داین ہر دو لغت عربیت -
(فش، ق)

تر: لفظ فارسی است، ترجمہ طری - و تری بتای ترشت جان
لفظ تراست با صافہ یای مصدری، ترجمہ رطوبت - (فش، ق)
ترارج: بتای کسور بر وزن سراج، آمین - (داغ)

ترازیدن، ترازید ترازید، ترازید ترازید، تراز - املائی این بطای
حلی جائز نیست - (پہ)

تراویدن: بود، و تراویدن، بیای سوحہ، بدل آن (فش، ق)
ترب: موبی - (قن)

۱- لغت فرس ۱۲۲۱، مرغی سمٹ رنگین است -

۲- انجن آرای نامری، "بیخ اول دثانی جانور سمٹ سرخ رنگ و پیردار کہ
اغلب در حمامی باشد - وادرا بحرین ماین دروان، گویند - اس سے
معلوم ہوتا ہے کہ تذو اور تذو عربی لفظ نہیں ہیں -

۳- انجن آرا اور دری کشا میں بیخ اول بتایا ہے -

تُرکت و مُرَت : لغتہ اول و سکونِ ثانی و ثالث، ویران۔ (دالغ)
 ترجمہ : پایِ خوان۔ ترجمہ نگار : پایِ خوان نویس۔
تُر خان : کسی کہ از پادشاہ درآمد و شد اجازتِ بلا قید داشته
 باشد۔ (پ)

تُر دامن : بمعنی عرفاسی و گندگار۔ (فش، ق)
تُر س : بتامی مضموم، اسمِ پیر۔ (پ)
تُر سیدل : ہر اسیدل، ڈرنا۔ (قن)
تُر قند : بقایِ معص، بروزنِ فرزند، بمعنی ستمناہی بی اصل
 است۔ (قن، ق)

تُر کردنِ جامہ : جامہ نمازی کردن۔
تُرک و تجرید : آستین افشاندن، مشورہ باکلاء کردن۔
تُرکِ دعوی : سہلت سست کردن۔
تُرہ : راکہ عربی، آن نضاع است، پودینہ گویند بروزنِ موینہ
 ناک۔ (قن، ق)

تُرکات : لغتِ فارسی است مرکب از 'تُرہ' و 'آت' کہ فعلی است
 بمعنی مثلِ مامند۔ اما 'تُرہ' پودینہ و گندنا و اشالِ اینہا
 اسیرِ زامہ کا یہ خیال درست نہیں ہے، اس لیے کہ اس صورت میں 'تُرکات' کی
 معنی نہ ہوتی۔ واقعہ یہ ہے کہ یہ لغتِ فارسی نہیں، عربی، اور ترکی
 ہے۔ تاہم یہ ساری جمع ہے جس کے معنی جھوٹی باتیں ہیں۔

گویند کہ بطریق تفنن خوردند۔ لاجرم کلمات نشاط انگیز را تربات
گویند، بمعنی جزا نشاط خاطر مدعای دیگر در ضمن آن مضمحل
نہست۔ (فش، قن)

تَشْنَعُ: تَشْنَعُ (فش، ق)

تَشْنَعُ: لغت فارسی الاصل ہے۔ اہل اس کی طرے سے غلط ہے۔ (۱)

تَصَرُّوح: دیہاس۔

تَعْظِيم: آدیش۔

تَعْلِيْن: ہرنیز، تقرر۔

تَغْيِيرِ حَال: جاودہ گردش، انقلاب۔

تَفَرُّقہ: جدا شناس، مابہ الامتیاز۔

تَقَرُّر: ہرنیز، تعین۔

تَعْکَرِیْم: آدیش۔

تَشْکَلَتُو: اندرین را گویند۔ در عربت اہل ہند خوگیر اسم

تَشْکِیہ: لفظ عربی الاصل ہے۔ فارسی و اردو میں مستقل۔ دونوں

زبانوں میں ہم بمعنی بالش اور ہم بعضی مکان فقیر آیا ہے۔

ایران میں تَشْکِیہ مرزا صاحب مشہور ہے۔ (۲)

۱۵۵۳

۳۵۷۸

تَشْکِیہ فقیر: استحقاق۔ (فش، ق)

تنگ : اول - (د)

تنگ : بادل کمزور و ثانی مفتوح، مراد فب پید یعنی پیوند - و در پندی
تنگگی با و ردین های هنوز در وسط و تختانی در آخر - (فش)

تل : بفتح ت تائی فرشت، کربده، پشته - (پ)

تلنگ : در پس از انوشستن -

تلنگ و اثره : بتای کمزور دلام مفتوح، اتمال سری - (آ)

تمایل : رفتار که از روی ناز دادا باشد و بجنبیدن شناختن

نمال از باد مانده - (فش، ق)

تمام شدن : برکت شدن -

تقر : بقوتانی کمزور و سیم مفوم، در ترکی فولاد را گویند، داسیم

شایبست از اولاد آکنفوا - داین که نمپور نویسند، طری

اطلاست اعراب با محروف - (ک)

متشجر : کلاغ گرفتن -

تغفا : بیده معنی مشهور است، انخت باجی که در راه با از

در هر دان گیرند، محصول، دوم مهر - (د، فش، ق)

تکین : آسمان، اردند، ثابت قدمی - (پ، فش، ق، ن)

۱- فرنگی رشیدی میس کبرترین نگار است -

تمول : آب در جگر داشتن۔

تنانی : جسمی، جسمانی۔ (د)

تنبیل : بالفتح، بمعنی سست و کاہل۔ (بر، س)

تن تن، اور تننا : اصوات ہیں تار کے ہندی و فارسی میں

مشترک۔ (آ)

تشدیر : بتای مضموم و دال مفتوح، عربی رعد۔ (پ، د، م)

تن درد اذن : بمعنی رونا مند شدن۔ (پ)

تن زدن : بمعنی خموشیدن۔ (پ، د، ف، ق)

تشدیسہ : بمعنی تصویر۔ (م)

تشنک شرب و تشنک یازہ : ہر دو بتای مضموم و ثون مفتوح، زود

مست شونده را گویند۔ (ف، ق)

اس یہ عبارت پنج آہنگ کی ہے۔ مہر نیروز ص ۵۵ میں "بتای مضموم اسم رعد"

اور تنبیل ص ۱۱ میں "دال مضموم رعد" لکھا ہے۔ فرہنگ رشیدی: ۲۱۵/۱

میں لکھا ہے: "تشدیر و تشدور، بالضم دال مضموم و دال ثانی و مفتوح در

اول" حال آنکہ مراجع اللہ میں سروری کے حوالے سے دونوں جگہ

بالفتح دال ہی کر جیسے بتاتے ہیں۔

۲۔ انجمن آرای ناصر میں بروزین، سبک، لکھا ہے اور سبک کو بفتح اول

و ضم ثانی بتایا ہے۔

تنگ شکیب: یعنی کم صبر - (م)
تنگ: با وجود معانی دیگر، اسم ظرفی نیز هست که در آن گلاب
و شراب و عرق نگاهدارند - لاجرم، خم خم، و سبوسبو، و تنگ
تنگ مفید معنی کمتر تست - (فش، ق)

ننیده حکمکوت: نیچ، خانه حکمکوت -
توختن: توخت، توخته، توژد، توژده، توژ - توختی، یعنی
از توختی - (پ، د)

توس: بتای قرشت، در زبان انگریزی پاره نان را گویند فتن
توسط: میانجی گری، وساطت -

توشه: لوا، ترجمه زاد - (آ)
تو ضیح: دیاس، تهرنج -

تومان: لفظ ترکی است - در تحریر لغات ترکی اعراب با حرکت
نوشتن رسم افتاده است - واد علامت ضمه تایی فوقانی و
الف علامت فتحه میم - هر آینه تومان نویسد و متن خوانند
بتای مضموم میم مفتوح و متن در ترکی است را گویند
(فش، ق)

تو نگر شدن: بپراخ رسیدن -

تو ویزدان : یعنی، تراویزدان سوگند۔ (م)
 نهم : ہفتیم، بروزن بہم، درپارسی قدیم اسم فلک نهم است کہ
 آن را بلسان شرع عرش نامند۔ و ہفتمین مرکب ازین است
 چون پلٹن و روپین تن و سیمین تن درین صورت مرد قوی
 ہیکل را ہفتم خوانند۔۔۔ چون رستم از روی خلعت جیم بود
 اورا ہفتمین می گفتند، یعنی تنی دارد چون فلک الافلاک۔
 (ف، ق)

تہنیت : چشم روشنی، مبارکباد۔

تہیدست : رُت، بلندا۔

تیر : اسم عطار د۔ (آ)

تیر و کمانہ : تیری را گویند کہ بر ہدف نہ نشیند و خطا کند۔ (م)

تیشہ : ہندی بسولا۔ (پ)

تیغ : پلارک، تلوار۔ (ن)

۱۔ میرزا صاحب ایک خط میں لکھتے ہیں: "ہفتمین بروزن قلمزن ہے۔
 فردوسی نے سوچا کہ شاہ تاسے میں ہفتمین بسکون ہای ہوز کما ہے پس
 کیا اس لغت کی دو صورتیں قرار پاگئیں؟ لاجول دلا قوۃ۔ لغت
 دہی بحرکت ہای ہوز ہے۔" (آ)

تیغ دودستی: آن را گویند کہ چون ہنگامہ پیکار گری پزیرد
 و دوشکر در ہم افتد، چو انفرادین نیرو مند دلاور عنایت
 نگاہ بدندان گیرند و بہر دو دست تیغ زند، چنانکہ در
 شجاعان عرب مردی بود ظاہر نام کہ در کارزار بہر دو
 دست شمشیر میزد۔ ازان جا کہ تیغ زنی کار دست راست
 است، اہل عرب ظاہر را ذوالیمینین می گفتند، یعنی از
 بسیار کار بہین می گیرد۔

دو دیگر تیغ دودستی آن را نیز توان گفت کہ یکس تیغ بہر دو
 دست بر جا و رتومند زند۔ (فش، ق)

تیغ ہندی: همان سروی است۔ (فش، ق)

تیمار: بمعنی بیارواری و غم خداری۔ (آ)

تیمسار: بروزن نیم کار، مراد فست است، کہ ترجمہ حضرت
 است۔ (فش، ق)

تیمو: کوا۔ (قن)

ثابت قدمی: تمکین، آسا، اروند۔
تو کول: آثرخ، استا۔

ج

جادوہ: ادر دراعہ دو بوں عربی لغت میں۔ وہ وال کی تشدید
سے اور یہ ربے کی تشدید سے۔ مگر خیر جادوہ اور دراعہ
بھی لکھتے ہیں۔ (آ)

جال: در ہر دو زبان (ہندی و فارسی) بمعنی دام۔ دھن)
جامہ: کپڑا۔ (تن)

جامگی خوار: اُس نوکر کو کہتے ہیں کہ جس کی تنخواہ کچھ نہ ہو،
روٹی کپڑے پر اُس سے کام لیتے ہوں۔ جامگی خواران:
لوکران۔ (آ، د)

جامہ سرخ بر سر چوب کردن: اشتغافہ و داد خواہی۔ (پ)
جامہ کاغذی پوشیدن: عبارت از استغافہ و داد خواہی۔ (پ)

جامہ گزاشتن: یعنی مروں۔ جامہ گزاشت، یعنی مُرد۔ (پ، د، م)
جامہ نمازی کروں: عبارت از ترکِ روئے جامہ۔ (م)
جانبدار: سوگیر۔

جاوڑ: بروزین باؤر، بمعنی حال۔ و جاوڑ گردش، بمعنی تغیر حال
یعنی انقلاب۔ (ب، د، ق، س، م)
جاوڑس: ہندی آن باجرا۔ (پ)
جاہ: فر، زرہ۔

جای فلان سبز است: یعنی جہاں فلان خالی است۔ (د)
جسمہ: بروزین چشمہ ہے، یعنی دو لمبی ہونہ ہیں۔ (آ، خ)
جھین: پٹانی۔ (قن)

جڈ: نیا۔ پدر جڈ، پردادار۔ در عربی و فارسی از بر پدر جدا سبھی خاص
معین نیست۔ در عربی آن سوتر از جد صیغہ جمع نویسند،

۱۔ میرزا صاحب ایک خط میں لکھتے ہیں: ”کالی کے نواب نادوں میں سے
ایک صاحب قنیل کے شاگرد تھے۔ میں نے ایک رقعہ قنیل کا اُن کے نام
دیکھا ہے کہ قنیل اُن کو لکھتا ہے کہ جامہ گزاشتن یعنی مروں مسلم
لیکن بہت احتیاط کیا کرو، موقع دیکھ لیا کرو۔ میں کہتا ہوں کہ احتیاط
کیا اور موقع کیا۔ فلان مرد بہمان جامہ گزاشت“ (عس)

یعنی اجداد و در فارسی جمع بنیا نویسند، یعنی نیاگان۔ (ف، ق)

جد پدر: پردا دار۔ (ف، ق)

جد قاسد: نانا۔ (ف، ق)

جد اشتاس: ماہہ الاستیاز، یعنی تفرقہ۔ (د، م)

جد کارہ: بحیم عربی مضموم، بدوزن پشتارہ، بمعنی لایہامی

مختلف آمدہ است۔ (ف، ق)

جد وار: ماہ پر دین۔

جدید: نئی چیز۔ (ق، ن)

جراحیست: ریش، زخم، گھاو۔ (ق، ن)

جرگہ: بحیم مکسود، مجمع۔ (د، قظ)

جزا: پاداش۔

جیشم: سریر، کالبد۔

۱۔ فرہنگ رشیدی اور سراج اللغہ میں "جد گارہ" بفتح اول و کات فادہ سی

ثبت کیا ہے۔ الیحد رشیدی میں معنی مختلف ہیں، یعنی بجای رای

ہای مختلف کے راہ ہای مختلف لکھا ہے۔ سراج اللغہ میں فرہنگ

قوسی کے حوالے سے اس کی تردید کرتے ہوئے تحریر کیا ہے کہ اس کے

معنی مختلف راہیں اور تدبیریں ہی صحیح ہیں۔ راہ ہای مختلف تصمین ہے۔

جُستَن : بجیم مفتوح ، کو دنا۔ جُستہ ، جُستہ ، چکڑ ، چکڑہ ، جہ (پ، قن)
جُستَن : بجیم مضوم ، ڈھونڈنا۔ جُست ، جُستہ ، جویہ ، جویہ
 جوی۔ (پ، قن)

جُستہ ، جُستہ : ستانی۔
جُستہ سکہ : نام جُستہ است کہ پارسیان در آفتابیا قوس کنند
 (پ، س)

جُغرات : دہی۔ (آ)
جُغبت : بمعنی شُو بہالی ، یعنی توشک ، است۔ (ق، ق)
جُغہ گردان : کولاشکا تاہوا۔ (د)

جُجل : چلب ، جھانچہ (قن)
جُلب : بجیم تازی ، زین فاجرہ را گویند۔ (پ)
جُلو : بجیم کسور و لایم مفتوح ، عنان ، یعنی باگ۔ (د)
جُلم : ترجمہ قادر ، باضافہ لفظ 'شید' اسم شہنشاہ (آ)
جُلمہ : سب۔ (قن)

جُنبد : جنبد ، جنبد ، جنبد ، جنبد۔ (پ)

۱۔ رشیدی اور سراج میں چ کے ساتھ لکھا ہے اور یہ بھی صراحت کی ہے
 کہ صحیح جُغبت ہے۔ ۲۔ جُجل کی تحقیق 'چلب' میں دیکھیے۔

جنگ : حرب ، لڑائی ۔ جنگیدن ، لڑنا ۔ (قن)

جنگل : بمعنی بیابان با شتر اک لسانین است ۔ (فش ، ق)

جوخہ ہنر ۔ (قن)

جوان مرد : جوان بخت ، جوان دولت ، جوان عمر ، جوان سال ،

جوان خرد ، جوان مرگ : یہ الفاظ مقررہ اہل زبان ہیں ۔

کبھی مقلوب و معکوس نہیں آتے ۔ (ش)

جوو : لغت عربی ، بمعنی بخشش ۔ جواد صبیغہ صفت مشبہ علی

تشدید ۔ (آخ)

جورا : لغت عربی است ۔ (فش ، ق)

جونا : درپیکر

جولاہ و جولہ : بانندہ را گویند کہ عربی آن حائک است ۔ و حائک

کلاش را گویند کہ عربی آن عنکبوت است ۔ جولانہم همان

۱۔ میرزا صاحب ایک خط میں لکھتے ہیں : "عجب اتفاق ہے۔ آج وہ پہر کو

رضی الدین فیثا پوری کا کلام ایک شخص بچتا ہوا لایا۔ میں تو کتاب دیکھ

لیتا ہوں ، مول نہیں لیتا۔ خدا را جب میں نے اُس کو کھولا ، اُس ورق

میں یہ مطلع نکلا :

اگر گنج گمر سلیم اوتنا د چاہک کہہ جو اد ترا اند برای آن دایم

جولاه است که های ثانی در آن افزوده اند، مثل سنجار و سنجاره
 این جای لغزی است که بسیار فرزنانگان را فداه است -
 درین چنین الفاظ های آخر را تاسی تانیث می اندیشند و مرد
 را بکیس وزن را بکیسه می نویسند، حال آنکه در الفاظ فارسی
 این قاعده هیچ گونه اصنائی تواند پذیرفت؛ بلکه فارسیان
 در الفاظ عربی نیز تصرف کرده با در آخر لفظ آرند و تانیث
 منظور ندارند، چنانکه موج و موجه و معشوق و معشوقه همان
 موج و همان معشوق، نه این که مرد را معشوق گویند و زن را
 معشوقه - و گواهی من درین دعوی ازین رباعی شعر ثانی
 است - داین رباعی از میرزا محمد قلی سلیم طرانی است شعر
 مفلس چو شدیم، رو بدو آوردیم
 معشوقه رو زین بینوائی است نهند

کو تاسی سخن... جولاه لعنت است و جولاهه فرید علییه و جولاه
 مخفصه - (فش، ق)

چو هر ز معرب گوهر است... و عربی مقابل عرض است - (فش، ق)
 چو هر تیغ؛ پلارک -
 چو مستی؛ زی، طرف -

جی : بکسره جیم ویای معروف ، در فارسی بمعنی لطیف و مقدس
 و در هندی بمعنی روح و حیات آید - (ق ، ق)
 چینه چینه گردان ابرو و آن است که تارهای زده بند را درین ریز
 کرده برابر و فشانده - (م)

چ

چالو: بضمه تازی قرطیاء ریشمانی است که مجرم را بدان بسته
آویزند، تا خفه شود و بمیرد - و آن را پُچا نشی (گو بیله) (پ) (د)

چار سو: چوک - (د)

چالیک: بیای معروف، نام بازیچه البیت - هندی آن
دگلی دُندا - (پ)

چامه: غزل - چامه سرائی، غزل خوانی - (پ) (د) (ف) (ق) (م)

چانه: بمعنی استخوان زیر زرخ - (پ)

چاوش: بر دین طاؤس - نقیب - (م)

چاه: کنوان - (ق)

۱- دری کشا: ۲۷، یاد مسعودی -

۲- لغت فارس: ۲۴۵، بمعنی شعر مطلقا و در فتح و دیگر: بیت شعر و سرود -

چش: بفتح جیم و بای فارسی مضموم، گویند یک سالہ را گویند (پ)
چرا: کیوں - (قن)

چراغ از چشم جستن: عبارت از حالتی است کہ در وقت رسیدن
صدمہ قوی بر دماغ روی دہد - (پ)

چراگاہ: کُتّام -

چرخ: آسمان، فلک چرخ و از گوشتہ گرہوں - (د، قن)

چرگر: بحکم فارسی مفتوح و کاتب پارسی مفتوح، ترجمہ مفتی و
مطرب و مراد فی خُدا گر و رامشگر است - (د، ف، ق)

۱- انجن آرازہ بروزن طیش -

۲- میرزا صاحب کی رای یہ ہے کہ صاحب برہان قاطع کا یہ لکھا غلط ہے کہ چرگر کے
دو معنی ہیں: معنی اور مفتی - مفتی کا فارسی ترجمہ و چرگر (بوا و مفتوح و ساقل)

ہے۔ لیکن اسدی طوسی نے لغت فرس: ۱۶۲ میں لکھا ہے کہ چرگر، سرود گوارہ

یعنی دو تون معنی رکھتا ہے، اور پہلے معنی کی مثال میں زمین کی یہ شعر نقل کیا ہے:

بوسد و نظرت حلال باشد، باری حجت دارم برین سخن زد و چرگر

رشدیدہا کی رای میں اولاً تو یہ لفظ بضم جیم فارسی ہے، اذیم اس کے معنی مفتی

ہیں، معنی تصحیف سے پیدا ہوا ہے۔ سروری نے بعض معنی و مطرب لکھا ہے۔

صاحب انجن آرای نامری نے رشدی سروری کے اقوال نقل کر کے لکھ دیا ہے

کہ در باب معنی و مفتی تصحیف خوانی شدہ است۔ معنی درستی بدست نیامدہ

است، خان آرزو نے سر آجہ لکھا: میں یونہی سرور لکھ کر یہ بتایا ہے کہ میری رای میں

یہ چارہ گر کا مخفف ہے، صاحب حکم دینی (مفتی) کے معنی مجازی ہیں اور مفتی مفتی کی تصحیف ہے

چسپیدن: بحیم مفتوح فارسی، چسپید، چسپیده، چسپد، چسپنده،

چسپ - (پ)

چشم: آنکه - (قن)

چشم بچیزی سیاه کردن: بمعنی طع کردن در آن چیز - (پ)

چشم روشنی: بمعنی تمهیت و مبارکباد - (پ، د، م)

چقاق: در ترکی، آتش زدن -

چک: بحیم فارسی مفتوح، امر است از چکیدن، و بمعنی قباله نیز

آید، و قفای سر را نیز گویند - (پ)

چکسه: بحیم فارسی مفتوح بکاف پیوسته و سین مفتوح بهای زده

کاغذی فرو پیچیده که آن را بهندی 'پڑیا' گویند - (پ، قن)

چکیدن: چکنا - (قن)

چکامه: قصیده - (د، فح، ق)

چکل: ظرفی را که به رنگ داشتند آب آن چرم سازند، در فارسی

بحیم فارسی مفتوح و کاف فارسی مفتوح، و در هندی

چھاگل به افزودن الف و های هوز در میانه بحیم و کاف

و چکل یا فارسی مستحدث است یا مفرس - (فح)

چَلَب: بحیم فارسی، هندی آن جمانج است - و آن را

بفارسی خلجل نیز گویند۔ (پ، قن)

چلتہ: چلتہ۔ (م)

چم: بحیم فارسی کسور، بمعنی مصی۔ (د، فن، ق)

چانی: بمعنی ساقی۔ (زہ)

چخمر: بہرہ و فتح، بزبان درسی باہویدا و نمودار و آشکار مترادف

بالمعنی است۔ (ق، فن)

چمن از چشم چکیدن: خونفتانی چشم۔ (آ، خ)

چمیدن: چید، چیدہ، چمد، چم، چمندہ۔ (پ)

چنبرہ واژگونہ: آسمان۔ (د)

چنگائی: لایبہ را گویند کہ لایبہ مخفف آنست۔ و بہرین شہرت دارد۔ (ق، فن)

چہ: کیا۔ (قن)

چہرہ شدن: بمعنی مقابل شدن و مقابلہ کردن۔ (پ، د)

چکل: چالیں۔ (قن)

چمیدن: چید، چیدہ، چمندہ، چمن۔ (پ) (ق، فن)
چیرگی: غلبہ۔ (د) چلیو: باعرب مجہولہ، بمعنی پل صراط۔

۱۔ خلجل عربی ہے فارسی نہیں اور خلجل بضم ہر دو جم گو نگرد کو کہتے ہیں۔ پس خلجل کے معنی پاؤں میں پہنے کئے گو نگرد یا پانڈیہ ہوئے۔

۲۔ میرزا صاحب ایک خط میں لکھتے ہیں: "چید صیغہ ماضی کا ہے چمیدن سے اور چمیدن ایک مصدر ہے صبح اور سلم۔ چمد مضارع، چم امر" (۱۔ آ، خ)

۳۔ انجمن آرای تاصری میں چکل لکھا ہے۔

ح

حارث : بمعنی کشاورز۔ (فش، ق)

حارس : بمعنی نگہبان۔ (فش، ق)

حاش، وحاش لیسٹ : پارسیوں نے ازراہ تصرف کے بمعنی زندہ

قرار دیا ہے، یعنی تاکید۔ اگر منفی پر آئے، تو نفی کی تاکید

اور مثبت پر آئے تو اثبات کی تاکید (عس)

حاکم : کار کیا، گنارنگ، مرزبان۔

حاکم شہر : شہر کیا۔

حالی : جاور۔ حال کی جگہ حالات یا احوال لکھنا قیاس نہیں ہے

خصوصاً احوال کہ بمعنی واحد مستعمل ہے۔ اور یہ استغفال

یہاں تک پہنچا ہے کہ احوال بمعنی جمع مستعمل نہیں ہوتا۔

(آء، د، م)

حاملہ : آبتن ، آبتنی ، زین باردار۔

حائض : دُشّان ۔

حائک : جولاہ ، جولہ ، باندہ ، پامی ہات ، ہمگر ، جلاہ ۔

حجامت : آژدن ، خشن ن باسترہ ۔

حدید : آہن ، لوہا ۔ (قن)

حَرَب : جنگ ، لڑائی ۔ (قن)

حویف : یعنی دوست کے بھی مقتل ہے ۔ (ع)

حشوقبا : آگنہ ۔

حشونہالی : آگنہ ، تو شکہ ، جفت ۔

حصہ : بخش ۔ بہرہ ۔

حضرت : زرگاہ ، بارگاہ ، تیمار ، شت ۔

حفظ وضع : پاساؤ ۔

حقیقت : آمیغ ۔ حقیقی : آمیغی ۔

حکمت : فرز بود ۔

حکومت : کارکیائی ۔

خَمَل : بَرّہ ، میگھ ۔

خجّڑہ : گلا ۔ (قن)

حفظ: شہنگ، اندراین -

حوت، ماہی، پھلی - (فن)

حور: بستی حور کے اہل فارس اس کو صیغہ واحد کا قرار دیکر
الف نون کے ساتھ اس کی جمع لاتے ہیں۔ سعدی کہتا
ہے:

حوران بہشتی را دوزخ بود اعراف

اندوز خیال پر اس کہ اعراف بہشت است

بلکہ حور کو حوری کہہ کر اس کی جمع حوریاں لاتے ہیں -
حافظ کہتا ہے:

حوریاں رقص کنان سا غیر مستانہ زدند (آ)

تباہت: زندگانی - (فن)

خ

خاتم : انگشتری - بمعنی نگین غلط - (۲)

خاتم بندی : پرچین کاری -

خاتون : بانو ، بتو -

خار : زرخن ، غلبواز ، چیل - (قن)

خار : کاشا - (قن)

خار بپیرهن ریختن : بمعنی بمیقار کردن - (پ)

خاریدن : بلی داو ، خاریده ، خاریده ، خارنده ، خاریدپ

خاستن : بلی داو ، خاست ، خاشته ، خیزد ، خیزنده ، خیز - (پ)

خاص ، خاصه : ویژه ، خاصگان ، ویژهگان -

خاک : بمعنی مٹی (د.ک)

خاکروب : پاکار۔

خاکم بدہن : واسطے احوال کے ہے۔ جب کوئی کلمہ کر دے طبع

سکتے ہیں، ”تو خاکم بدہن“ کہہ لیتے ہیں۔ عریامہ

بر خاک برنختی می ناب مرا

خاکم بدہن، مگر تو مستی، ربی

اور ”خاکم بسر اور“ خاکم بفرق“ عام ہے، جیسا کہ میں ایک
شہزادے کے مرثیے میں کہتا ہوں:

ای اہل شہر مدفنِ این دودمان کجاست؟

خاکم بفرق، خواب گہ خسر دان کجاست؟ (دآ)

خاگینہ : خاگینہ، خورش مرغوب و مشہور۔ (فش، ق)

خالص : ناب، دیرہ۔

خالفی معنی : بمعنی معنی آفرین۔ (دخ)

خالی : موت۔

خاموش : چپ۔ (دقن)

خاموش شدن : مغز در سر کردن۔ (پ)

خامہ : قلم۔ (قن) خانقاہ : سبخرستان۔

خانہ : کدہ، گھر۔ (فش، ق، قن)

خانه تابستانی : پروار -

خانه عنکبوت : نسج ، تنیده عنکبوت -

خانه کاه : کومه ، کازه ، پچپتر

خانه گل : کازه ، مٹی کا گھر -

خاور : بمعنی مشرق است - (دفع ، قش ، ق ، م)

خایه و خایک : با صافه کاف تصغیر بیضه را گویند - خاگینه

که تا نخورشی است مرغوب و مشهور مرکب این است ،

چون ز رینه و سیمینه - بسبب کثرت استعمال یای سی تثنائی

از میان رفته و خاگینه مانده - یا آنکه بسبب کراهت لفظ

خایه ، یای تثنائی از میان بر انداخته اند - می باید فهمید که

بر دایتی ضعیف ، بیضه مرغ را پاگ گویند - و چون تبدیل

بای هوز ، خای شخذه و ستور است ، خاک نیز میتوان گفت ،

و خاگینه را ازین اسم مرکب توان دانست - (قش ، ق)

خبر خوش : مرده ، نوید ، تبید -

خجالت : شرمندگی - (عس)

خداوند : کی ، کیا - خداوند کار : کار کیا -

خدا بخش : بخشیده خدا - (افش ، ق)

خدائی: ایسا خدا - (عس)

خر: آلاخ، گدھا - (رقن)

خوابہ: مزید علیہ، اصل لغت عربی الاصل بمعنی ویران و ویرانہ
ہندی اور چڑھ - (رع)

خارج: ساو، باج -

خرامان: زبان، گرازان -

خوچنگ: سلطان - (دد)

خوڑو: بنیادی مفہوم، بی داد، دقیقہ، نقدی - (تیغ)

خوڑو: بنیادی مفہوم درای مفتوح و ہای محض، نورِ قالم را
گریزند دازین ہاست کہ خراسیم آفتاب سست - و ششید
بشیں کسور و یای معروف در آخر آکنہ افزودہ اند
مثل جم و جمشید - باید دانست کہ شید در معنی با فروغ
منفداست -

۱۔ ایک خط میں میرزا صاحب لکھتے ہیں: ”وہ پادشہ قدیم جو ہوشنگ
وجہید دیکھو کے عہد میں مروج تھی، اس میں خراسانی مفہوم نورِ قالم
کو لکھتے ہیں اور چونکہ پارسیوں کی دید و دانست میں بعد خدا کے آفتاب
سے زیادہ کوئی بزرگ نہیں ہے، اس واسطے آفتاب کو خراسانی اور

شید کا لفظ بڑھا دیا۔ شید بشتین کسور و یا سی معروف بر دوزن عید،
 رو شنی کو کہتے ہیں۔ یعنی یہ اُس نورِ قاہر ایزدی کی روشنی ہے۔
 خراور خرشید یہ دونوں اسم آفتاب کے کھڑے۔ جب عرب و عجم
 مل گئے، تو اکابر عرب نے کہ وہ منبعِ علوم ہوئے، واسطے رفع
 التباس کے خرمیں دار معدولہ بڑھا کر خود لکھنا شروع کیا۔ ہر اکابر
 متاخرین نے اس قاعدے کو پسند کیا اور منظور کیا۔ اور فی الحقیقت
 یہ قاعدہ بہت مستحسن ہے۔ فقیر خرجان بے اضافہ لفظ شید لکھتا ہے
 موافق قانونِ نظامی عرب پورا معدولہ لکھتا ہے، یعنی خور۔ اور جہاں
 باضافہ لفظ شید لکھتا ہے، وہاں بہ پیروی بزرگانِ پارسی سرسبز لفظ
 خور کو بیسے وا لکھتا ہے، یعنی خرشید، خور کا قافیہ در اور پر کے ساتھ
 جائز اور روا ہے۔ خود میں نے دو چار جگہ باندھا ہر گاہ۔ وہاں میں
 بے وا کیوں لکھوں۔ رہا خورشید، چاہو بے وا لکھو، چاہو مع الاولو
 لکھو۔ میں بے وا لکھتا ہوں، مگر مع الاولو کو غلط نہیں جانتا اور ترک
 کبھی بے وا نہ لکھوں گا، قافیہ ہوا نہ ہو، یعنی نظم میں وسط شعر میں پڑے
 یا اثر کی عبارت میں واقع ہو، خور لکھوں گا۔

یہ بات بھی تم کو معلوم رہے کہ جس طرح خرجیہ ذریعہ قاہر کا ہے، اسی طرح جم
 ترجمہ قادری کا ہے کہ باضافہ لفظ شید اسم شہنشاہِ دقت قرار پایا ہے (اور یہ بھی)

خُشبران : بمعنی نقصان ۔ (خ)

خُششت : اینٹ ۔ خشت شراب : ہر خم ۔ (قن)

خشتک واسن : بمعنی متورج و پرہیزگار است ۔ (قش، ق)
خشم : غصہ ، پرخوی ۔

خُشش خانہ : خانہ را گویند کہ بیا با میان از بند و چلا س و کلیم سازند
و خشن خانہ ماندن جامی مفلسان ۔ (قش، ق)

خصوصاً : درجہ ۔

خط کشیدن : مطلق بمعنی باطل کردن و محو کردن چیزی باشد ۔

(پ)

خط بہ بینی کشیدن : عبارتست از آن کہ اقرار بچیز خود کنند

(پ)

خط دادن : اقرار و اعتراض کردن ۔ (پ)

خطاب : مہر خان ۔

۱۔ میرزا صاحب ایک خط میں لکھتے ہیں : ”خطاب کے مراتب میں پہلے تو
خانہ کا خطاب ہے ، اور یہ بہت ضعیف اور بہت کم ہے ۔ مثلاً ایک
شخص کا نام ہے میر محمد علی یا شیخ محمد علی یا محمد علی بیگ ، اور اس کو خانہ کا بھی فانی
تھیں ماحصل پس جب اس کو بادشاہ وقت محمد علی خان کہہ دے ، تو

خطوطِ شماعی: یعنی سورج کی کرن۔ (آ)

خفتن: سونا۔ خفت، خفتہ، خسید، خسیندہ، خسب، و خسیدن
مصدرِ مضارعی۔ و این کہ خوابیدن نیز بخشی دارد، اصل این
است کہ خواب اسمِ جاہد است در پارسی بمعنی نوم۔ فان
راقتصر فگر دانیدہ اند۔ و این چنین در پارسی بسیار
است۔ اما این کہ قبلہ اپلی سخن سعدی شیرازی در بوستان
میفرماید شاعر

شتر بچہ پامادر خویش گفت پس از رفتن آخربانی بخت

بقیہ صلا۔ مگویا اُس کو خانی کا خطاب ملا۔ اور جو شخص کہ اُس کا اصلی نام محمد علی
خان ہے یا تو وہ قومِ افغان (سے) ہے، یا خانی اُس کو خاندانی ہے، بادشاہ
نے اُس کو محمد علی خان بہادر کہا۔ پس یہ خطاب بہادری کا ہے۔ اُس کو
بہادری کا خطاب کہتے ہیں۔ اس سے بڑھ کر خطابِ دولگی کا ہے۔ یعنی
مثلاً محمد علی خان بہادر اُس کو میرالدولہ محمد علی خان بہادر کہا۔ اب
یہ خطابِ دولگی کا ہوا۔ اس کو بہادری کا خطاب نہیں کہتے۔ اب اس
خطاب پر افزائشِ جنگ کی ہو گئی ہے۔ سیرالدولہ محمد علی خان بہادر
شوکتِ جنگ۔ ابھی خطابِ پورا نہیں ہوا۔ پورا جب ہو گا کہ حبیبِ پاک بھی
ہو۔ پس پورے خطاب کو خطابِ بہادری لکھنا غلط ہے (آخر)

ازین جاگمان کردہ می شود کہ مگر مضارع خفتن، خفتہ
خواہد بود کہ شیخ امر آن را بخت استعال کردہ۔ سخن
این است کہ این از بہر ضرورتی قافیہ شعر است؛ ورنہ
ماضی و امر بیک صورت نمی تواند بود۔ (دہ، قن)
خفّیاقی: نام دشتی است کہ در اقصای ترکستان است۔ و آن
دشت مسکن و موطن ترکان است۔ (فخ، ق)

خلاصہ: اردو، گریہ، ویزہ۔

خلاج: نام ایلی است از مغول۔ (فخ، ق)

خاکال: جہانجن۔ (دہلی اردو اخبار)

خج: مٹکا۔ (قن)

خج و خج: ہندوستان کے ہاتھوں کو گویں کو خج و خج بولتے سنا ہے۔
آج تک کسی نظم و نثر فارسی میں یہ لفظ نہیں دیکھا۔ لفظ پیارا
مجھ کو بھی پسند، مگر کیا کروں، جو اپنے پیشواؤں سے نہ سنا
ہو، اُس کو کیونکر صحیح جانوں۔ (د)

خوشیدن: تن زدوں۔

خشیازہ: چیز نیست کہ آن را در اردو انگریزی گویند۔ (فخ، قن)
خندقی: گھائی کدہ کہ بہرہ و محول است از کندن یعنی خندق آید و گویند
کہ خندق معرب است (فخ، قن)

خنده وندان نما: اس هشی کوکتے ہیں جو تبسم سے بڑھ کر ہو

اور اس میں دانت پھینکے دالے کے دکھائی دیں۔ (۲۱)

خندیدن: ہنسا۔ (قن) خشنیز: گراند، خاک

خُلیاگر: چرگ، راشگر، مغنی، مطرب۔ (۲۲، بر)

خواستن: بواو معدولہ، چاہنا۔ خواست، خواستہ، خواہد

خواہندہ۔ خواہ۔ (پہ، قن)

خواندن: خواند، خواندہ، خواندہ بکرت لون۔ خواندہ، خوان (پہ)

خواہش: از روی اشتیاق، شاد خواست۔

خوب: فروہیدہ، اچھا۔

خودستانی: کسیا ہی زدن۔

خودمنائی

خوردن: بواو معدولہ، خورد، خوردہ، بواو صیغہ مفعول خوردن

خورد بکرت را، خوردہ، خور، امر این باضافہ الف

نیز آید۔ (پہ، تنخ)

خوره: بواو معدولہ، جذام، داسم مرضی است کہ آن را

داء الثعلب گویند۔ دآن فرو سختن موی ریش و بر دست

دابر و است در انتہای جذام۔ و نیز اسم گرمی است

که آن را در عربی از صفت نامند - (فخ، ق)
 خوشه: برنج سنبه، کتیان - (د) خوک: گراز - خنزیر -
 خوی: باو معدوله و تخمائی، ترجمه عربی - (فخ، ق)
 خوی گیر: بند زین را گویند که اسب دیگر آن تکلوت است و در
 عرب اهل هند خوی گیر اسب است - (فخ، ق)
 خویله: بیای تخمائی بعد از داد... همان لغت است که بی داد
 معدوله و الف در آخر زبان زبورتان هند است، یعنی
 خیل - داین از تو این سائین نیست - بعد استیلاي محول
 در هند چون مردم این قلمرو شنیدند، یاد گرفتند و قلمرو
 را و معدوله منظور نداشته بحسب ساحت خویش احق و
 ناموار را خیل گفتند - (فخ، ق)

خوی: آست، اینست -

خیار: گازی - (ق)

خیلش خانه: بیای تخمائی محمول برترین پیش خانه، خانه که
 از جامه تنگ سازند و آن خانه را بپاشیدن آب تر
 دارند - خیلش خانه آرام گاه مستعان است - (فخ، ق)
 خیکس: بخامی کسور، پیکهال - (د)

دادخواہ : کاغذی پیرہن - دادخواہی ، جامہ کاغذی پوشیدین
استغاثہ ، مشغل بکف گرفتن -

داوستانی : انصاف کی تعریف کرنے والا - (د)

داون : داد ، دادہ ، دہر ، دہندہ ، دہ - (پ)

داروغہ ، تو شک خانہ : بندار -

واس : ہندی آن دراستی - (پ ، قن)

داشتن : رکنا - داشت ، داشتہ ، وارو ، دارندہ ، دار صیغہ

امراست از داشتن - اہل زبان بعضی بایستن بھی استعمال
کرتے ہیں - ظہوری :

مگر اسیر زلفت و کاکل گھنٹہ باشم خویش را

گھنٹہ باشم ، این قدر بر خویش پیچیدین
(آ ، پ ، قن ، قن)

دارغ : دَهبّا - (قن)

دام : حال - (قن)

دامن : بیدان گرفتن : عجز کردن ، و آماده گزین شدن - (پ)

دامن زیر سنگ آمدن { عبارت از در مانده شدن و عاجز

دامن زیر کوه آمدن { شدن - (پ)

دانستن : دانست ، دانسته ، دانده ، داننده ، دان - (پ)

دانه : دانه است از مضارع دانستن - (پ)

دانگ : در جهانگیری ایم خورشیدی است که در شادی و دندان

بر آوردن کو دکان سیر خواهد پزند - (قن)

دائر الثعلب : خوره -

دایه : زین شیر دهنده را در عربی مرضعه ، و در فارسی دایه

و در هندی دای و دهای بدالی مختلط التلفظ بهای

چون در دوزمره اردو آتا گویند بر وزن بنا که

مرادین معارست - (قن)

دبدبه : شکوه -

دختر : در هندوستان چوکری گویند بحجیم فارسی مختلط التلفظ

ده اوچبول - (قن)

و قلم : بدال مفتوح ، قبرستان - (د، قخ)
 قور : بدال مفتوح برای ترشع زده ، بزبان چری در تشریح
 باب آید - وصیفہ امرست از درجہ ن - (نش، ق)

درا : گھنٹا لا - (حق)

در آب و آتش بودن : اشارہ با فراط زحمت و رنج - (پ)
 در اضع : اصل لغت مفرد ہے - ... حفت بھی باندھتے ہیں (آرخ)
 درایش : بادال مفتوح ، تاثیر - (د)
 در پس زانو نشستن : مراقبہ را گویند و تلمذ و استفادہ را - (پ)
 در چہ عمارت : اشکوب -

در خط شدن : عبارت از شرمندہ شدن و در ہم گشتن - (پ)

در خواہ : درخواست - (د)

در خود قور و رفتن : بمعنی متفکر و متحیر بودن - (پ)

۱- لغت فرس : ۴۶۴، میں گورخانہ گبران لکھا ہے، جو زیادہ میں تعمیر ہے
 عام گورگاہ کا منہم ز قبرستان سے ادا ہوتا ہے اس لیے کہ آتش پرستوں
 میں مردے کو قبر میں دفن نہیں کرتے اور نہ دھتے سے ادا ہوتا ہے، کیوں کہ
 مسلمانوں میں مردے کو کسی عمارت کے طاق میں نہیں رکھتے۔

۲- ملبرہ و دشتیکہ حاشیہ پر غالب نے اپنے قلم سے "دشتیکہ" والی لکھا ہے۔ مگر
 درحاکشا : ۳۷، میں کبیر اول درج ہے۔

در ہم گشتن : در خط شدن -

دُر بچہ : لکڑکی - دُر کو چک کہ تازیانہ غُرغُرہ گویند - طغرای سرای
 در دوشنبہ دُر بچہ مشرقی و مغرب باتا است
 در نہ از تنگی این خانہ نفس می گیرد
 (فش، تی، قن)

دُری خانہ : دیوان خاص - (د)

دریدن : قماریدن، قتریدن، قتالیدن، قتلیدن، پھاڑنا (دق)
 دُر بیغ : افسوس -
 دُر یوزہ گردکاسہ گردان -
 دُر دُ : شہر و چور - (قن)

دُر دُ افشار : کسی را گویند کہ دُر دُ را با مال بگیرد و چیزی از
 دُی بزر در بستاند و بگزارد -

۱- انجمن آرای نامری میں لکھا ہے کہ اصل لغت دریچہ بکسر را ہے - اہل
 زبان حروف کی طرح حرکت میں بھی تغیر و تبدل کر دیتے ہیں طواریکے
 شعر میں دریچہ، بحر کتب یا، اسی قبیل سے ہے -

۲- دری کتا : ۳۳، میں بکسر اول و تحتانی و جھول ضبط کیا ہے -

و این لفظ مرکب است از دزد و افشار کہ صیغہ امر است
از افشردن بمعنی افشردن دزد۔ و ترجمہ آن در ہندی
چور کا پھڑلے والا، یعنی چنا کہ ہیرہ و تاب دادن از
حاشہ نمناک آب گیرند ہم چنین مال از دزد گرفت۔
(فتح، ق)

وژ : بھالی کسور قلعہ را گویند۔ (پ، د، ق)
وژ غیم : پروژن اقلیم۔ بمعنی پرخو۔ (م)
وژرم : بھالی کسور دزائی فارسی مفتوح، پروژن ورم بخش
وژوم و بد و تباہ و زشت۔ (د، ق، م)

۱۔ سراج اللغہ میں لکھا ہے کہ ”دز کسر قلعہ۔“ و بعض برای فارسی گفتہ
اولی اصح است۔ رشیدی اور انجن آرا میں بھی برای ہندی کو افشا کرنا۔
۲۔ رشیدی نے لکھا ہے کہ یہ لفظ وژ غیم دال ہے۔ انجن آرا رشیدی کا
بھیضیل ہے۔ سراج اللغہ میں لکھا ہے کہ مال پر زبر، ذیرا پیش ٹیوں جڑی
ہیں۔ اس لیے اس کے مرکبات میں بھی تینوں حرکتیں ثبات میں پائی جاتی
ہیں۔ مگر ”غیم“ کے تحت وژ غیم کو بغیم دال ہی لکھا ہے۔ اور میری دست
اور صحیح بھی ہے اس لیے کہ وژ اور وژش دونوں کے بھٹے ٹھٹے کے ہیں اور غیم
عادت کو کہتے ہیں۔

۳۔ رشیدی، سراج اور انجن نے بغیم دال لکھا ہے اور وژ سے مرکب بنایا ہے۔

دستِ پتیر: مصیقتِ چند است کہ بر پیرانِ پارس نازل شدہ است
و آن زبانِ بیخ زبانِ مشابہ نیستہ ساسانِ پیغم آن ما
در دہانِ پارسی تا آئینتہ بعزنی ترجمہ کردہ است (دخ)
دستِ : ترجمہ یزد ہے جس کی ہندی ماتمہ اور بعضی قسمِ دنوح
اور بعضی ہند بھی مستقل ہے۔ (قن، ن)

دستار: پگڑی۔ (قن)
دستان: ہلالِ مفتوح یعنی آوازِ خوش، افسانہ تہیں۔ دستان
کے تین معنی ہیں: ایک تو رستم کے باپ کا نام، اور وہ علم
ہے۔ دوسرے تیسرے آوازِ خوش۔ اور: جو بلیبل
کہ ہزار دستان کہتے ہیں، سوتی اور فرد مایہ لوگ کہتے ہیں
یہ صبح ہزار دستان ہے، یعنی بہت طرح کی آوازیں بولتا ہے
(دخ)

دستِ برنجین: یارہ، کٹرا۔
دستِ بندزدن: بعضی فراہم آمدن گرد ہی از انسان خواہ
از حیوان۔ (پا)

دستِ ہم داون: یعنی میر آمدن۔ (پا)
دستِ مرتجاو: دعا۔ (د)

دست زیر زنج (اشتن) اشارہ بحالتِ سخت و سکوئت
دست ستون زنج گشتن (پ)
دست و دھن آب کشیدن: یعنی شستن دست و دھن -
(پ)

دستور: برہنہ، قاعدہ، قانون -
دستوری: بمعنی رخصت و اجازت - (د، م)
دست یافتن: بمعنی غالب آمدن - (پ)
دشت: صحرا، جنگل - (قن)
دشت: بہالِ مفہوم، بی تغییر صورت در ہر دو زبان یعنی مکوہ
بیع و ناپاک - (ق، ق)

دشت: بر وزنِ دشتِ ہندی بمعنی نگاہ - (ق، ق)
دشتان: بہالِ مفہوم، زینِ حلق - مرکب از دشت یعنی دال
بمعنی زشت و نجس، والفت و وزنِ حالیہ - (د، ق، ق)
دشت ارگرد: بکافِ پارسی کسور... اسمِ شہر نیست کہ بر فراز
آنچنین آسائیں بفتح دال گھا ہے - سراج میں بفتح گھ کر یہ بھی کہا ہے کہ
نہی تو اے کہ بغیرِ ادل یا شد مرکب از دشت بمعنی زشت و بد و الف
و وزنِ نسبتی، یعنی کسی کہ منسوب بہ بد و زشت است -

کوهی آبا و کرده اند- همانا که خفت گردد، و گرد باد و جود افاده
معنی تند بر بعضی شهر نیز می آید- و دشوار گرازان گفتند که
آن کو و بلند رگزارهای دشوار گزار دارد- (فش، ق)
دششت: بر وزن برشت یعنی برده کسره، در فارسی چیزی
که حس بصر مدکب آن تواند بود- (فش، ق)

دفتر حساب: اوار، اوارجه -

و قیفه: خرو -

دل: ترجمه قلب، و استقاره وسط، متن- (فش، ق)

و لیل: پاسنر، بهمن، بهیر -

و ماضی: کلاهی که بر سر بانو شاهین نهاده - (پد)

دوم گرفتن: گرفتن کردن، اگر راست کردن -

و میدن: آگتا- دمید، دمیده، دمیده، دمیده - (پد، قن)

و ندان: دانت - (قن)

و و سیکره: جزا - (د)

و و تخمه: آکدیش، مجنس -

و و چار شدن: بهم رسیدن و و کس را به اعتبار آن که دوشتم

- در یکتا: و ششتم یکسیر اول و دوم یعنی محوس -

چوں باد و چشم دگر پوست بر آئینه چا شد، در چاه شدن گویند - داین
معنی وقتی حاصل آید که بعد از دال دارد نویسد تا نشود پدید
آید - (فش، ق)

دوختن : سینا - دوخت، دوخته، دوزد، دوزنده، دوز
(پ، ق)

دود : دهوان - (قن)

دودل : تنگ، مشوش - (ق)

دوده : گهرانا - (د، ق)

دورباش : مخالف - (د)

دوروزی : یعنی تند رستی - (د، م)

دوش : کل کی رات، کندھا - (قن)

دوشیدن : دوشید، دوشیده، دوشند، دوشنده، دوش (پ)
دوک : تنگ - (قن)

دول : یعنی طرفی که بدان از چاه آب کشند، فارسی پاستانیست
که در هندی بدال تقلید شهرت دارد (فش، ق)

دویدن : دوید، دویده، دود، دونده، دو - (پ)

دویم : بروزین جویم غلط - دووم ہے بغیر تانی با فرض تحتانی بھی

لکھیں گے، تو ڈیم پڑھیں گے۔ اگرچہ لکھیں گے دویم۔ واو
 کا اعلان نکال سال باہر ہے۔ ہاں، دومی درست ہے۔ مگر نہ
 بجز تھانی مثل زمین بجز نون، بلکہ بطریق قلب بعض
 دویم کا دومی ہو گیا۔ (آ، رخ، وہ آگ: ضحاک رد)
 دھان قرہ: واسا ہان فاڑہ است کہ ہمدی جانی گویندہ دور
 عربی ثاؤب و تخطی خوانند۔ (پ، فن، ق، قن)
 وہ پکا: صفات اور مصنف الیر مقلوب ہے۔ یعنی کیا ہی وہ
 اور عالم وہ، مالک وہ (آ، ق، م)
 دی: بدال کسور، دوزخ گزشتہ۔ (د)
 دیدن: دیکھنا مصدر است۔ دید، دیدہ، بیند، بینندہ، بین۔
 (پ، فن، ق، قن)
 دیہان: بمعنی مدت کثیر است در ماضی۔ (فن، ق)

۱۔ رشیدی، سراج اور۔ دری کشا: ۳۴، ہں لکھا ہے کہ آگ کے معنی ہیں
 عیب۔ اس میں دس عیب تھے، اس لیے اس کا یہ نام پڑ گیا۔ میرزا
 صاحب نے اپنے قلم سے دستنبو کے جاشیے پر مٹھا کہ کوہنم اول
 لکھ دیا ہے، جو سہو قلم ہے۔ صبح بفتح مناد ہے۔

دیر یازد: ترجمہ بلی السیر است۔ بلی الحکمتہ۔ (دش، ق)
 دیس: دیالی کمور دیاسی مچول، لغتہست فارسی بمعنی مثل
 و مانند۔ دودیز برای ہوز بدل آنست چون ایاز و
 ایاس۔ لاجرم معنی شب دیز مانا بشب ست۔ چون
 تو سن خسرو پرویز سیاہ رنگ بود کہ آنرا در عرف ہند
 مشک نامند، آنرا شب دیز می گفتند۔ (دش، ق)
 دگردان: آغاغ، چولھا۔ (دش)

دیاس: لغتی است دری و پہلوی، بمعنی توضیح و تفسیر
 تیسار ساسان پنجم کہ ترجمہ و سائیر رقم کردہ اند، دیاس
 را بمعنی توضیح چند جا آورده اند۔ (دش، ق)
 دیوانگی محبت: یعنی وہ جنون جو فرط محبت میں بہم پہنچا۔ (دش)

۱۔ دری کثا، ۳۵، یکسر ادل و محتانی معروف، بمعنی ترجمہ و توضیح
 انجن آرا کے مصنف کو اس لفظ کی تحقیق نہ ہو سکی۔

و

فَنُج : عبارت از گلابین است - (فق، ن)
فُخِرَ : یعنی -
فُتِنَ : نرغ، مژگی - (فتن)

راه: بمعنی مرد کریم، سخی (پسندم)

راسته: سترک - (و)

راشو: نه‌لا - (فن)

راشگر: چرخ، خیاگر، مطرب، مفتی -

راشدن: راند، رانده، راند بجرکت زن، راننده، ران بدب

راه: پیر: قلاوڑ، راه‌نما - پاسنر، دلیل -

راه‌حقته: و راه خوابیده، راهی را گویند که آمد و شد مردم

از آن راه نبود، هیچ کس در آن راه تردد نکند -

(فن، ق)

راه‌نما: قلاوڑ، راه‌پیر - پاسنر، دلیل -

رایت: نشان -

رُبان: لفظ صحیح، رُبا مخفف - (آرخ)

رُبع: پاو - (قن، ق)

رُست: بفتح، برهنه و عریان، و بعضی تهیدست و بنیواد برهنه

و عالی - (قن، ق)

رُجُل: پا، پا نو - (تین)

رُخ: گال - (قن)

رُخت: کاجار، کاجال -

رُخت آرش کردن: بمعنی رخت بدل کردن - (م)

رُخشا و رُخشان: هر دو برای مملّه متوجّح است - بنای

دعوی ما بر آن است که رُخشدن مصدری است

از مصادر، درخشد مضارع آن - و این تمام بحث

بفتح رای قرشت است - بعد افکندن وال که

علامت مضارع است - رُخش باقی می ماند که

که صیغه امر است چون الف در آخر آن

در آرد، افاده معنی فاعلیت می کند، مانند

گویا و مینا و دانا - و هم چنین چون در آخر صیغه

امر الف و نون بیفزایند، معنی حالیه دهد،

نیل گریان و خندان

دیگر باید دانست که این مصدر با مجموع مشتقات باصنافه
دال ساده نیز می آید، یعنی درختیدن - هر آینه درختاد
درختان نیز گویند - دای غیر منقوطه در هر دو صورت
مفتوح مقبول و مقنوم - مذموم - (پ، ف، ق، ت).

رخته : روزن، چسید - (قن)

رژه : هر دو فتح، صفت - درده رده، صفت در صفت - و
خشتی دایله را که با همدگر برابر نهند، نیز رده گویند
در فارسی، در ژوه تشدید دال در هندی - (پ، د، ف، ق، م)

رویت : پساؤت -

رژه : بتقدیم نای بی نقطه بر نای لقطه دار - یفتین - و بیل
منه آن در صبر بهیم مفتوح، آنگونی - (ف، ق، ت)

۱- لیکن زنگنه این آرای تاصری میں درختان کو بغیم دال دراکھ کر
بتا یا ہے کہ "یفتی" را دال نیز گفته اند اس سے معلوم ہوتا ہے
کہ اہل ایران جسے کو ترجیح دیتے ہیں -

۲- لغت فرس : ۵۰۲ / برای فارسی رژه -

رستاد: بروزن استاد، روزیہ، مرکب از رستی دوا درست۔
 رستی، برای مضموم، بمعنی حاضر۔ دوا، میثاق، ماضی از
 دادن۔ و در این جا بمعنی مصدر و در خورد۔ بسبب کثرت
 استعمال رستاد شد۔ چون در دو حرف قریب المخرج
 برافکندن احد المتجانسین رسم است، رستاد اند۔ (در فتح،
 فتح، ق)

رستن: برای مضموم مصدر اصلی، رست، رستہ، روید، روید
 روی۔ و رویدن مصدر مضارعی شکل ہوا روید، سے
 جو رستن کا مضارع ہے۔ (پ، تیغ، ق)

رشتیجہ: یعنی قیامت۔ (رخ)

رشتیجہ اندازہ: قیامت کے مثل۔ (ن)

رستن: بفتح را، رست، رستہ، روید، روید، روید۔ در بعض
 مضارع را کسوری گردو۔ (پ)

۱۔ رشیدی، سراج الملقہ، انجمن آرای اوروری کشا، میں راستاد کا محففت
 لکھا ہے۔ اس لیے بفتح اول ہونا چاہیے۔

۲۔ وی کشا: ۳۶، میں رستی کے معنی راحت، فراخ، شجاعت اور
 استیلا لکھے ہیں۔

رسن باز: بند باز، رسیان باز، نش.

رسول: دختور - پیغمبر.

رسیدن: رسید، رسیده، رسد، رسنده، رس، رساندن

متعدی در رسانیدن نیز - (پ)

رسیدن بنا بآب: هم بغی استکام بنا و هم بغی اهندام - (ع)

رشتن: بکسر را، کاتنا، رشت، رشته، رسید، رسنده، ریس.

(پ، قن)

رشته: دهاگا - (قن)

رصد: بودل - اصد بند، بودل بند.

رضامند شدن: قن در دادن -

رعب: شکوه -

رعد: آسمان غریب، تندر -

رفتن: بفتح را، رفت، رفته - رود رود، روه - (پ)

رفتن انتظام: از پرکار افتادن -

رفتن: بغیم ما، جهاژنا - رفت، رفته، روید، رو بنده، روید، روید

رفیق: سنگم - همراه

رقیب: بغی مخالف - (ع)

۱۔ دم : بصلاح آوردن چیز را در عربی دم می گویند، و معنیہ امر
استنا از میدان، و مثلی سوز و گداز یعنی مصدری
مستقل۔ در میدان، مصدر مشهورہ فارسی است۔ (نش)
در میدان : بھاگنا۔ در میدان، در میدان، در میدان، در میدان
در بخور : نثر نہ۔

در بخور : خفا ہونا۔ (قن)

در بخور عالم سوز : بمعنی رزائی نام و ننگ۔ استاد : ”در بخور عالم سوز
را با مصلحت مبنی چہ کار؟“ (ع)

رنگ : بوزن سنگ، بمعنی وزن، و کرد طرز۔ و بمعنی محنت پھان

۱۔ میرزا صاحب قیغ تیز میں لکھتے ہیں : ”دم“ امر ہے رسیدن کا، اور بمعنی
مصدر ہی بھی مثلی سوز و گداز مستقل۔ مخففہ دمہ بھی۔“

۲۔ میرزا صاحب ایک خط میں لکھتے ہیں : ”رنگ۔۔۔ بلفظ فارسی الاصل ہے

جب اس کو اردو میں منصرف یا بقولی بعض منصرف کریں۔ تو وزن کا
تلفظ سوہم سادہ جائے گا۔ رنگتا بوزن چند جان کہیں گے۔ بلکہ وہ

لہجہ اور ہے جیسا کہ اس مصرع میں : ہم نے کپڑے رنگے ہیں شکر فی۔
یہ صیح ہے اور فصیح ہے رع ہم نے رنگے ہیں کپڑے شکر فی۔ یہ اعلان نین

گنوا ری بولی اور غیر فصیح اور قبیح ہے۔“ (آ)

مبدل مندرج است - (فن - ق)

روان : جان - (قن)

روان گویا : شیدا سپید، اسپیدی شیدا، نفس تالقه -

روپاه : لوتری - (قن)

رودبار : جانیکه چوپا و رودبار باشد - (د، قط)

روز : یوم، دن - (قن)

روز آبنده : فردا -

روز اول : نا آغاز روز -

روز گذشته : دی -

روزن : رخنه، چمید - (قن)

رؤساختن : یعنی شرمندگی شدن - (پ)

روستا : محله - (د)

رؤگاه : دیباچه - (د)

روم : برای مشهور و بواو مجهول، و روم، برای قرشت، دیباچه

بعنی موی زمار است، و در هندی ترجمه مسام - (قن)

(فن - ق)

رولق : بارش ، فرحام ، رنگ ۔

رویا : پوشا سپ ، پوشا س ۔

رو آورد : بمعنی سوخت ۔ (پرہ پ ، د)

رہ انجام : ترکنا ۔ (۲ ، د)

رہبر : رہنما : پاسبر ، دلیل ، راہ نما ، قلاور ۔ (پ ، ف ، ق)

رہی : بمعنی ظلام ۔ (بر ، د)

ریاضت : کھاس ، تپتیا ۔

ریحار و ریحالی : برای کسور ریاضی معروف ، بمعنی آچار ۔ (پ)

ریختن : ہم لازم ہم متعدی ۔ ریختن ، ریختہ ، ریختا ، ریختہ ۔

ریز ، (پ)

ریزہ : کود ، ترجمہ طفل است ۔ (ف ، ق)

ریسمان بازہ بند باز ، رسن باز ، عطر ۔

ریسمان گرہ دارہ : ہندی گورکھ دھندھا ۔ (تیغ)

۱۔ دری کشادہ ۳۸ ، تا دو ماحلہ ۔

۲۔ مزاج دری کشا : ۳۹ ، بکسر را و تقطانی خرد عتہ ۔ لیکن مزاج میں ریکو

دین سے مشتق بنایا ہے ۔ اوماس کے مینے فضلہ اور کھاد کے لکھے ہیں ۔

ریش : جرات، زخم، گھاو۔

ریش : وازمی۔ (رق)

ریش : برای کسود و میم مفتوح، پلیدار (د، قن)

زاج سور: بیجم سه نقطه، چھٹی کی شادی۔ (دکا، تیج)

زاد: توشہ۔

زادو تو م: مولود مسکن۔ (د، قظ)

زادو شتم: نام پسر نور است کہ پور پشنگ است۔ (م)

زادور: دہرہ۔ (د)

زادوش: برای نقطہ دار بروزین طافس دکاوس، اسم سعد

اکبر است کہ آن را بر حبس (مشرقی) نیز گویند۔ و اگر بحسب

ضرورت بہ شہر ہجرہ را بنیدازند، نیز زادوش خواہد ماند بہر ذلت

خامش، چنانکہ حکیم ستاجی غزنوی در حدیثہ زادوش را

با "ہمش" کہ مخفف ہوش است، قافیہ کردہ است۔ (نور)

گلک سادین است زادوش را سکو دہند است و آتش دہند را
(د، قظ، اقی)

زبان اسرارش : زبان قال ، زبان ناسرارش ، زبان حال

را تا اسند - (فش ، ق)

زبانہ : شعلہ - (قن)

زبانہ : اردوئے خلاصہ -

زچہ : بجیم سے نقطہ ، بفتحین زین نوڑائیہ - و در ہندی نیز

چھا گویند - (پین ، م)

زحل : کیوان -

زحیر : گنناک -

زخم : جراحت ، ریش ، گھاؤ - (قن)

زخمہ : بعضی سفراہ - (پڑا ، د)

زوست : اسی زدہ است - (کم)

زول : لازمی ، ہندی لگسا جاننا ، متعدی ، مارنا - زو ، زدہ ،

۱۔ سراج اللغۃ میں لکھا ہے : "در ہندی بالضم ، آکنت گفتار و زور مرہ و

عادرۃ قوی - و ہر دو معنی ترجمہ لسان است - مولف گوید : تخصیص

معم حطاست - بفتح نیز آ مرہ ایک لہجہ ایران میں است - غالبش ہر و جہ

۲۔ میرزا صاحب نے ایک خط میں لکھا ہے "زول ، لازمی بھی ہے اور متعدی

بھی - لازمی کے معنی ہندی میں لگسا جاننا اور متعدی کے مارتا - (کم)

زندا : زندہ ، زن - (آپ)

زدودن : مسموم و اصلی است ، مانجنا ، زدوایدن معنای

آماقیاسی نہ سماعی - زدود ، زدودہ ، زداید ، زدائیدہ

زدای - (پ ، قن ، قن)

زدر : ہوتا - (قن)

زراعت : برزہ کاشت -

زیر پی غش : کشیدن - (تن)

زڈت : بضم را ، جوار - (پ)

زڈوشت : باعقاد جوس پیمیر - (آ)

زرگر : سنار - (قن)

زشت : دشم ، بد ، نژد ، پڑا - (قن)

زغن ، خاد ، غلبواز ، چیل - (قن)

زنگ : عربی فراق ، ہندی بچکی - (پ)

زمان : لفظ عربی ، آئینہ جمع زمانے ، یک زمان ، ہر زمان

زمان زمان ، درین زمان ، دران زمان ، سب صبح اور

فصح . جو اس کو غلط کہے وہ گدھا - اہل فارس نے مثل

سوج و موحہ ، یہاں بھی "ہ" بڑھا کر زمانہ استعمال کیا ہے -

زمانہ زمانہ کو میں پاگل ہوں جو غلط کہوں گا؟ ہزار جگہ
میں نے نظم و نثر میں زمانہ زمانہ کہا ہو گا۔ (آ، خ)

زمین لرزہ: بھڑکال: (د)

زمین یار دار: آہستن، آہستہ، حامد۔

زنجبور: بکھر۔ (قن)

زنبیل: جھولی۔ (قن)

زرخ: دُفن۔ ٹھوڑی۔ (قن)

زین فاجرہ: جلب۔

زین نوزائیدہ: زچ، بچا۔

زہ شہار: پناہ۔ (د)

زہناری: بعضی مستامن۔ (بر)

زہالہ: محلول آلودہ۔ (قن)

زرد چہرہ: جورد۔ (قن)

زرد دا: بہت جلد۔ (د)

زرد مسست: شنگ شراب، تنک بادہ۔

زہر آلا: آلودہ زہریلا، (قن) زہری: آنت، اینٹ۔

۱۔ رشیدی: "بلغ داد لام شیر کی از جہت نان و آشی دور کنند و ہند کی پیر گویند"

ز می: برای کسور و یای معروف، بر وزن سی، همت و طرف.
(د ا قغ)

زیر پرچ: سلطان و دستار را گویند. (پ)

زلیستن: جینا، زلیست، زلیسته، زید، زینده، زری، و پارتا

زربلو: برای کسور و لام مفوم، بر وزن لیوا، شطرنجی. (د)

زینهار خواستن: خس بدندان گرفتن.

زیر پور: گنا. (قن)

از رشیدی: "فتح اول" سرانج: "سیاسی معروف و لام را در رسیده"

انجن آرا: "بکیر اول" دتانی مجهول بر وزن میکا، پلاس و کلیم و قالی را

گویند. دری کتا: "هم" "بختانی معروف و لام را در معروف"

تذاتی: برای نخستین بار سی دژای آفر تازی، بعضی شراره
آتش - دیوادران لایز گویند (فن، ق)
تذاتی: میچ ریگرگ -

تذاتی: عیق، گه - (ق)

تذاتی: برای فارسی مفتوح و کاف تازی کسور و یای
معروف، مصدر و بیت فارسی بعضی سخنهای تیری که
از روی خشم و غضب باشد - ترجمه آن در هندی بر زبان - (ق، ق)
تذاتی: ضرب - (د)

۱- سرانجام: بهای ایجاد بوزن فالیز -

۲- دیوادران: گلی است بویا که بر خفاست - دیوادران همواره آنست که

۳- دری کشا: ۴۰۰ یزدان حرفه -

س

ساتنگین: پیاله را گویند - و مخفف آن ساتگن، چون آستین

مخفف آستین - (شش اقام)

ساججه: چهره (دفع)

ساحل: کرانه (آ)

ساختن: بنانا - لازمی و متعدی - ساخت / ساخته / سازد

سازنده، ساز - (پ / ر قن)

ساز: باجا - (قن)

سازاسپ: سیتم -

ساسان: در فارسی و سنیاسی بتغیر صورت لفظ در هندی

معنی: درویش مجرد تا مقید است و این که ساسان نام

۱- در یکتا: ام، به تخلف معرفت -

خسروی بود از خسروان ایران، هم از اینجا است که آن خسرو
زاده ترک بهاس کرده، یکسوت قلندران در آباد و
دیران و کوه و دشت می گشت - چون این چنین در پیش
داد در ایران ساسان گفتندی، و او در ایران بدان
پیشش چهره شد، لاجرم سمر شد، در همین نام بر تخته دژ داد
دی ماند - در ویش قلندر ریش و بر دت و ابرو سترده
را نامند - (دفش، ق)

ساعده و پیشا - (خوا)

ساق و پندلی - (رقم)

ساکن: اجنبان -

سالی شمسی و منقسم چهار فصل است، و هر فصل مشتمل بر سه ماه،
و هر ماه سه ماهه است، آفتاب در یک برج - شروع سال
از رسیدن آفتاب بجل گیرند - حل و نور و جو را این
سه ماه فصل بهار است - سرطان و اسد و سنبله این سه
ماه فصل تابستان است - میزان و عقرب و قوس این
سه ماه فصل خزان است - و این را پاییز و پائیز و برگریز
نیز نامند - جدی و دلو و حوت این سه ماه زمستان است -
(دفش، ق)

ساکھور و : بواؤ معدومہ، پیر و کین۔ (د)
 ساما کچھ : پوششی است مرزبان را کہ ہندی آن انگیاست۔
 (دپ)

سان : یعنی طرز و اسلوب۔ (دفن، ق)

ساو : باج، خراج۔ (د، م)

سایہ : چھانو۔ (قن)

سباحت : شنا۔

سبیدہ : ٹوکرا۔ (دپ)

سبد پین : میوہ را گویند کہ پایاں موسم بر شاخسار ماند،
 و چون آن را چینند، ساخساری باو ماند۔ (س)

سینر بولن جامی : خالی بودن جامی۔ (بر)

سنگ : پکا پھلکا، ہلکی پھلکی۔ (دآ)

۱۔ لغت فرس : اسم، یعنی "لٹھیا" انگور باشد کہ در باغ ماندہ بود
 جای جای "اس" تشریح نیں انگور کی صراحت صرف مثالی حیثیت رکھتی
 ہے۔ یعنی وہی عام ہیں۔ اسم، امر و، تا مشباتی، کوئی پھل ہوا اتمام
 فصل پر دو چار پھل اور مراد ہر ضرور ہو گئے۔ بچا تے ہیں۔ باغ واسطہ
 جب تھوڑی کڑکریں انھیں توڑیں، تو یہ سب سید جیوں کو ملائیں گے۔

سبک دست: مشتاق - (دن)

سبک سر: چھوڑا - (د)

سبک نشاء: یروتا سوچو - (قن)

سہلت سست کردن: عبارت از فروتنی و ترک دعویٰ

است - (پا)

شبنو: ٹھلیا - (قن)

شیردن: سپرد، سپردہ، سپارد، سپارندہ، سپار - بحث

مستارہ بحذف الف نیز آید - (پا)

شیر می: بضم سین و بای فارسی، بمعنی آخر - (پا، د، قن)

شیلنج: بمعنی عاریتہ، و نیز معنی خانہ کہ کشادہ زبان برکتاب

۱- سراج اور انجمن آرا میں کبر اول لکھا ہے، حالانکہ صحیح بفتح اول ہے

۲- اس مصدر اور اس کے مشتقات کے تلفظ میں اختلاف ہے۔ سراج

میں یہ فیصلہ کیا ہے کہ "سردن بضم سین و کسر آن اختلاف لغوی

است و چہین بای فارسی کہ بمعنی مفہوم خواند و بعض مفتوح ازین جا است

کہ سپاران یا لفظ شیر میج است و بدین الفاظ صفت این است - و یا بردن

و مردن نیز قاضی کردہ اند کہ ان لہجوں میں سے غالب کے نزدیک بضم ہر دو صحیح معلوم ہوتا ہے۔

کشت سازند۔ ازنی و علت۔ (پ)

سپندان: ہندی رانی۔ (پ)

سپوختن: زور و کدوین چیزیں در چیزیں۔ سپوختن، سپوختہ

سپوزد، سپوزندہ، سپوز۔ (پ، ق)

سپہنر: آسمان۔ چرخ، فلک، گردن۔

سپہنرہ: طلسم۔ سپہرہ ساز، طلسم ساز۔ (پ)

سپہری سپہبد: مرز۔ (د، ق)

سپید تو: سپید دیو، پس از امتضای قاعدۃ ترخیم، سپید یوی اند

فردوسی در شاہ نامہ گوید،

سپید یو از لولیاک آیدت مراد را ز قوسرخا ک آیدت

(نق، ق)

سپید کردن خانہ: سیم گل کردن۔

۱۔ لغت فرس: ۶۵، میں معنی مندر یک شبہ، کھا ہے۔

۲۔ سراج اردو دری کشا: ۱۸، یکسر اول۔ مگر سراج میں یہ بھی مراحہ کی ہے

کہ بعض لوگ بفتح سین بھی بولتے ہیں۔

۳۔ میرزا صاحب اور ان کے معاصر صاحب دری کشا دونوں اس لفظ

کو بضم یا لکھتے ہیں، لیکن صحیح بفتح ہے۔

شماره روز: آفتاب، سورج - (د، تخ، ف، ق)
 بستاک: شایخ نورسته - هندی کوئیل - (م)
 ستام: ساز اسپ، گهوڑے کا ساز - (د، تخ)
 ستان: بکسر، چیت - و در فارسی قدیم لغتی است بمعنی مقام
 و محل، چون گلستان و دبستان - و نظائر این بسیار است
 استان، بمعنی دہلیز، بہان شافی است یا وردن الف
 مدودہ قبل ازان - در ہندی قدیم "استقان" بوقافی
 مختلط التلفظ یہاں ہوز، بمعنی تہیہ و محل و مقام است
 علی الاطلاق کہ اکنون در عرف اہل ہند بہ نکیہ فقیر اشتہار
 دارد - (د، تخ، ف، ق)

ستند: بسین، سکور و تانی فوقانی مفتوح مضارع ستادن است
 (ف، ق)

ستند: بسین مضموم و تانی مضموم، در معنی باگرفتن مراد
 ستند بصفتین صیغہ ماضی است از ستدن - و مضارع
 آن ستاند و امر آن ستانی است - و ہم ازین مرکب

استیچانستان و طالتان - دیہ نشینی

مکتبہ: حفصہ اختر

مشروع عقيدة النجدة

سیستم نگہوار : نظم کی برائی کو مٹانے والا - (د)

مسئله: هر چه در علم است

ستجاده : چانمازا معصی - (فن)

نتیجہ : ہونہار و لفظوں کا فقرتیں میں یا مصرعین میں

۱۔ آپ میں اس کی پوری گردان یہ کہی ہے : "ستون، ستارہ، ستارہ، ستارہ"
ستارہ ستارہ

۲۔ رشیدی اور سراج کے پروردگار فقہ کھانا ہے اور رشیدی نے سنا ہے رشیدی

جای کا یہ شعر بھی کیا ہے : دہ انتی ، خوشی ، زمانہ ، دہ ترہ ، دیون ہم چا شتر

چون ستر - انجن آرائیں بروزن سپر یعنی کپرسیم کے کرے کوڑا

بالا شعر لکھا ہے۔ اس سے یہ امر متعین ہو جاتا ہے کہ شہزادہ اسعد اللہ

کی ت مفتوح ہے۔ اس سے بہت بھی میرا صاحب کا یہ گھنا کہ اس کو بھینچ

انہ کے ساتھ ساتھ (۱) اور (۲) میں معلوم ہوتا ہے۔

در شیدی اسرار اورده یکتا: ۴۴ میں اپنے اول و پنج فوٹانی و سکون مطابقت

فتح داد کھاسے، اور انجن میں بکسیر اور وید سب سے یہ تحریر کی ہے کہ شہر

یعنی خیر اور دنیا کا کلمہ نسبت ہے باوجود کہ اس میں سبزی کے پتے ہیں کہ خیر کی طرف اشارہ ہے چنانچہ

سراپا : خلعت - (د)

سرایان : سرای صیغه امر است از سرودن، بالغ و نون
عالمیه پیوند یافته، مانند گریان و خندان و افتان و

غیران - (فش، ق)

سرایش : ترجمه قال است - (فش، ق)

سیر چراغ افکندن : یعنی گل گرفتن چراغ - (پ)

سُترخ : آل -

سرخاریدن : مفهوم این کلمه آنست که انسان در آن حالت
که فرد مانده باشد، هیچ کار نتواند کرد و کاری پیش گیرد
چنانکه عرقی فرماید.

مرا دمانه طناز دست بسته و تشیخ

زنده بفرزقم دگوید که "یان" سری میخاند.

(فش، ق)

سردار سپاه : اسپهبد

سوزش : جگرگی - (ق)

سیرشتن : سیرشتن، سیرشته - این بحث هم از معاصر و خالی است.

۱- دری کشا، ۳۳، بکسریای بخشی زبان قال دشمن گشتن -

سرشار : لبریز۔ (د)

سرطان : خرچنگ، کیڑا۔ (ت)

سرکشیدن : بچیدل : بمعنی نافرمانی۔ (پ، ق)

سر مست : کسی کو گوند کہ شراب نوشیدہ باشد و دماغش
رسیدہ باشد۔ (د، ق)

سرمد سلیمانی : کتابی است، موسوم بدین اسم، آن سرمد کہ
اسما پری از قاف آورده در چشم عمر و عیار کشیدہ بود،

تالسبب آن سرمد دیو پری رامی دید۔ (ف، ن)
سرنگون : آونگان، اندرنا، دروا، شنگی۔

سر نماون : بمعنی اطاعت کردن۔ (پ)

سر و برگ : بمعنی سار و ستاران۔ (د)

سر و دل : گانا، گنا، سرود، سرودہ، سراپا، سراپیشندہ۔

۱۔ میرزا صاحب ایک خط میں لکھتے ہیں، "سرشار لسان فارسی میں مشتق

ہوئے پیالے کی۔ معنی مظهر اس کے لبریز۔ پس شار بہ کو لبریز کیوں کہ

کہیں گئے اور یہ جو اردو میں مست و سرشار مترادف المعنی استعمال

ہیں آتے ہیں، امر عبد اللہ ہے۔ فارسی میں متبع اردو کا نا جائز لفظ ہے۔

۲۔ رشیدی، سراج اور انجمن آراء میں بضم سین ثبت کیا ہے۔

سرای - (پ، قن)

سُرّه مرد: کھرا آدمی - (د، قظ)

سُهرتچہ: کراک، صعوہ، ممولہ -

سُہریرہ: درہر دوزبان بمعنی جسم و کالبد است - و در عربی تحت

را گویند - (قش، ق)

سُرّا: باد آواز، کیفر -

سفادت: نیک بختی - (قن)

سعدِ اکبر: زاوش، بر جیس، مشتری -

سفتن: سفت، سفته، این بحث را مضارع نیست - (پ)

سفته: ہندوی - (د)

سفته گوش: بمعنی محکوم و فرمانبر - (م)

سفر روز: ایوار -

سفر شب: شبگیر -

سقا آب کش -

سقف و آسان: چھت - (د، قن)

سگ: کتا - (قن)

سگ لیدن: بمعنی اندیشیدن، با مجموع مشتقات سگ لیدن

سگالیده : سگالده ، سگالنده ، که ازان جمله سگال صیغه امر
ست و سگالش حاصل بالمصدر ، همه یکا فث فارسی است
نه یکا ت کهن - (پ ، فث ، قد)

سگراو : بسین مفتوح ، و هم - (پ ، د)

سگیمی : اد اش ، هنام -

سگنبله : خوشه ، کلبیان -

سگنج : بسین مفتوح ، جهاج - (د)

سگنجر : چنان که در ویش قلند بر ویش و برودت و ابرو مترده را
سامان نامند ، سگنجر فقیر متورع متشرع صاحب خرد
و عامه را خوانند - (فث ، ق)

سگنرستان : خاقتاه - (فث ، ق)

سگنجدلن : سگتن ، تولنا ، مصدر مضارعی - سگند مضارع - (د)
قن ، قن

سنگ : پیتھر - (قن)

سنگ پشت : کشت ، پاخه ، کچوا - (پ ، قن)

سنگچه : اوله - (د)

سنگلاخ : جایی که سنگ بسیار بود - (دو قنط)

سنگم: بسین دکاٹ پارسی مفتوح، در هر دو زبان بمعنی رفیق و همراه - (قش، ق)

سوختن: مصدر، جلنا، لازمی و متعدی، سوختن، سوخته، سوزنا
مضارع، سوزنده، سوز - امر، سوزش حاصلی با مصدر
(آ، پ، قن)

سودن: سود، سوده، سایه، ساییده، سای - (پ)
سُور: خوشی - (د)

سُورنای: شهنائی - (د)

سُوزن: آله نجیه - (قش، ق)

سُوگیر: جانب دار - سُوگیری، بمعنی طرفداری - (د، س)

سوم: بسین مفهوم دوا و مجهول، در هر دو زبان اسم اه - (قش، ق)
سُومَه: حد - (د)

سُولیس: بسین مفتوح دوا و کسور بیا آمده بر وزن انیس، بخبری
(د، قش)

۱- لغت فارس ۱۴۱۱، بمعنی مهانی باشند یا نبوی - دری کتا: بواو معروف

و انجن آرا بر وزن شور، بمعنی جشن و معانی دعوای درنگی سرخ -

۲- دری کتا، ۴۴، بواو معروف -

سہوئی : بہشت، مستو، آرد ہریان - (قن)

سہ شنبہ : بہرام روز، منگل - (قن)

سہل منتع : کسرۃ لام توصیفی، سہل موصوف، منتع صفت،
اُس نظم و نثر کو کہتے ہیں کہ دیکھنے میں آسان نظر آئے، اور
اُس کا جواب نہ ہو سکے! - (آ، عس)

سہیتنا : بروزن، سعید، عمارت - (د)

سہی : نہیں - (قن)

سیاہہ : فہرست - (د)

۱۔ سیرزا صاحب ایک خط میں لکھتے ہیں: "کسرۃ لام توصیفی ہے۔ سہل موصوف
منتع صفت، اگرچہ کجسید ضرورتاً وزن منتع ہو سکتا ہے، لیکن عقل
نصاحت ہے۔ اور لام موقوف تو خود سراسر قیامت ہے۔ سہل منتع
اُس نظم و نثر کو کہتے ہیں کہ دیکھنے میں آسان نظر آئے اور اُس کا جواب نہ
ہو سکے۔ بالکل سہل منتع کمالِ حسنِ کلام ہے۔ اور بلاغت کی نہایت منتع وصل
منتع الطیر ہے۔ منتع سعدی کے بیشتر فقرے اُس صفت پر مشتمل ہیں اور
رسمیہ طوطا وغیرہ شرای سلف نظم میں اس شیوے کی رعایت
منظور رکھتے ہیں۔ خود سنائی ہوتی ہے۔ اگر سخن فہم غور کرے گا، تو فقیر
کی نظم و نثر میں سہل منتع اکثر پائے گا" - (آ، عس)

سیاہی زدن : بمعنی خود نائی و خود ستائی - (پ)

سیاہی کردن : بمعنی ظاہر شدن - (پ)

سیر : لسن - (قن)

سبل : نالا - (قن)

سیلاب چین : چلی - (ع)

سبلی : کھٹیا - (قن)

سیم : چاندی - (قن)

سیمراج : بوزن نیم باز، آنچہ از حق بتضرع خواہند - و سیمراخ

را بہ پزیرفتہ شدن و نا پزیرفتہ شدن ستاید، یعنی اجابت

و عدم اجابت - (قن، ق)

سیم گل : بکاف پارسی کسور باضافہ لفظ کردن یعنی سپید کردن آد، (پ، ام)

سیمناؤ : بردن پیر باد، بمعنی سورہ (قن، ق)

سینہ : چھاتی - (قن)

ادھر زاماحب نے ایک خط میں لکھا ہے : ”سیلاب چین، ایک لفظ ہے ہندو“

فارسی زبان کا - اصل لفظ چلی، اور یہ لغت ترکی ہے“ (ع)

ش

ش : خطابِ واحدِ غائب - (عس)

شاپور : بہاوی فارسی و دادا مخضف شہ پور یعنی پور شہ ، اسم پادشاہ
(فش ، ذ)

شاخ : شئی : (قن)

شاخہ : اُس ہنر کو کہتے ہیں کہ جو کسی دریا میں سے کاٹ کر

میرزا صاحب ایک خط میں لکھتے ہیں : "خطابِ واحدِ غائب ، نہ "اش"

نہ "ا" اگر آخر لفظ مبنی یا ہی انہی حرکت پر ہو ، مثلاً غزہ و چمنہ و خانہ و

خانہ ، تو اُس کو یوں لکھتے ہیں : چشمہ اش ، غزہ اش ، خانہ اش ، دانہ اش

اور باقی سب الفاظ کا حرفِ آہستہ سفین سے لیا جاتا ہے

(عس)

جاری کریں۔ (آ)

شاخ نورستہ: شاخ، کوپل۔

شاخل: بنجای مضموم۔ بردن کا کل، اسم غلہ ایت کہ آن
راور مہدی اور گوید۔ (پ، فن، ق)

شادخواست: خواہش از روی اشتیاق۔ (د، ق)

شاد شدن: کلاہ ادا فن۔ کلاہ گوشہ بر آسان سودن۔

شارہ: عمارت۔ دازین مرکب است شارتان۔ و شارہ سن

مخفف آن است۔ و شارتان، عمارتہای بسیار۔

(پ، واقع، فن)

شمانہ: کنگھی۔ (قن)

شاد واد: بہر دو واد، مصوری بود در زمان خسرو پرور کہ در

شکار گاہ شیرین تصویر خسرو کشید، و پیام آن پر بچہ

عاقون نزد خسرو مہر مثال آورد۔ (قن، ق)

شارہین: عربی میں ایک بابیہ کا نام ہے۔ (خ)

۱۔ انجن آرا میں داخل کا ہوزن بنا کر کہا ہے کہ اسے شاخل بھی کہتے

ہیں۔ سراج میں ہے کہ خ پر تینوں اعراب پڑھے جاتے ہیں مگر بیچ

ضمتہ ہے۔ اس لیے کہ شاخل بواو بھی اس معنی میں آتا ہے

۱۔ و قن میں شارتان کے معنی عمارت تھے۔

شب : رات - (قن)

شب در میان داون : عبارت از وعدہ کردن، خواہی

وعدہ یک روز، خواہی زیادہ - (پ)

شبیدیز : مانا شب - چون تو سن خسرو پرویز سیاہ رنگ بود

کہ اذا در عرف ہند مشک نامند، آن را شبیدیزی گفتند -

(قن، ق)

شبیرو : لفظ مرکب است، کتابیہ از دود - و شبروان، جمع است

یعنی دزدان - (د، قن، ق)

شب غم کا جوش : بمعنی اندھیرا ہی اندھیرا - (ع)

شب گرد : شمع و عس و کوتوال را گویند - (د، قن، ق)

شب گیر : سفر شب - (پ، د)

شبہم : اوس - (قن)

شبت : یثین منقوطہ مفتوحہ، ترجمہ حضرت است - (قن، ق)

شباب رفتن : نظرہ زدن -

شتا قن : شتاقت، شتاقتہ، شتاقتہ بندہ، شتاب - (پ)

۱۔ میرزا صاحب ایک خط میں لکھتے ہیں "شب گیر اُس سفر کو کہتے ہیں

کہ پرچہ گھڑی رہے چلیں" (خ، ع)

شتاکنگ : کعبه، طحنا - (قن)

شتر سواری : پیون -

شتر مست : بختی -

شحنه : شکر در عس، کوتوال -

شدن : در فتن در یک معنی تزداد دارد، یعنی، جانا چنانکه

آمد و رفت و آمد و شد، هم بر زبان و هم بر قلم جاریست

(فتن، ق)

شدی : بیای محمول، بمعنی می شد - (عس)

شراب : تاهو -

شراب خرا : نبید -

شراره آتش : ژاپیز -

شیر به پیرهن افتادن : بمعنی بیقرار کردن - (پ)

شکر زده : تبیین و زای مفتوح، صفت غیر معنی جنگین - (آ)

شرق : خاور، پورب (قن)

شرق تا غرب : آفتاب گردش -

شمرنده شدن : در خط شدن، رو ساختن -

شمرندگی : خجالت -

شرنگ: ثمری است تلخ طعم کہ در صورت بخار پرہ ماند و پیہ آن
در مسہلات بلغم و سودا بکار رود، و در عربی آن را
خظل گویند، و در فارسی شرنگ و در ہندی اندراین - (فن)
شریعت: فرسناج -

شستن: مخفف نشستن است بخذف نون و بقای شین
متعدی نشستن و شستن نشانیدن است و نشانیدن
فریہ علیہ - (فن، ق)

شستن: دست و دہن: دست و دہن آب کشیدن -
شست و شو: پاد یاب، پاد یاد -

شعاع: سورج کی کرن - (قن)
شعلہ: زبانہ -

شغال: گیدڑ - (قن)

۱- سراج اللہ: بہ بغتہ و لان ساکن و کاف فارسی، خظل و بعضی غرہ مرہ کہ
نباتی است معروفہ و بعضی بمعنی مطلق نہ ہر گشتہ اند - اول اقویٰ است کہ

۲- انجن آبا میں بر وزن زغال لکھا ہے۔ اور زغال کتاب میں مذکور نہیں، لیکن
عام فوسیل زغال کی نہ سے معلوم پڑھی جاتی ہے، چنانچہ لغت فرس میں پروفسر
عباس اقبال (طران) نے زغال کو بضم اول ہی ضبط کیا ہے۔ اس سے یہ قیاس
کیا جائے گا کہ صاحب انجن آسا کی مدی میں شغال بضم شین ہے لیکن سراج
اللہ میں بکسر شین اور نشان جن گاس کی لغت میں بفتح شین لکھا ہے۔

شفتا پنگ : و شفتا پنخ، تخمه فولاد مشکبک که تارهای زرد
سیم بدان درکشند - هندی آن جنتری - (پ)

شفق : سرخی که بر افق آسمان پدید آید، اگر بصبح است در
بشام، آن را شفق گویند، بی تفرقه شام و یام - (فش)
شکرو : بشین کسور و کاف مفتوح و رای مفتوح بدل پیوسته،
یعنی شکار کند - یا راین خود را جز میدهم که شکار نیز مثل
شکوه، اسیم جامد بوده است، و آن را بعد حذف ال
متصرف ساخته اند، یعنی شکردین و شکرو و دیگر اشتقات
(د، فش، ق، م)

شکستن : شکست، شکستم، شکند، شکنده، شکن - (پ)
شکم : پیث - (قن)

شکم بده : گت آسان، پر خوار -

شکوه : بغیم شین زهار فیه شده، همان کسره شین و حمله کاف و
و او مجهول، اسیم جامد است، بمعنی دبدب و شکان در عجب
و شکویدین، اسیم مجهول است، بمعنی متاثر شدن از

۱ - لغت فارس ۴/۱۰۰ بمعنی شکوید

۲ - انجمن آراء با اول کسور -

مہابت و عظمت۔ ترجمہ آن در ہندی رعب میں آتا۔
 ہانا در قصیدہ ہتی دارم کہ نخستین مصرعش این است :
 دانش اندوز نیاید کہ شکوہ دزد سوال
 چون آن قصیدہ شہرت یافت ، یکی از علماء در ہزی کہ
 من نبودم ، برین لفظ خرودہ گرفت و گفت کہ شکوہ ہر معنی
 ندارد۔ ہم از اہل بزم پاسخ یافتہ کہ نظامی در سکندرنامہ
 میفرماید :

شکوہ پدید دارا نہ ز نلی چنان
 خندہ زد و فرمود کہ شکوہ ہید سہد شکوہ ہر معنی تواند بود
 ہرین علم و فضل کہ ماضی را مسلم داشت و
 مضارع را نادر و اپنداشت۔ مردی سخت کوشش
 گرم خون فردای آن روز بر ہان قاطع را بجا آید آن فرزند
 بود و شکوہ ہر را بوی نمودہ بخود فرو ماند۔ پنداری ، بر ہان
 قاطع کلام آسانی است کہ بیچ کس را از تسلیم آن گزیر

۱۔ لغت فرس : ۴۵۲، میں معنی حشمت و بزرگی لکھا ہے اور صحیح کتاب

نے شین پر ضمیمہ لگایا ہے۔ دری کتا : ۶۶ میں مندرج ہے کہ معنی حشمت

و دبدبہ بضم شین اور معنی ترمس دہیم کبر فین ہے۔

نیست۔ دیو و خدیوہ گفت کہ من میدانم حاجت بدیدن
بر بان قاطع نیست۔ دیروز ظریفانہ سخنی گفتہ بودم۔ زہنا
پیش میرزا حکایت نخواہی کرد۔ آہ، از عربی خوانان
فارسی ناشناس! (فخ، ق)

شکافخ: مصدر بیت، ترجمہ آن چیرنا۔ ماضی، شکافت، و
مضارع شکاف و مفعول شکافتم۔ (پ، فخ، ق)
شکرگرفت: بشین مکسور، را شکرگرفت، بہرہ مکسور، یعنی تادرو
عجیب است، و صفت خوبی و درستی افتد، چنانکہ
فتح شکرگرفت، و شان نگرفت، و شوکت شکرگرفت۔ (فخ، ق)
شکگفت: بمعنی عجیب شکفتی، مزید علیہ۔ (پ، ع)

۱۔ پنج آہنگ مطبوعہ ۱۰۵۳ ع اور قاطع بر بان میں بکات عربی لکھا ہے
اور درفش کاویانی اور کلیات نثر و مطبع نوکلشور، طبع دوم) میں بکات
فارسی۔ سراج میں ہے "مولف گزیر، بکات تازی و اکثر فرہنگہا آوردہ
و شہرت بکات فارسی دارد"

۲۔ رشیدی سراج میں معنی، عجیب شین اور کاف عربی دونوں کے کسرے کے
ساتھ ضبط کیا ہے اور درسی کتاب ۲۶، میں شین مکسور و بکات عربی و
فارسی مفتوح لکھا ہے۔ و پنج آہنگ کے مقدمہ و اے لفظ میں بکات عربی
اور کلیات نثر میں بکات فارسی درج ہے۔

شگفتن، شگفت، شگفته، مضارع شگفتد - امر ندارد - (پ)

شگوه کردن: بمعنی قی کردن، (پ، م)

شلوار: پا جامه یعنی جامه پا -

شمر دن: شمر د، شمر ده، شمار د، شمار دنده، شمار بهشت مضارع

بجذبت الف نیز آید - (پ)

شمس: آفتاب، خورشید، مهر، نیر، پور، سورج (قن)

شمن: بوزنی چین، بت پرست - (پ)

شمیدن: بمعنی پوشیدن، نکسال با هر چه - (تج)

شستا: بدوزن بنا در فارسی ترجمه سیاحت است - دآ شستا

دآ شستا هم بمعنی مصدر است و هم بمعنی فاعل - در هندی

اشتان بفتح اول و اضافه نون، غسل ارتناسی دریا

را گویند خصوصاً و هر گونه غسل را گویند عموماً - (فش، ق)

۱- لغت فرس: ۳۴۴، سراج، رشیدی اور درسی کشاد غیره میں شیدن کے

معنی دیندن لکھے ہیں - سراج میں یہ بھی لکھا ہے کہ: بمعنی پوشیدن،

شیدن بنون پیش ابابیر فصاحت شهرت دارد - ہر چند ماخذ ذاد

شم کہ لفظ عربیت نیز می تواند شد از عالم طلبیدن دانمیدن و طبعیدن

چنانکہ روزمره بعضی حوام است

شناختن: شناخت، شناختہ، شناسد، شناسدہ، شناس۔ (پ)
شنودن: شنود، شنودہ، مضارع ہرود (شنیدن و شنودن)
 یکی است، شنود بکسر شین و فتح نون و فتح واو، شنودہ،
 شنو۔ (پ)

شنوسنا: بشین کمسور و نون مفتوح و ہای مفتقی، عطسہ را گویند
 (فش، ق)

شنیدن: سُننا، سونگوسنا، حَاطَظ۔

بوی خوش تو ہر کہ ز باد صبا شنید
 از یار آشتا خیر آشتا شنید

شنید، شنیدہ۔ این بحث پواد نیز آید و درین حالت نون
 مفہوم گردد و شنودن، شنود، مضارع ہرود یکی است
 ۱۔ قانع بر بان میں شنوسہ اور در فن کا دیانی میں شنوسہ ہے۔ سراج میں لفظ
 ادل و شین مجہد بعد واد اختیار کر کے کہا ہے کہ بعضے بکسر اولی بھی پڑھتے ہیں
 اور بر بان میں واد کے بعد سین کو بھی صحیح بتایا ہے۔ فرہنگ انجمن آسرای
 تاملری میں دونوں کو صحیح بتایا ہے، مگر حرف اول ہر دو صورت مفتوح ہے
 لغت فرس: ۴۹۱ میں شنوسہ ہی اختیار کیا ہے، اور روکی کا ایک
 قطعہ مثال میں پیش کیا ہے، جس کے پہلے شعر کا تانیہ آفرود شہ ہے۔

شَنود کبیر شین و فتح نون و فتح واو، شَنودہ (بہا)
 شور و غوغا کردن : نکلہ بر آشی انگندن -
 شوق کردن : کلاہ انداختن، ککھ گوشہ بر آسمان سودن -
 شوکت : ارونہ، اورلہ -

شوم : بفتخین، احر جہ سبب - (د ا م)
 شوی : قاونہ - (ق ن)

شہتیر : فرسب -
 شہر : گزد -

شہر کیا : بکات عربی مفتوح، حاکم شہر - (د)
 شہ نشان : نشانہ شاہ - (د)

شید : بشین مکسور و یای معروفہ، بروزن عید، در معنی
 با فروغ متحد است - روشنی - (خ، د، فن، ق)

شید اسپہبد : اسپہبدی شید، عبارت از نفس ناطقہ است
 کہ پارسسیان آن را روان گو یا نیز گویند - (ق ن، ق)

۱- میرزا صاحب اور آن کے معاصر صاحب درزی کشادہ و نون اسپہبد
 کی بہ کو مفہوم قرار دیتے ہیں، لیکن صحیح تلفظ یہ ہے، اور یہ فتح موبادہ
 باربد وغیرہ دوسرے مرکبات میں بھی پایا جاتا ہے -

شیدستان: بشین کشور، ترجمه نورالادار - (م)
 شیر: دود - (قن)
 شیشه در جگر شکستن: یعنی پتقرا کردن - (پ)
 شیلان: مائه دعوت - (م)
 شتون: مویه، نوم -
 شیشه: یعنی صدای اسپ، لغت فارسی، بشین کشور و
 یای معروفه دای بود مفتوح دای شانی زده -
 عربی صیقل - (خ)

ص

صحابی: دوست - جمع اصحاب - (قن)

صبح: سحر، انجام لیل، آغاز نهار -

صحرا: دشت، جنگل - (قن)

صدا: آواز - نوبتی در مدرسه دینی چنانکه قانون دقاغه مدارس

است، بزم امتحان آراستند و کار امتحان یکی از علمای

جلیل القدر اسلامیه که در آن عهد از بهر این مهم بطریق

دوره از کلمه بدینی رسیده بود، حواله داشت - یکی از

طلبه علم به چشمداشت عرصه جوهر یافتن خویش عبارت

عربی بنظر آن بزرگوار متعین گزرا نیند - مگر لفظ "صدا" در آن

عبارت داخل بود - متعین خشمگین شد و فرمود که اندراج لفظ

پارسی در عبارتیه عربی نگراهی است - اشعار شعرائ نام آور

عرب و قاموس و منشی العرب آوردند، تا صد را در اشعار
عربی و کتب لغات عربی دید و ششم فرد خورد۔ چون این حکایت
بمن رسید، گفتم: "این بزرگ نیز از فریب خوردگان و گمراہ
کردگان جامع برطان قاطع خواهد بود۔ و بال این گمراہی
نیز برگردن ادست" (فش، ق)

صَدَقَہ: بر خی۔

صِرصر: آندھی۔ (قن)

صحوہ: کراک، صریجہ، مولا۔

صفت: زردہ۔ صفت در صفت: زردہ زردہ۔

صلوۃ: نماز (فش، ق، قن)

صمد: اسم صفت۔ سنی، نہ چیز از دوی بیرون رود و نہ پیری

بیرون آید۔ نہ زیادہ شود، نہ کم گردد۔ (تسخ)

صوبہ: خُروہ۔

صورت: یا نند، ہیئت۔

صوم: روزہ۔ (فش، ق، قن)

صہیل: آواز اسب را گویند، بصا و مفتوح: ہای کسور و یای

ایتیخ نیز میں میرزا صاحب نے لکھا ہے کہ "عربی میں گھوڑے کے ہتھانے کو
صہیل بوزین دلیل کہتے ہیں"

معروف، در لسان عربی، و شقیہ، بشین کسور و یای
معروف ہای ہوز مفتوح ہای ہوز دیگر پیوستہ، در
زبان پارس۔

اینک و بیران و سنوران ہند رامی بنیم کہ صیغہ را یوزن
شبیہ یعنی بصا و کسور آواز اسپ می گویند و بقاری بودن
معتزفند و نمی فهمند کہ صیغہ بصا و لغت پاریسی نمی تواند بود،
عربی است و در عربی نیز بعضی آواز اسپ نیست۔ (فنی) (۱)
صیغہ : بصا و تختانی و حای حلی بردن بیضہ، لغتی است عربی
بعضی آواز ہوناک را چنانکہ خردش تند و آسمان غریب،
کہ تازیان آن را رعد گویند، و دیگر احوال سہلگین۔
(ع، فنی، ق، ن)

۱۔ خود می میرا صاحب نے لکھا ہے کہ "یوزن بیضہ عموماً بمعنی ہر صدای
ہوناک و صیغہ"

ض

ضَحاک : ده آک -

ضرب : زدوب -

ضَعْفَه : فشار قهر -

ضلع : خرّه -

ضمان : مصدر عربیست و افاده معنی فاعلیت نیز کند و بمعنی

ضامن آید - آنانکه از تصرف پارسیان نا آگند و وصیت

لفظ ضمانت تامل دارند - مگر پیرو فارسی گویند و تصرف

آنان را چون پذیریم و آنچه پیشروان ما گفته اند ما چرا

نگه کنیم - صاحب قدرتمان نه تنها آخر لفظ ضمان فوقانی

افزوده اند، بلکه فراغ را فراغت و قرب را قربت و باپ

را بابت نیز نوشتہ اند۔ یکی از شیوخ ایمانان ایران در بہاریہ گوید:

شد از داغ شقائق تا بر زارغ
ممانت نامہ سرسبز بی باغ

ہمچنین یا سی مصدری در آخر مصداق عربی آوردہ اند،
و انتظار را انتظاری و حضور را حضور می و سلامت را
سلامتی و حیرانی را نہ بمعنی حیرت بلکہ همان بمعنی حیران و
نقصانی بجای نقصان آرند و ما را از تسلیم گزیر نیست۔
(فتح، ق)

ہَیْمَرَان : بروزین در گران لغت عربی ہے نہ معرب۔ میں
یہ نہیں کہہ سکتا کہ وہ پھول ہندوستان میں ہوتا ہے !
نہیں۔ اس کی تحقیقات از روی الفاظ الادویہ ممکن ہے
(آئینہ)

ط

طاہرہ منہم : عرش است (فتا، ق)

طارم ہشتم : کرسی راگویند (فتا، ق)

طاقت : پایاب۔

طالع : سجدہ گھڑی، بری گھڑی۔ (خ)

طاؤس : مور۔ (ق)

طبل : تیمر و تیرہ، کوس۔

طیب : پڑ شک، حکیم۔

طرح : بسکون راہی قرشت، بمعنی قریب ہے۔ لیکن اردو

میں یہ لفظ مستعمل نہیں۔ وہ دوسرا لفظ ہے طرح بحرکت

راہی قرشت پر وزن طرح۔ اس کو بسکون راہی بولنا

عوام کا منطبق ہے۔۔۔ غزل کی طرح، زمین کی طرح
یہ بسکون ہے۔ اور بمعنی درویش و طرز طرح ہے بفتحین۔
طرح بالفتح، بمعنی نمونہ اور بمعنی قریب، سچ۔ لیکن
طرح بفتحین اور چیز ہے۔

طرح، بفتح اول و سکون ثانی، بمعنی قریب ہے۔ اور
تصویر کے قافیہ کو بھی کہتے ہیں۔ اور بمعنی آسائش
دنیا بھی مجاز ہے۔ طرح بفتحین مرادف طرز و روش
(خ، عس)

طرز : سان، م، سلوب۔

طرف شدن : بمعنی مقابل شدن۔ (پ)

طرہ : زلف۔ (خ)

طبری : از بطای حلی لغت عربی است بمعنی تازہ و تر (فشق)

طفل : ریدک، رید، لڑکا۔ (فشق، ق، تن)

طلباء : یعنی طلبہ، مانگ۔ (آ)

طلبم : سپہر۔ طلبم ساز : سپہر ساز۔

۱۔ میرزا صاحب نے ایک خط میں لکھا ہے کہ ”طلب لفظ عربی الاصل

ہے۔ یہ لکھیہ ہے کہ لغتِ اصل عربی آخر کو امر میں جاتا ہے“ (آ)

طبع کردن : چشم بچیزی سیاہ کردن ۔

طواف : گرد پھرنا ۔ (رقن)

طوس : نام پہلوانی بودہ است از گردان ایران ، واسم شہریت

از بلاد خراسان ۔ داد معروف است نہ بھول ۔ (فنی ، ق)

طیار : صیغہ مبالغہ کا ہے لغت عربی ۔ اما اس کی طاسی طاسی سے

کثیر ثلاثی مجرد و طائر فاعل ، مکیور جمع ۔ بازداروں میں

اس لفظ نے جنم لیا ۔ حقیقت بدل گئی ۔ طوسے ، سنے

بن گئی ۔ یعنی جب کوئی شکاری جا فور شکار کرنے لگا ،

بازداروں نے بادشاہ سے عرض کی کہ " ظلان بازو ظلان

شکار طیار شدہ است و صید میگیرد " ہر حال اب بتائی

قرشت سے یہ لفظ نیا نکل آیا ۔ اس لفظ کو مستند

اور دراصل اردو اور بتائی قرشت اور بمعنی آمادہ

اشخاص و اشیاء پر عام تصور کرنا چاہیے ۔ اور عبارت

فارسی میں اس کا استعمال کبھی جائز نہ ہوگا ! (آ)

۲۔ میرزا صاحب کا یہ بیان قان آمادہ کی تحقیق پر مبنی ہے ۔ ملاحظہ ہو

سراج اللغة اور چراغ ہدایت ۔ مگر میرزا صاحب کا اس لفظ کو بمعنی

آمادہ و ہمیا اردو قرار دینا اور فارسی عبارت میں اس کے استعمال سے

(لقیہ ص ۱۷۱) روکنا درست نہیں۔ یہ لفظ بمعنی مذکور ایران ہی میں پیدا ہوا ہے، چنانچہ ہمارے علم میں جمال الدین سلمان کا یہ شعر نقل کیا گیا ہے:

چنان بعد تو میران عدل شرطیاً کہ میل سوی کو تو زنی کنند تا ہیں
 اس کے علاوہ محمد سید اشرف تہا اور ملا طغرائے بھی بعض آمادہ ہی
 استعمال کیا ہے۔ چراغ ہایت میں آرزو لے اپنے کسی دوست
 کے حوالے سے یہ بھی نقل کیا ہے کہ عربی میں تیار، بتای قرشت
 کے معنی جہنہ (ترپنے والا، بالفاظ دیگر تیز رو) آتے ہیں، اس
 صورت میں اسے ت کے ساتھ لکھنا چاہیے ہیں اس کی تائید میں
 لسان العرب کے حوالے سے یہ اضافہ کرتا ہوں کہ تیار کے معنی
 عربی میں موج یا سمندر کی موج ہیں، اور ایک محاورہ قطع
 عرق تیاراً لکھی پایا جاتا ہے، جس کا مطلب یہ ہے کہ اس نے
 نیز محاسن سے خون بہانے والی لگ کاٹ ڈالی۔ دوسری دھچپ بات
 یہ ہے کہ آج کل ہوائی جہاز کو طیارہ کہتے ہیں۔ یہ کوئی نئی بات
 نہیں ہے۔ پہلے پانی کے جہاز کے لیے یہی لفظ استعمال کیا جاتا رہا
 ہے۔ اب اس سے زیادہ تیز رو ہوائی کشتی کو طیارہ کہنے لگے ہیں۔

ظ

ظا هر شدن : سیاهی کردن ، گل کردن - ظا هر شدن امری
 پوشیده : بخیه بر روی کار افتادن - ظا هر شدن
 ساز : بچه گل کردن -
 ظرف : آدیز ، برتن -

ع

عاجز شدن : دامن زیر سنگ آمدن ، دامن زیر کوه آمدن -

عاریت : سپینج -

عاقبت : بنیاد -

عبادت : بندگی -

عجب : شگفت -

عجیب نیست : نشگفت

عجز : پوزش ، نیاز - (ق)

عجز کردن : دامن بدانان گرفتن -

عجیب : شگرت -

عربی : تازی -

عرش : تهم ، طایریم نهم ، ذکاب نهم -

عرض : پنهان -
 عُرف : مهر خوان -
 عروس : بیو، بیو - عروسی : بیوگانی -
 عریان : زنده، برهنه -
 عسس : شکار و شخته، کوتوال -
 عسل : انگبین، شده -
 عسله : شنوده -
 عظمت : اودند، اودند -
 عقریبا : کثردم، بچو -
 عقیقه : استروان، ستردن، با بچه - (قن)
 علوی : یرینی -
 علی : ابر، بر، فرا -
 علی الخصوص : دیره -
 عجم : اودر، چپا -
 عمیق : ثروت، گرا -
 عنان : جلو، باگ -
 مُحقق : گردن، (قن)

عنکبوت: جلاہ، کارتن، کلاش، کرسی۔ (رقن)
 جوفض: آلیش۔

غ

غالب آمدن : دست یافتن ۔

غرب : بچھم ۔ (قن)

غربال : غین نقطہ دایہ کسور اور رای قرشت اور بای موحہ

اور لام ، یہ لغت فارسی ہے ، ہندی اس کی چھلنی اور

مرادف اس کا پر دیزن ۔ یعنی فارسی میں چھلنی کو غربال

اور پر دیزن کہتے ہیں ۔ غربال بمعنی چھلنی کے لفظ فارسی

الاطل صیح اور فصیح ہے ۔ (آء قن)

غزفہ : دریچہ ۔ کھڑکی ۔

غزل : چامہ ۔ غزل خوانی : چامہ سرائی ۔ غزلِ درازہ : چکامہ

(دہا ، دہفق ، قن ، م)

مقدم، ہندی آہستہ - (رفش، ق)

غوطہ : پاشوش -

غیبت کروں : بد دوستی اقامتوں -

غیر ارادی : اغواستی -

ف

فاجرہ: غلبہ،

فارسی مستشرقین: آنست کہ چون عرب و عجم با ہم آمیختند
اہل عجم مستأصلہ اہل عرب را در زبان خویش نامہا بنادند
(فخ، ق)

فاژوہ: وہاں ورہ، آسماء، پاسک، عربی تشاؤب و قطبی ہندی ہائی

امیرزا صاحب: فہ فاژوہ لکھا ہے، لیکن لغت فرس: ۱۷۸، فرہنگ رشیدی،

سراج اللغہ، انجمن آراہی نامہری اور دوری کشا میں بالاتفاق ذراہ فارسی کے

ساتھ ضمیمہ کیا تھا، اس لیے متن میں تصحیح کردی گئی ہے۔ قاطع برہان اور

دوش کا ذیاتی و درجہ میں انکسار، سہو میرزا صاحب سے یہ بھی ہوا ہے کہ

انہوں نے فاژوہ کو عربی لفظ بتایا ہے حالانکہ یہ صحیح نہیں۔ فاژوہ بالاتفاق فارسی

لفظ ہے۔

فاسق: تردامن، گنہ گار۔

فائدہ: واہ، نفع۔

قتاریدن: بدل آن قتالیدن، بمعنی دریدن و گستن
آئے است۔ و آن را قتریدن و قتالیدن ہم گفته اند۔ و

چون مصدر بتبدیل و تخفیف چهار صورت دارد، لاجرم

سراسر مشتقات نیز بہ چهار صورت خواهد بود۔ (فتح اق)

فتویٰ: وچر۔ فتویٰ دہندہ: وچرگز، مفتی۔

فخر کردن: بر خود بالیدن۔

فدک: بختیں ریمان کہ بران جامہ اندازند۔ آن را در

ہندی الگنی گویند۔ (رق)

فر، فرہ: لفظ فارسی، مراد من جا آ۔ (آ، خ، ق)

۱۔ لہشیدی: سراج میں بیفتے گا اور انجن آنا میں بالکسر لکھا ہے، مگر صاحبِ سلح

نے بقول بعض کسرۂ فابھی درج کیا ہے۔

۲۔ اس لفظ کی تحقیق کے لیے رد لیت واد کا ملا خطہ ضروری ہے۔

۳۔ میرزا صاحب نے ایک خط میں لکھا ہے کہ ”فر اور زہ لفظ فارسی ہے مراد من

جاہ۔ پس جاہ کو اور اس کو کس نے کہا ہے کہ بغیر ترکیب دینے نہ کچھ عالی جاہ

اور کس کو جاہ اہ مرطفر فر اور فریدون فریون بھی درست اور صرف جاہ

اور فریون بھی درست ہے۔“

فراز: مراد فعل بر معنی اعلیٰ (ابر - دشن، ق)
 فراز: بلند - باید دانست که صند نشیب است - چون هنگام بستن
 تخته های دراز هر دو سو مرتفی می شود و در آن صورت
 بلندی است - هر آئینه بستن در را در فراز کردن، گویند
 چنانکه سعدی گوید:

بروی خود در طمع باز نتوان کرد
 چو باز شد بدگشتی فراز نتوان کرد
 باز کردن بمعنی کشادن و فراز کردن بمعنی بستن یعنی طمع
 میرم را سوی خود راه ده، و چون چنین اتفاق افتاد، دیگر
 در بر روی دی نمید - (آ، ش، ق)

فراز مان: حکم - (د)
 فرشا: بر وزن تماشا که تشعیریه عربی است - (دشن، ق)
 فرامشت: فرید علیه فرامش است - (دشن، ق)
 فراهم آمدن: دست بستن و ن - فراهم آمدن اسباب مراد:
 نان و عن و افتادن -

فرتاب: و پرتاب، در هر دو زبان بمعنی بزرگی و قدرت
 و وحشی و کرامت - (آ، بی، د، س، ش، ق، م)

فر تاش : وجود - (د)

فرجام : هم بختی رنگ در وقت و هم بمعنی انجام گزارش - (پ)
فرجود : لغتی است پیلوی بمعنی کراست - و فرجه بمعنی جیم
مخفف آن و درین مصرع امیر خسرو ع :

فر جده از فرجده خود یا فته

همان فرجه است بمعنی جیم - و معنی مصرع اینکه مدد در حسن
فرجه یعنی سلطنت جده ، از کرامت دیادری اقبال
یافت - (فتح ، ق)

فروا : رو بر آورنده - (د)

فرز بود : بقای مفتوحه برای زده و زای موقوفه ، حکمت -
(د ، ق ، م)

فرسب : بقا و رای مفتوحه و سیم و یای موقوفه ، شتیر - (د)
فرستادن : مسدود ، فرستاد ، ماضی ، فرستاده ، فرستد مضارع ،
فرستنده فرستام - و این را مضارع فرستد نیز گویند
لاجرم فاعل فرستنده و امر نیز فرستد خواهد بود - لیکن
الاول افصح - (پ ، تنغ)

ا- سرچ میں فرسب لکھا ہے اور بقول بعض فرسب بتایا ہے -

فرستنداج: هم معنی است و هم معنی شریعت - (فش، ق)
 فرسودن: فرسوده، فرسوده، فرساید، فرساییده، فرسای - (پ)
 فرشاد: و پرشاد، هم در پارسی باستانی و هم در هندی قدیم ترجمه
 تبرک - (فش، ق)

فرشته رحمت: امشاسپند
 فرقه: بادفر، بادفره - پهری - (پ، دلی اردو اخبار، قن)
 فرقدان: ایک صورت ہے یا ایک کوکب ہے آٹھویں آسمان
 پر - (آ، رخ)

فرگاہ: بمعنی بارگاہ و ترجمہ حضرت - (پ، د، س، ق)
 فرگشت: بمعنی حکم - (د، م)
 فرمایندار: شفته گوش -

فرمودن: مصدر اصلی فارسی، فرمود، فرموده، فرمایند مضارع
 فرمایند، فرمای - امر، حاصل بالمصدر فرمایش - (آ، پ)
 فروتنی: مستی است کردن -

فروختار: لغت اصلی است مرکب از صیغه ماضی و امر مانند
 خریدار و پرستار - (فش، ق)

فرد وین: مدت مانند آفتاب در حل - (د)

فروزه: ترجمه حضرت - (روم)

فروغ: شید، روشنی.

فروکاس: مراد است فرومایه - (دک)

فرویل: یعنی بگزار - (کب)

فروید: یعنی خوب و نیک، اچھا - (بر، د)

فرو: شکوه، جاہ - (بہ، د)

فرہنگاخ: در میان، وسط - (رو، تنغ)

فرپور: مما حیدر دیدہ، بزرگ - (بر، د، تنغ)

فسانہ: کہانی - (تن)

فسوس: ہر دو شہ و داد و معروفات لغتی است فارسی ترجمہ

استہزا۔۔۔ این نیز دانستنی است کہ فسوس در فارسی لغتی

استہزا و ہمدرد ندارد۔ آری مانند شکار و شکوہ و غم

و ہراس، اگر این را از راہ تفنن متصرف گردانند

رد است۔ اما ہاں بعضی استہزا - (فتی، ق)

۱۔ دری کشا: ۴۸، یھیم اول و ھیم یاد و اول ہول۔

۲۔ دری کشا: ۴۹، بفتح اول و رای ہلہ و کاف تازی یا الف و یمین

ہلہ۔ اردوی معنی میں فرد کاش چھپ گیا ہے۔

فِشَارِ قَبْرِ: ترجمہ صَفْطہ است۔ (فش، ق)

فُضْل: مُشْک۔

فُغ: بفتح فای سَعْفَصْل، در فارسی بت را گویند۔ (فش، ق)
فُغَاک: مرکب از فُغ، واک کہ افادہ معنی نسبت کند، چون
خوراک و پوشاک، مرد و بیس و حرکت را گویند، خواہی از براہ
تکثیر باشد و خواہی بعارضہ دیگر۔ (فش، ق)

فُغِستان: مرکب از فُغ، وستان، بمعنی تجاء۔ (فش، ق)
فُغْغُور: فُغْغُورست، یعنی پسر بت۔ پادشاہی را پسر نمی
نویسند۔ کیبار چون از فش پسر زاد، اورا بہ بتخانہ برد و
در پای بت انداخت و گفت: ”این فرزند بت است“۔
قصہ را آن کودک فرد و این قصہا همان صورت دارد

۱۔ انجمن آرای نامری میں فغ کو بھیم فاکھا ہے اور اس لیے اس کے تمام
مرکبات میں اس کے نزدیک مفہوم الادل ہیں۔ فرہنگ رشیدی: ۲،
۱۰۶ میں زیر اور پیش دونوں طرح ضبط کیا ہے، مگر فقہ کو قول ضعیف
بتایا ہے۔ سراج اللغۃ میں زیر کو قول سبع بتایا ہے، مگر آخر میں
یہ لکھا ہے کہ ”چون حرکت حرف اولی آن، بتحقق نہ پیوستہ،
جمع لغاتی کہ از ان ترکیب یافتہ یا بفتح یا شد یا بضم“

کہ ہندوستانیوں دختر و پسر را بر بند و در صحن مسجد
اندازند و مسیتا و مسیتی نام ہند۔ آری، طریقہ ان
شخص مجہول الالب را بطریق طنز فقہور گویند۔ (دق، ق)
فکانه! کفانه، بچہ را گویند کہ نارس از شکم بیفتند۔ (دق، ق)
فلق: بمعنی دریدن است۔ دانه روی استعارہ، ظہور فریغ
صبح را فلق گویند در عربی و چاک صبح در پارسی و پکو
پھٹنا در ہندی۔ (دق)

فلک: آسمان۔ چرخ، چنبر، واژگونہ، گردون۔ (د، ق)
فلک لکولک: عبارت از فلک ہشتم است۔ (د)
فلک ہنم: عرش است۔ (ق)
فوقل: چھالیا۔ (دق)
قولاد: لولاد

قود: بھائی مفہوم دوا و بہائی زده، چیسری کہ
برای افر و زیش رنگ نگین زیر آن ہند، و

۱۔ اس لفظ کی تحقیق کفانہ کے تحت ملاحظہ کیجئے۔

۲۔ میرزا صاحب نے ایک خط میں لکھا ہے: "بعضی لڑائک کہ چونک کے تلے رکھتے ہیں۔" دنا

ہندی، ڈانک، گوینڈا (۲، پ)

فہمائش: کالفظ میان بدھا ولد میان جما اور لالہ گنیشی دہی

دلد لالہ پھیروں ناتھ کا گھڑا ہوا ہے۔ میری زبان سے

کبھی تم نے سنا ہے؟ اس تفصیل سنو۔ امر کے بیٹے کے

آگے نشین آتا ہے، تو وہ امر معنی مصدری دیتا ہے

اور اس کو حاصل یا المصدر کہتے ہیں۔ سوختن مصدر

سوز و مضارع، سوز امر، سوزش حاصل یا المصدر۔

اسی طرح ہیں خواہش و کاشش و گزارش و گزارش

و آرائش و پیرائش و فہمائش۔ فہمیدن فارسی الاصل

ہیں ہے، مصدر جمعی ہے۔ فہم لفظ عربی الاصل ہے

طلب، لفظ عربی الاصل ہے۔ ان کو موافق قاصدۃ

تقریب فہمیدن و طلبیدن کہ لیا ہے۔ اور اس قاصدے

میں یہ کلیہ ہے کہ لغت اصل عربی آخر کو امر بنجاتا ہے۔

فہم یعنی فہم، سمجھ، طلب، یعنی بطلب، مانگ، قصد

۱۔ سراج اللغات میں لکھا ہے کہ ”فہمین معنی عربی است کہ در زبان متاخرین

بمعنی چنری کہ زید جو اہر برای از دیار دنگیاد نصب کنند،

آمرہ۔ داین را ہندی ڈانک گویند بدالی ہندی و توپ فہن“

معنا مع بنا، طلبہ مقدار مع بنا۔ خیر، یہ فرض کیجئے کہ جب
تم نے مصدر اور مضارع اور امر بنایا، تو اب حاصل
بالمصدر کیوں نہ بنالیا۔ سنو۔ حاصل بالمصدر فہم
اور طلبش ہوتا چاہیے۔ 'فہم' تھا صیغہ امر، 'فہم' سے
شکلًا تھا۔ الف اور یہ کہاں سے آیا؟ فہمائی تو نہیں ہے
جو فہمایش درست ہو۔ کہیں فرمایین کو نظیر گمان نہ کرنا۔
وہ مصدر اصلی فارسی فرمودن ہے۔ فرمایہ مضارع،
فرما سے امر، حاصل بالمصدر فرمایش۔ (۲)

ق

قابلہ : پانچ، پیش نشین، دائی، جناٹی۔ رہا ریح، فز، ق، قس،
قافیہ : پیوند۔

قافیہ شایگان : عربی ایطال (عس)

۱۔ میرزا صاحب ایک خط میں لکھتے ہیں : قافیہ شایگان کہ جس کو عربی میں ایطال
کہتے ہیں، وہ دو طرح پر ہے : خفی و جلی۔

ایطالہ قافیہ ہے کہ جو دو حرف ایک صورت کے ہوں جیسے العن فاعل
گو یا، وینا دشنوا۔ شعر اسیر

ای دانش تبس خیالت دل دانا سر حلقہ متان رخت و پتہ بینا
آوردن دالی مضارع کا، جیسا استاد کے اس مطلع میں ہے :

دل شیشہ دستان تو ہر گوشہ برنوش مست است، سیاہا کہ بناگفتندش
اند ایسا ہی الٹ و وزن جمع کا: مثل چراتان و جوانان۔ اور ایسا ہی الٹ

نون حالیہ، مانند گویان و خندان۔ پس اگر یہ مطلع میں آ پڑے، تو ایطالی
جلی ہے۔ اگر غزل یا قصیدے میں بطریق دیگر قافیہ میں آ پڑے تو ایطالی خفی ہے۔

قالب: در عربی دکالبد در فارسی بخی تن است، و چیزی را
نیز گویند کہ آن را در ہندی "ساجا" نامند۔ (فن، ق)
قانون: لفظ عربی الاصل است۔ جمع آن قوانین: قایل آن
مقنن۔ (فن، ق)

قبیاق: بفتح قاف، در اصل درخت میان ہندی را گویند۔
چون سلطان آغور خان، جبراً مسلمانان را بدین نام
ساخت، و ہر فرقہ را نامی دیگر نامادہ الیغیر
کلیج، کلنتہ، قبیاق... پس قبیاق نام گروہیت از
مقول۔ (فن، ق)

قبیلہ: بدستہ، محبتی۔

قبیۃ خنشاہ: بدست کے ڈو ڈوے۔ (خ، عس)

قتل عام: مرگ سرخ۔

۱۔ تاج العروس میں لکھا ہے کہ یہ لفظ بقول بعض رومی اور بقول دیگر
فارسی الاصل ہے۔ صاحب محکم نے بھی اسے دخل قرار دیا ہے۔ لفظ
الفاظ: ۳۶ میں رومی الاصل یعنی لاطینی اور بعضی میسٹر بتایا ہے۔ اصل
اور قاعدہ یہ دونوں مجازی معنی ہیں۔ بہر حال میرزا صاحب کلمات
عربی الاصل کہنا درست نہیں، ہاں عربی کی واسطہ سے فارسی میں آیا

قحط: نان شیرین، کلل - (تن)

قدح: کاس اکاسہ -

قدر: ارج، ارز -

قدرت: فرتاب، پرتاب -

قدم افشردن: پا استوار کر دن - گاڑنا -

قدیم: باستان -

قراب: لغت عربی الاصل صیغ - (آ، رخ)

قشلاق: بمعنی لشکر گاوزمستان - (نش، ق)

قصہ: بسیج -

۱۔ میرزا صاحب نے ایک خط میں لکھا ہے کہ ”قراب اور سداب دونوں

لغت عربی الاصل صیغ ہیں“ (آ۔ رخ) میں نے جستجو کی تو قراب کے معنی

ہم قدر اور ہم قیمت معلوم ہو گئے، مگر سداب کوئی عربی لفظ نہ نکلا۔

اس سے میں یہ گمان کرتا ہوں کہ سداب کو کاغذ یا لے سداب کھجور

ہے۔ پچانچہ سراج اللف میں سداب کے مشتاق کہہ رہے ہیں لکھا ہے

کہ یہ عربی لفظ ہے۔ لیکن اردو شیر نے ”الفاظ الفارسیۃ المعربۃ“

۸۸ (طبع پیریت ۱۹۰۵ء) میں لکھا ہے کہ یہ فارسی لفظ ہے اور

سربین فوق اور آسب یعنی پانی سے مرکب ہے۔ لیکن یہ بھی ہے کہ یہ

سربانی الاصل ہو۔

قَصْر: مُشکوی، محل۔

قَصِیدہ: چگامہ۔

قَطْرہ زردن: اشارت سے بہشتاب رفتن۔ (پ)

قَفَس: پیجرہ۔ (قن)

قَلَاوُز: راہبرد راہ نما را گویند۔ (پ)

قَلْب: بہترہ، کا سید۔ دل۔

قَلْعہ: بارہ پوڑ (د، قن، م)

قَلندر: ساسان، سنّیاسی۔

قَلَم کشیدن: مطلق معنی باطل کردن و محو کردن چیزی باشد۔ (پ)

قِمَار: ینگ۔

قوی ہیکل: ہمت مند۔

قیام: البتادن، استادن۔

قی کردن: شگوشہ کردن۔

قیمتستان: آذر، آذج، نرخ، بہا، مول۔ (د، قن، م، قن)

(۱۔ رشیدی میں اس لفظ کی تین شکلیں اور لکھی ہیں، قلوز، قلوز اور

قلا ووز۔ اور یہ بھی بتایا ہے کہ اصل میں یہ لفظ ترکی ہے۔

که به تازی بپارسی در آیتها مسا معنی تصغیر بود، چون مردک
و مردکسا و کودک و کیدک - بهمانا کود و کید ترجمه طفلی
است - (نقش، ق)

کاجار و کاجال : ترجمه اثاث البیت و رخت و متاع خانه
اسباب خانه (پرواه)

کار از بن دندان کردن : یعنی بذوق تمام کردن - (پ)
 کجارتق : کلاش منگیبوست - مگر می -
 کاتر و خرد : کر : کسان -

کار کیا: بر دو کاف عربی مفتوح و سکون ثالث - که رای

۱۔ درمی نشاء میں کبیر والا گھر دیا سوچو۔ فریادیں، غمناکیاں، ہوشیاریاں
 یہاں دیکھو۔

قرشت است، بمعنی خداوند کار، مالک و حاکم، چون وہ کیا
 بمعنی مالک وہ کار کیائی: مالکی، حکومت۔ (ک، و، ق، م)
 کا زہ: خائے گل، کوخ، گومہ۔ چھپر مٹی کا گھر۔ (پ، و، ق، م)
 کاس و کاسہ: مانند موج و موج، بمعنی قدرح عربی است۔
 (نش، ق)

کاس و کوس: بمعنی نقارہ فلوسی۔ (نش، ق)
 کاستن: گھٹانا۔ کاست صیغہ ماضی از کاستن، و بمعنی لور فرغ
 مستقل۔ کاسۂ، کاہد، کاہندہ، اکاہ۔ مصدر مضارع کاہی کاہینا
 (پ، و، ق، ن)

کاسہ: نہرہ، قلب۔
 کاسہ گردان: گھٹنا: از در یوزہ گری۔ و گدا کاسہ گردان
 نامند۔ (پ)

کاشتق: بونا، کاشت ماضی کاشتق و بمعنی زراعت۔ کاشۂ
 کار و کارندہ، کار۔ بجش مصدر ہی بجزب الہ نیز آید
 کشتن و کشتہ، و کشتہ بجسر کا کشتہ۔ لیکن بجش مصدر
 در ہر حال بجالی خود باشند۔ (پ، نش، ق، ن)

۱۔ اس لفظ کی تحقیق عرب کاتب میں لفظ کوسہ کے مشتق ہونا معلوم ہو۔

کافذ : دال سہل سے ہے۔ اس کا ذال سے گھٹتا اور گوانڈہ کو اس کی جمع قرار دینا تعریب ہے بہ تحقیق۔ (ع)

کافذی پیرمن : داد خواہ ! (د)

کافتن : مصدر، ترجمہ آن کھو و نا۔ ماضی کانت اور مفعول کافتہ

و مضارع کاو۔ کاوندہ کاو۔ کاویدن مصدر مضارعی

است چنانکہ رستن برای مضموم مصدر اصلی و رویتیدن

مصدر مضارعی۔ ہر آئینہ کاو صیغہ امر است دکاوشن

حاصل بالمصدر۔ (پ و فنش و نا)

کالبند : در فارسی بمعنی تن است۔ سریر، جسم۔ و چیزیں را گویند

کہ آزاد رہندی ساجنا نامند۔ (فش و نا)

کالیوہ : پاگل و کالیوگی، پاگل پن۔ (د)

کاسم : بکارت عربی در فارسی بمعنی مقصد است عموماً اور ہندی

امیر زاد صاحب نے ایک خط میں لکھا ہے کہ ایران میں رسم ہے کہ دارالخلافہ

کاغذ کے کپڑے پس کر حاکم کے سامنے جاتا ہے جیسے مشعل دن کو جلائے

یا خون آلودہ کپڑا بانس پر لٹکا کر لیجاۓ (ع)

۲۔ میرزا کاظم نے ایک خط میں لکھا ہے کہ کام بمعنی مقصد و دعا۔ ناکام دشنام

درست کام لکھے ہیں نقشہ کام اور ترکیب ہے کام بمعنی تلوار کے پسہ بمعنی مقصد دعا۔

(ع)

بمعنی شهر بیت جماع خصوصاً: و کامنا یا خزايش نون والفت
در آخر مطلق بمعنی خواهش. تشنه گام، کلام بمعنی تالو، نه
بمعنی مقصد و مدعا. (خ، فح، ق)

کان: معدن و دره‌های گه‌ان. (رفش)

کانون: اسیم آتش و ان است. (رفش، ق)

گاه: خشک گهاس. (رفش)

گاه بدندان گرفتن: اظهار عجز. (خ)

ککک: چکیر. (قن)

کچ کول: کسول.

کچ: بکافین تازی مفتوح و جیم فارسی مفتوح، هندی آن

پهلوا. (پ و بی اردو اخبار)

کچ گکل کردن: عبارت از ظاهر شدن دانه. (پ)

گککل: سرمه. (قن)

کد بانو: بی بی. (د قظ)

کده: بمعنی خانه. یکی از پرورش آموختگان قبیل در کلکته

بن گفت: اوستاد در باره کده... از روی اجتهادی

که بدانست، پیروان خویش داده، جز اسمی چند که شمار آن

از وجہ ہاستش نگرزد، ما قبل کدہ آوردن ... جائز نمی
 شمارند پاسخ گزاردم کہ بخیبران بگفتہ چون خودی کار بر
 دنگ گیرند آگاہ دلائل ما چه او فتادہ کہ توفیق نارد
 پر یزد۔ حیرتکدہ وظلمتکدہ و شفق کدہ و خرکدہ و اشغال
 اینہا در نظم و نثر اہل اعجم بسیار است۔ غرض المتأخرین فرماید:
 خاموش، خزین، اگر نفس سیدہ خواست
 نشتر کدہ گردید حبسگر مرغ حرم را

(دشت، ص ۱)

۱۔ قبل کے شاگرد کا یہ بیان خود قبلی کے قول کے خلاف ہے۔ انہوں نے
 یہ کبھی نہیں کہا کہ کدہ سے پہلے پانچ چھ مخصوص الفاظ کے علاوہ سچا اثر
 ہے، بلکہ ہر انحصار ۲۵ میں یہ کہا ہے کہ کدہ یعنی حصانہ یا شند یا
 پنج لفظ طبع شدہ صوایں اور مسطور نیست، بست کدہ، دغم کدہ، و
 آتش کدہ، دمی کدہ کو گلشن کدہ، درخیزان چون آید کدہ، انہی و اہم
 کدہ در سست است یا نادرست۔ یعنی ایسا اصول دہرا و صوایں اہل پنج
 آنچه در کلام اساتذہ یافتہ یا شند فردغ امین یا شند۔ مقررہ و نیست
 و فروغ در اصل داخل است، چون حیرت کدہ و سبیل کدہ و دربان
 کدہ، محسرت کدہ الخ۔ اس صورت میں ہر زاحا صاحب الہ و اس خطا قبی پر ہوتا ہے۔

کبر پور: بکارت تازی مفتوح و دالی کسور و یای مجهول، مزاج
و یا غمان - (پ)

کبر: آگنده گوش، آفتم -

کبر: بکارت عربی، اسم حمن است - (فنی، ق)

کراسه: دیتی بعضی مصحف مجید - (فنی، ق)

کراسه: پاچه گاؤ و گوسپند و غیره - (فنی، ق)

کراک، هر دو کات عربی و اول مفتوح بوزن هاک، دیا فانه

الفت در آخر کراکا بوزن تاشا، دیگر اسم صریح،

صحوه را گویند که مولا بفتحه اول و ضمه ثانی و دوا

مجهول پسندی آن است -

در مناقب السارکین دیده ام که یکی از بیانات ملوک که در

حباله نکاح مولانا روم بود کراکا نام داشت - همانا

این هر خوان خواهد بود و اسم درای آن (فنی، ق)

کراسه: فرجود، فرجود، فرجود، پرتاب -

کراسه کنار - (ق)

کر دار گزاری: تاریخ نگاری - و کر دار گزار: سوره - (د)

ا- رشیدی اسراج اردوی گشت: اه میرا بیج کاف گشتا -

در آگهی میفرمایم کہ کفّانہ و نکانہ ہر دو لغت بکافینہ عربیت

در ہر لفظ حرف ثخین کسوراء (فتن، ق)

کفّش : پاہنگ، پا ازارہ

کفن پارہ کردن : یعنی از مرض مہلک و حادثہ رحمت نہایت

یا نتن - (پ)

کلاش : عربی منکبوتہ و اسم دیگر آن کارتن، کڑی - و خانہ

آن را نیچ گزیند - (پ، قن)

کلاغ گرفتن : عبارت از تسخیر و استہزا - (پ)

کلاوہ کردن : بمعنی جمع کردن - (پ)

کلاہ انداختن : کلا گوشہ بر آسمان سودن، عبادت ازشاو

شدن و شوقی کردن - (پ)

۱۔ اس لفظ کے اعراب اور احواد و فو میں لغت نویسوں کا اختلاف ہے

انجمن آرا اور لغت فارس و دونوں میں بفتح اول لکھا ہے، اور مؤخر الذکر

کے مجمع نے اسے بکاف فارسی ضبط کیا ہے۔ فان آرزو نے سراج

اللہ میں لکھا ہے کہ نکانہ ممکن ہے کہ نکلدن سے مشتق ہو، اس صورت میں

کے مقبول کو نکانہ ہوتا چاہیے۔ مگر فرہنگ رشیدی کے مصنف نے

اشتقاقی کو صحیح تسلیم کرتے ہوئے نکانہ کو نکلدن سے متعلق بتایا ہے، جو نکلدن کی دوسری شکل ہے۔

کلینشہ: بمعنی، احقافہ کلام۔ (س)
 کلشد: بکافت و لام مفتوحہ، ہندی کدال۔ (پ، د، ق)
 کلشہ: بکافت کسور و لام مشد، شامیانہ۔ (د)
 کلیم: بروزن فیصل، صیفہ اسم فاعل، مثل کریم و رحیم و
 سمیع و بصیر۔ (عس)

کم: کھوڑا۔ (ن، ق)
 کم آزاد: یعنی نیازارندہ (ن)
 کم صبر: تنک شکیب۔
 کم ہمت: یعنی بے ہمت۔ (ن)
 کم ہمتا: یعنی بے ہمتا۔ (ن)
 کم یاب: نایاب۔ (ن)

- ۱۔ میرزا صاحب نے دستنبو کے صفحے میں اپنے قلم سے ”برود فخر“ لکھا ہے۔
- ۲۔ میرزا صاحب نے ایک خط میں لکھا ہے کہ ”کلیم اگر بمعنی ہم کلام بچے“
 تو اسم اتنی اس کو کیوں کر قرار دیجئے؟ (عس)
- ۳۔ میرزا صاحب نے ایک خط میں لکھا ہے: ”یہ لفظ اہل فارس کی منطق میں
 کہیں افادہ معنی سلب کلی بھی کرتا ہے، جیسے کم آزاد یعنی نیازارندہ
 نہ کہ کم آزارندہ، کم ہمتا یعنی بے ہمتا۔ پس کیا یاب اور نایاب ایک چیز ہے؟“
 (ن)

١٢٠٠

کمرش کزین : یعنی کمر است کزین و دم گرفتار - دم

4-2-20

مجلس

۱۳۳۳ - ۱۳۳۴

کتابخانه عمومی - (۱۰۰)

سائنس کا نام: پاکستان کا نقشہ

1947-1948

(Handwritten signature)

(Date stamp: JUN 20 1968)

- 0 -

1939 - 1940

[Faint handwritten notes at the bottom of the page]

[Illegible handwritten notes]

[Faint handwritten notes at the bottom of the page]

کتابخانه عمومی

کتابخانه عمومی امام حسین (ع) - قم

کتاب: تاریخ و جغرافیہ

و اسم مشکزه و کاند به از و دین الفاء در وسط نیز
گفته اند. و این که در هند به تغییر لجه کهنانه گویند یا
از توافقی سابقین است، یا هند یان لفظ پاری را هند
کرده اند، چنانکه تازیان گفتند، یا از روی تفریب
هند نام نهاده اند. (دقیق نقی)

کنده و بگانه مخلوق دوزخ ساکن و دانی مضموم و دایه معرکه
قرنی مستطین را گویند که از چوبید گز برای نگار شدن
شد ساخته و از گل نیز بهندی آن کوشتی. (دقیق)
کنده و سی: بر دوزخ و کجوری و دستار خوان را گویند. (دقیق)
کنده و که سیفه مقبول است از کندن بعضی خدق آید
و گویند، خدق معرب است. کھائی. (دقیق نقی)
کنده و چوبی را نامند که بر پای مجرم بندند تا راه نهد
رفتند. (دقیق)

کنده و: بر دوزخ بندنی، نام گل است خوش بو. عربی
آن کادنی، بهندی کیوذه. (دقیق)
کنده و: بمعنی حالت، حال، احوال. (دقیق، م)
کوشتی: پای.

کوخ : خانہ کہ از فی و علت سازند، و آن اکازہ نیز
 نامند و گویہ نیز بکاف فارسی مضموم و چھیز (پہ) نام
 کودک و ریدک : ہا نا کوڈ و رید ترجمہ طفل است۔ (فح، ق)
 کورنک : نمک حرام۔ کورنکان، نمک حرامان۔ (د، ق)
 کوس : نقارہ، تبیر، تبیرہ، طبل، اکاس۔ (ق)
 کوفتن : کوفت، کوفتہ، کوید، کو بندہ، کوپ۔ (پہ)
 کوفتہ : مندیور، مانده۔

کول : بکاف عربی مضموم و دوا و جھول، در فارسی بوم را
 گویند کہ آٹو ہندی آن است۔ لاجرم، مرد احسن را
 کول گویند۔ (فح)

کول : بفتح کاف عربی، بردن یا بول رٹول، فرسید را
 گویند۔ (فح)

کول : برد و فتح، ہم بکاف تازی، پوشش کہنہ گدایان
 را نامند، خواہی از گلیم باشد و خواہی از ہنر۔ (فح)

۱۔ انجن آنا، بردن یا شوخ۔

۲۔ سراج میں کود گئے معنی نفلہ اور کھا دیتا ہے۔

گومہ : بکاف فارسی مفہوم - خانہ گاہ و علقہ کوخ - چھپر (پا) دام
 کوہ : پہاڑ - (قن)
 کوہچینہ : پہاڑی - (د)
 کوہمہ : موج و لہر - (د)
 کسین : سانخوردہ -

کی : بکاف مفتوح بر وزن می، بمعنی خداوند و مالک و کیاغریہ
 علیہ، کسب، یعنی کس وقت؟ - (آ، ف، ق)

۱- دستنبو: ۴۴ اور مہر نمبروز (کلیات نثر: ۳۷۶) میں بھی گومہ لکھا ہے لیکن
 تمام فارسی لغت کی کتاب میں اس پر متفق ہیں کہ یہ لفظ بکاف عربی سے شروع
 ہوتا ہے۔ حاتم اور توسن یہ بھی لکھا ہے کہ بن لغتہ نویسوں نے اسے گومہ
 لکھا ہے، وہ گولہ کو غلطی سے گومہ پڑھ گئے ہیں۔

۲- میرزا صاحب ایک خط میں لکھتے ہیں: کی بکاف مفتوح بر وزن می ایک لفظ فارسی
 ہے ذوقین یعنی دوستی رکھتا ہے، ایک ترکیب یعنی کس وقت، اور دوسری
 اس سے بھی حاکم ابن مالک۔ اللہ جاس سکے آگے آ ہے، وہ کثرت کے معنی دیتا ہے
 چھپر (پا) دام، بکاف فوش، بکاف ہیئت بد، کیا، بکاف کام، کاید کیا، کاید بکاف
 کاید کیا، بکاف کام، حکومت کا کام، وہ کیا مناسبات اور مناسبات الیہ مشلوب ہے
 یعنی کیا ہی وہ اور حاکم وہ۔ کار کیا، مثلہ، یعنی کیا ہی کار و مالک کا۔ جہان
 قابل اس کے راہی کسور لائیں گے۔ وہ ان کار موصوف اور کیا وقت ہے؟
 (۱۷)

کیمیاء : تمیزی - (قہر)

کیفر : بکاف مفتح و فامی مفتح - یعنی سناری کردار بد آید - دکن

را با دافراہ و با دافرا نیز گویند - (برہ، پپا، د، م)

کیمیاء : جو اشیا کی تاثیر سے تعلق رکھتا ہے وہ کیمیاء اور جو اس سے

متعلق ہو وہ کیمیاء - (آ، ج)

کیوان : زحل - (ن)

گ

گاوه: بربچه شور - (د)

گاو و شنگ: بختی چوبی که بدان گاو دراراند - (آ)

گاو میش: بهینس - (ق)

گدا: کاسه گردان، در پوزه گر -

گر: اسم دریا، در فارسی بکافیت فارسی است - (ق)

گگراه: بکافیت فارسی درای مشدد، حجام، موی سر تراش - (ت)

دایق، فح

گراز: بکافیت پارسی بهضموم، افضیت فارسی است، اسم خنزیر، مردان

خوک: و سر هنگ، بهخو را نیز گویند - و معنی خرام نیز آید - گرازان

مرکب ازین است، چون نازان و شادان - (خ)

گران مند: قیمتی، بیش قیمت۔ (د، قظ)

گرا لیش: بکسرہ کا تہ پارسی، توجہ۔ (د، قظ)

گر بہ: بلی۔ (قن)

گروڈ: شہر۔

گردان دن: برکاشت۔

گردا گرد: پیرامن۔

گردون: غنّی۔ (قن)

گردون کشیدن و پیچیدن: بمعنی نافرمانی۔ (پ، قظ)

گردون نہاؤن: بمعنی اطاعت کردن۔ (پ)

گردون: آسان۔ (قن)

گردہ: بفتح کا تہ نیز خوانند، و ہندی کا کا، گویند۔ (پ)

گردن: بہر دو فتح، بمعنی تلخ۔ (آ، خ، داس)

گردہ: بوزن شتر زہ، قسی ازمار۔ (آ)

گرفتن: در اصل بکسرہ اول و فتح ثانیست، چنانکہ فردوسی در

۱۔ میرزا صاحب کا یہ استدلال منید یقین نہیں ہو سکتا۔ خسروی نے بغم اول ثانی

۲۔ صا ہے، ملاحظہ فرمائیے: ۵۴۔ سراج اللہ میں بکسر تین لکھا ہے اور آج کل

بکسر تین ہی مستقل ہے، چنانچہ لغت فرس کے صحیح نے اسی طرح ضبط کیا ہے۔

شاہ نامہ جانی کہ کاؤڈ آہنگر محضیر نکو نامی صیحاگ در انجن
در پیدہ است، گوید،

سر دول پر از کینہ کرد و برفت

تو گوی کہ عید فریدون گرفت

گیر، صیغہ امر اند گرفتن - (فش، ق)

گرفتین ماہ؛ چاندگن - (د)

گرگ؛ بھیڑ یا - (قن)

گرگدن؛ جانوری کہ بر سر پینی شاخی دارد کایت او ش نیز

فارسی است - (فش)

گر وہ؛ ایل -

گر پوہ؛ بکایت مفتوح و رای مکہ رویای مجبول، اسم بلند کی

در صحر باشد، یعنی پشتہ و تل بیفتہ تائی قرشت - (پ)

گزاردن؛ گزارش، گزارش گر گزارشنامہ ہمہ برای ہوز است -

(فش، ق)

گزشتن؛ گزرنامہ، گزشت، گزشتہ، گزرد، گزردہ، گزردگزشتن

ارشدی، سراج اور انجن آرا میں کرگ اور کرگدن ضبط کیا ہے -

۲- انجن آرا اور درسی کتا: ۵۴ میں بغیم اول بتایا ہے -

گزارشت : گزارشتہ ، گزارد ، گزارندہ ، گزار - باعتبار نامہ
 نگار ، نگارشتن این ہر دو بحث برای ہوزہ رواست و بزال
 خطاست - (پہ ، قن)

گزیدن : بفتح کا ، فارسی ، گزید ، گزیدہ ، گزدا ، گزندہ ، گزیدہ (پہ)
 گزیدن : بکاف ، فارسی مضموم ، گزید ، گزیدہ ، گزیدہ ، گزیندہ
 گزین - (پہ)
 گزیر بنیاشد : گزیرد -

گزین : بجای گزیدہ متغیل اہل زبانست - (دک)
 گستر دن : گسترد ، گسترده ، گستر و بتای مضموم و رای مفتوح
 گسترندہ ، گستر - (پہ)

گسترن : قاریدن ، فزیدن ، قتالیدن ، قتالیدن گست
 گستہ - گسختن - گسخت ، گسختہ - مضارع این ہر دو یکی است
 گلد ، گسندہ ، گسل - (پہ)

گیل : بکاف فارسی مضموم و سین مکسور و یای معروف

۱۔ میرزا صاحب نے ایک خط میں لکھا ہے کہ گزاشتن : و گزشتن و

پزیرفتن سب زے سے ہیں (ع) لیکن حقیقت حال یہ ہے کہ حرف

گزاردن زے سے ہے بقیہ الفاظ میں زالی ہی لکھنا چاہیے -

بہنہ، رخصت و مرضی، و مرادینا پرورد۔ (پ، د، م)
گشتن : بکاف فارسی، مفتوح، پھر نا۔ گشتا، گشتہ، گرد، گردنہ
گرد۔ مصدر مضارع گردیدن، متعدی گرداندن۔ و باضافہ
یا نیز آید، یعنی گردانیدن۔ (پ، قن)

گشتہ : بکاف فارسی، مرادینا گزشتہ است۔ (پ)
گفتن : کنا۔ گفتی، بیای مجھ میں خطاب حاضر مقرر بہ تہا ہے
نظائر اس کے فارسی میں بہت ہیں۔ (ع، قن)

گل : پھول۔ (قن)

گل : خاک باب آمیختہ۔ (ع)

گلبنانگ بر قدم زدن : محاورہ شاعرانہ است کہ چون در
جست و خیز خواہند کہ تیز روی کنند، گویند: "گلبنانگ
بر قدم زد۔" (م)

گلخن : بھاڑ۔ (قن)

گل کردن : بہنہ ظاہر شدن است۔ (پ، قن، ق)

گل گرفتار چراغ : سیر چراغ افگدن۔

گلو بریدن : توج۔

گلولہ آردہ زوالہ۔

گماشتن: گماشته، گمارده، گمارنده، گمار (پ)
 گنج شایگان: نام گنجی است از هفت گنج پرتویز - (م)
 گنده: بکاف فارسی مفتوح، یعنی بوی بد است - و گنده
 و گنده، اول را بای هوز در آخر دوم را الف، ترتیب
 مشتق است، یعنی بدبو - حالیا در عرب عام گنده یعنی
 نجس و ناپاک آید - (فخ)

گنده: بر وزن تندر، خصیه را گویند - و چون این عضو است
 رجولیت است، هر آئینه معنی مردی و مردانگی نیز
 دهد - و اندین مرکب است گنده آور، یعنی طاقت و
 نیروی دل - و "آور" بمعنی صاحب، چنانکه دل آور -
 و دوز آور - همچنین گنده بمعنی سطبری و بزرگی جثه آید -
 و هر جسم که کینش افزون بود، گنده نام یابد - طرفه این
 که مرد تنوسید فریه اندام را گنده و اله نیز گویند - و این ترکیب
 با ترکیب هندی نظایق دارد، چون اندرین ملک
 «والا» به الف در آخر، یعنی مالک و خداوند مستقل است
 و بشمردن نظائر این ترکیب احتیاج نیست - از استاد
 که بر روش در و باد، شنیده‌ام که گنده چنانکه معنی قوت

جیسی دہد، افادہ معنی، قوت عقلی و عملی نیز کند
از بیجا ست کہ مرد دانشمند را کندا گویند۔ (فن)

گنگ: لال، گونگا۔

گنہ گار: تردامن، فاسق۔

گور گاہ: قبرستان۔ (د)

گو سپند: بکری۔ (فن)

گوش: کان۔ (قن)

گوش انداختن: گوش، کا استعمال، انداختن، کے ساتھ اگر

شعرا ی ہند کے کلام میں آیا ہوتا تو ہم اُس کی سند اہل

زبان کے کلام سے ڈھونڈتے۔ جب وہ خود دعویٰ نے

کیا ہے، تو ہم سند اور کہاں سے لائیں۔ قواعد بان

فارسی کا ماخذ نوان حضرات کا کلام ہے۔ جب ہم انہیں

کے قول پر اعتراض کریں گے، تو اس اعتراض کے واسطے

قاعدہ کہاں سے لائیں گے۔ (یک)

گوش داشتن: اگر یا اضافہ سمت و جہت نیا شد، افادہ

معنی نگاہ داشتن می کنند۔ و گوش دار صیغہ امر است

از گوش داشتن۔ خواہی گوشدار گویند و خواہی دار گوش

(پ، فن، ق)

گوشت بسر ناخن گرفتن : تشنگی ، چنگی -

گوشوار و گوشواره : چیز بست ز رنگار یا مرصع بجواهر آبدار که
بر دستار پیچند - و هر گونه پیرایش گوش را نیز گویند (فثاق)
گوشه چشم : پیوله -

گول : به کاف پاریسی مفهوم دوا و مجهول ، در هندی ترجمه
دور است ، و مرد مجهول الحال و سستی را که بخوبی فهمیده
نه شود ، نیز گول گویند - و در زبان قدیم پاریسی آبی
را که از زمین جو شده و مقدارش در درازا دپشتا اندک
و در نزد خانه یاده باشد ، گول و گولاب نامند - هم ازین
روست که تخم دراز را گول گویند - و این که در هند نیز
برین معنی زبان زو خلق است ، از توانق لسانین
نبود ، بلکه همان لفظ پاریسی است که بعد از اسنیلای
مغول بر هند در هند رواج یافته است - و این که مردم
هند گول را که بکاف عجمی مفهوم دوا و مجهول است ،
هم بمعنی احق در هم بمعنی قریب دانسته اند ، از بی اعتنائی
است - عا شا که چنین باشد - (فث)

گوهر آمای : موتی پروت و والا - (فث)

گہر در رشتہ کشیدن : آمودن۔

گیاء گیاء : بکات فارسی مکسور، سبز گھاس (آ، فن، ق)

گیتی : دنیا، گیہان۔ (قن)

گیہان : دنیا، گیتی۔ (قن)

۱۔ میرزا صاحب ایک خط میں لکھتے ہیں: ”گیاء اور گیاء بکات فارسی

مکسور سبز گھاس کو کہتے ہیں۔ گیاء بکات فارسی مفتوح کوئی لفظ

نہیں۔“ (آ)

۲۔ دری کشا: ۵۵، بفتح اول۔ د بکات عربی نیز یہی معنی وارد۔

ل

لایہ و لارغ: اختلاط و انقباض - (د)

لاو: اسم دیوار، پٹنا۔ لادیر آن: بنا بر آن - (پ، د، م)

لال: بمعنی گنگا کہ در ہندی گوٹکا گوٹید - (پ)

لای: بمعنی درو شراب - (د، م)

لای پالان: جس کپڑے میں ساتلالت کو چھائیں، اورو صفی بیای

معروف - (آ)

لاییدن: بمعنی بہبودہ گفتن است - لاییدن، لاییدہ، لاید،

لایندہ، لای - علای، یعنی بہبودہ مگو - رب، فشن، ق)

لب یا م لب فرش، لب گور، لب چاہ، لب دریا، لب ساحل، بمعنی کنارے کے ہے مستغیل اہل ایران۔ لبٹام

اُس مقام کو کہتے ہیں کہ جہاں ایک قدم آگے بڑھائیے تو دھم سے انگنائی میں آئیے۔ پس لب دریا اُسے سمجھیے جہاں سے قدم بڑھائیے، تو پانی میں جائیے۔ لب ساحل وہ ہوا، جہاں سے آگے بڑھیے، تو دریا میں گرے لب دریا سے باتوں پانی پر رکھا جاتا ہے، جیسا ہمارے کے واسطے، اور لب ساحل، سے دریا میں کودتے ہیں، جس طرح سلطان کی بادلی میں لب بام سے تیراک کودتے ہیں۔ اسی طرح تیراک جہاں دریا کا پانی نشیب میں ہوتا ہے، وہاں کڑاڑے کے کنارے پر سے کودتے ہیں کڑاڑا ساحل اور کڑاڑے کا کنارہ لب ساحل۔ (۲)

لنت : یا مرادف لکداست یا مخفف لنتہ کہ ہم در فارسی وہم در اردو یعنی پارہ و سخت آید۔ (رفن)

لنتا انبان : بلام مضموم، شکم بندہ و پر خوار۔ (رفن)

لجن : بفتحین، ہندی کچڑ۔ (م)

لحم : گوشت۔ (قن)

لخت : برخ، پارہ، لنت، لنتہ۔

۱۔ مزید تفصیل "لوت" میں دیکھیے۔

لرزیدن: لرزیدہ، لرزیدہ، لرزہ، لرزہ، لرزہ، لرزہ (رپ)

شکرگاہ زمستان: قشلاق۔

لطیف: جی۔

لغزیدن: پا از پیش رفتن، لغزیدہ، لغزیدہ، لغزہ، لغزہ، لغزہ، لغزہ (رپ)

لکور: ایک انگریزی شراب ہوتی ہے قوام کی بہت لطیف اور رنگت کی بہت خوب اور طعم کی ایسی میٹھی جیسا قند کا قوام پتلا۔ (خ)

لکس: لکسون، چھونا۔

لوت: بلام مضموم ووا و معرفت، خورش چرب با مزہ را گویند لوت، بہ بقای ضمہ و حذف و او مخففت آن۔ چون پید آ کہ شکم بندہ و پرخواہ غذای لذیذ را دوست دارد، چندان کہ یابد، بخورد، لاجرم این چنین کس را لوت ایمان، توان گفت، بلام مضموم۔ (دفش)

لولہ: انبوبہ۔

لولو: مفرد است مردارید را گویند، و لال و لالی: لام

۱۔ یہ انگریزی لفظ ۵۷ ص ۳۵۵ ہے۔

مفتوح جمع - (فت، ق)

کون : رنگ - (ق)

کہ : اسم شراب - (ق)

کشت : عربی، فارسی، کاشکی - (خ)

کسیدن : چاٹنا، لیسید، لیسیدہ، لیسید، لیسندہ، لیس

(پ، قن)

کیل : رات - (قن)

م

م: خطاب واحد متکلم، و حرف نفی است و جز صیغه امر
بیچ صیغه دیگر ربط نیابد. (عس، فش، ق)

ماء: آب - پانی -

مایه الامتیاز: جدانشناس، تفرقه -

ماحضر: مرستی - (فش، ق)

مادر: مان - (قن)

مادرندو مادر: بمعنی زن و پسرین پدر - (فش)

مادّه: مایه -

مارافسائی و مارافسا: کسی که مار را به افسون رام کند و نهیر

مار را از تن مار گزیده بدو کشد - (فش، ق)

مالک : کیا ، کار کیا -

مالکِ دہ : دہ کیا -

مالکِ زمین : کنار نگ ، مرزبان -

مالکی : کار کیا فی -

مالیدہ : چنگلی - ملیدہ -

مان : مع النون یعنی ما را مستقل اہل زبانست یعنی ما را دمان صیغہ امر از انان
ماندہ : ^{یعنی بجز اسرار} سند پور ، کوفتہ -

مانستن : مانست ، مانستہ ، ماند ، ماندہ ، مان - (پ)

مانشد : آسا ، بوار ، ولین ، ویز ، مثل -

ماوراء النہر : دیرا رود -

ماہ : چاند - (قن)

ماہ پرورین : اسم عیدوار - (پ)

ماہ گرفت : چاند گمن ہوا - (دقظ ، قغ)

ماہ ماتم : ماہ محرم - (د)

ماہی : حوت - مچھلی - (قن)

مائدہ دعوت : شیلان -

مایہ : مادہ : (د)

- منشاثر شدن از حمایت : شکوہیدن، رعب میں آنا۔
- متنازع خانہ : کا چار، کا چال۔ اثناث البیت، اسباب خانہ۔
- مستفکر : دودلہ۔
- مستفکر و متعجب ہون : بخود فرو رفتن، درخود فرو رفتن۔
- مستور رخ : خشک دامن، پیرہیزگار۔
- مشل : ویس، ویز، مانند، آسا، ہوار۔
- مجمع : جرگہ۔
- مجنس : آکدش، دوتخمہ۔
- مجادلت : صوفیہ کی اصطلاح میں عبد اور معبود کے درمیان گفتگو ہوتا۔ (ن)
- موصول : تمغا۔
- مختوی : درگیر نہ۔
- مختص : تہنیم۔
- محمورم : سفستہ گوش۔
- محل : ستان، استقان، قصر، مشکوی۔
- محنت : اورنگ، رنج، رنگ۔
- محو کردن : خط کشیدن، باطل کردن، قلم کشیدن۔

محیط: شراب کا وہ خط جہاں تک شراب بھری ہو۔ (ن)
مخالفیت: دور یا ش۔

مخالفیت طرقت: دروند۔

مخمور: آن کہ نشاء از ہنانش ہرزہ فتنہ باشد وادرا فازہ
وخیازہ فرو گزفتہ باشد۔ (فشاق)

مدت کثیر: دیر باز۔

مدعا بر آری: کاتبوں کا لفظ ہے۔ میں اس طرح کے الفاظ
سے احتراز کرتا ہوں۔ (خ)

مدوڑ: گول۔

مدہوش: لغت عربی الاصل است مفعول دہشت۔ دہشت
صیغہ مفعول در عربی ہوا و مجہول نیست۔ پارسیان لغت
کر دہ ہوا و مجہول مراد صفت مست و بخود می آرند۔
(فشاق)

مراقبہ: در پس زانو نشستن۔

مربط: آفرین، آباد۔

میرخص: گیل، پردہ۔

مرد در گیس: ہم مضموم ددال مفتوح و برای کشور دیای معروف

دمردری بحدت کافٹ پارسی نیز بمعنی چیزی کہ از مردہ باز

ماند، یعنی میراث، مال میراث - (پ، م)

مُردوم، مرد کا سہ آئنگہ کی پتی - (دن)

مُردان، مرد، مردہ، میرد، میرندہ، میر - (پ)

مُردنہ: أرض، زمین - (دن)

مردبان: کنارنگ، حاکم - مالک زمین -

مُرسِل: نبی - (دن)

مُرضعہ: دایہ، دانی، آقا -

مرغولہ: گشکری - (آ)

مُرفِق: آریج، کستی -

۱۔ دری کشا: ۴۴ میں بکافٹ عربی لکھ دیا ہے۔ سراج اللغة میں خان آردو

نے لکھا ہے کہ در اکثر نسخ بعض میراث کہ از کسی ماند، نوشتہ اند۔ لیکن

در اشعار متاخرین بمعنی فرومایہ آئے۔ چنانچہ محمد قلی سلیم گوید در ہجو

”مردہ ریگی چند ہجو ساکنین بادیدہ طرفہ آن کہ از بعضی مردم کہ عالم

دخائل دزبان دارن دلایت نرا بودہ اند، تحقیق این لفظ کردہ شد

جواب دادند ”مردہ رنگہ بتون خواہد بود“ داین غلط است - صحیح

ہمان است کہ مرقوم شد۔

مَرَقِ تصویر: ارتنگ۔

مَرَاکِب: ۔۔ انجام مرگ: موت۔ (قن)

مَرگِ سرخ: قتل عام۔ (واقعہ قن)

مَرِخ: بہرام، منگل۔

مَرْدہ: خیر خوش، دُورِید بنوین مفتوح و یای مہول، مراد فتح

آن۔ (قن، اق)

مَرْدِ گانی: نقدِ جہنی راگو بیند کہ وہ صبلہ مرزدہ ہمزادہ آدر

وہند۔ (قن، اق)

مَرْتِ گان: پیک۔ (قن)

مَس: تابنا۔ (قن)

مَسامرت: صوفیہ کی اصطلاح ہیں عہد اور بعد کے درمیان

گفتگو ہونا۔ (قن)

مَسْت: مہوش۔

مُسْتَرَح: پاحایہ، پاخانہ۔

مُسْتَق: سبک دست۔

مُسْتَمَن: مٹنی۔ (قن)

مُسْتَرِی: اہمزد، ہرغریہ، زادش، سعد اکبر، بر جلیں۔

میشعل بکف گرفتن: استفاده و داد خواهی - (پ)
 مشکوی: لضم میم و کاف، محل، قصر - (و)
 مشمش: بر وزن کشمش، بمعنی خوبانی که نوعی از زرد آلوست
 (فش، ق)

مشوره یا کلاه کردن: عبارت از ترک و تحریک و نزد بعضی
 کتابیه از کمان حرم و احتیاط - والادول امج - (پ)
 مشوش: دودله

مُشَلّی: جانناز، سجاده - (حق)

مضرب: زخمه -

مضطرب: چرگر، مغنی، خنیاگر، راستگر -

مطیع: ایل، فرمان بردار -

معتزل: هستوا، اقرار کننده -

معدن: در قاری کان و در هندی با افزودن های مضمرة
 کمان گویند - (فش)

معشوقه: بهال معشوق، نه این که مرد را معشوق گویند و زن را

و رشیدی و دری گفته اند: بین یفیع اولی گفته اند. سراج الفقهین بالقره و قبل یفیع

او را بمن آرا بین میم او را کانت که مقصود او را و که جدول بنا باشد -

معتزہ - دگواؤن ورین دعویٰ ازینا رباعی شعر ثانی
 است - و این رباعی از میرزا محمد علی سلیم میرانی است
 مجلس چو شدیم دو به دو آوردیم
 معتزہ روزی میرانی است خدا

(منقبات)

معتزہ: وردا، سرنگون -

معلوم: یعنی "معلوم" (د)

معنی: بهم - معانی جمع - (د)

معاک: گراھا - (د)

مغرب: باختر پیچم -

معتزہ و سرگردان: عبارت از ناموش شدن - (پ)

معنی: چو گر، غیاگر، دانگر، مغرب -

۱ - میرزا صاحب نے ایک خط میں لکھا ہے کہ "یہ جو اردو ہے

خاور ہے میں تقریر کرتے ہیں کہ اس کے نیچے کیا ہیں، یا اس

شعر کے نیچے کیا خوب ہیں، اس میں دخل نہیں کیا جاتا۔ خاص و عام کی

زبان پر یہی ہے۔ معانی کی جگہ پر "یہ" (د)

مفتی: وچرگز فتویٰ دہندہ۔

مقابل شدن: چہرہ شدن، طرف شدن، مقابلہ کردن

مقام: ستان، استخان۔

مقدس: جی۔

مقدمہ: پیشرو۔

مقصدور: پایاب۔

مقصود: کام، مدعا۔

مکاس: بمیم مفتوح، بروزن حواس لغت اصل است بمعنی

۱۔ انجن آرائیں لکھا ہے۔ مکاس دکنیں بمیم اول، بمعنی تاکید و مبالغہ کردن

در معاملہ و بانی معنی عربی است۔ و بمعنی خراج و باج گیرندہ و حوثر گیرندہ

کہ در فرہنگ جہانگیری آمدہ، بکسریم، ہم عربی است۔ اس لغت میں

میرزا صاحب نے نویہ قطعی کی جتہ کہ مکاس بمیم کسور کو بفتح میم کہہ دیا ہے

اور صاحب انجن آرائے مکاس، بکسریم کو بضم میم اور مکاس بفتح

میم دیکھ بد کا ہند کو، چو عشر گیرندہ کا مترادف ہے، بکسریم و تخفیف

کا متہ بتایا ہے۔ سرانج اللغت میں لکھا ہے کہ دکن میں تحصیلدار کو

مکاس دار کہتے ہیں۔ برآں میں جو مکاس کو باج گیرندہ لکھا ہے یہ

غلطی ہے، اصل میں مکاس دار ہونا چاہیے تھا۔

اسرام در طلب چیزی - و کمیس امانه آفرست (پ، فث، اق)
مکتوب: پاتی

مکروه طبع - و شفت -

مکیدان - مکیده، مکیده، مکیده (پ)

مگس: گسی - تن

ملفوظ نورد -

ممكن الوجود - نادر قرائش - من: میں (تن)

من: بهیم مفتوح، در هر دو زبان معنی دل است که در تازی
قلب نام دارد (قش، اق)

منجم: بهر دل بند -

مند: افاده معنی صاحبی می کند - (قش، ق)

مند بوز: پنج میم و ضمه بای موحده، کوفته و مانده - (م)

مندل: لغت هندی نیست، قدسی الاصل است - در هند

مندل را پکهاوج می گویند - (پ، فث، ق)

منصوبه: نام یک گونه بازی است از بازیهای هندی که

۱- اجتناب از این کلمه که به اصل منسوب است - یعنی صاحب اولاد و بیاد

چونکه کثر اعیال همیشه پریشان رستاخیز، اسبیه مندر پس پریشان

نیاجات

مشکوهه یعنی بدگوی - (۲)

مشکس: یعنی مفتوح اسم قمار است - (دشاق)

مشکس: یعنی مسور و ازین ساکن هزاره - (دشاق)

مشکل: اسم مریخ یا شترابی ساکن است - اما تسمیه مریخ در پارسی

مشکل تو جوی دارد - و توجیه این است که بزبان دوی مشکس

بیم مفتوح اسم قمار است - و در لغت معنی و اعلام مفتوح و اعلام

پای حوزه اسم شترابی چون نس و فخور از مناسبات مریخ

است و هر آینه آن را مشکل نامیده اند به کفایت برای آخر -

(دشاق)

مشکله: همبر پاره آتش که سسکه پجاری گویند - (۲)

۱- ازین آرایه نگاریم: "آدلی مقوم دوا و مقوم وای مفتوح بدال قدره"

یعنی حکیم و دانا - واصل درین گفت - مقوم: باده یعنی اولی و قیم قیم و فتح قای

آنچه که یعنی آن سرخار و سالار است - چنانکه بسجده و اسپید بزرگ سپاه

و اگر بزرگ و مقوم یعنی سرخار و سالار همان یعنی دانا مان و دانا شترابی

یعنی بزم اول یعنی دانا و بیبا است که در بید و غلبه مقوم است که پیشای

از دانا پیوسته باشد - و مقوم و دانا یکی معنی است که در عربی اعلم

و دانا که بزرگ - و دانا که مقوم یعنی که مقوم که مورد خدمت انگار است و درین

کشف در خدمت انگار را مقوم خوانده اند و خطاست که چه تو به بزم میم است و

یعنی در تربیت کننده یا مربی یا دانا است و آن را که زبان غیر گویند - و در کما

به کما که در کما که مقوم است - و مقوم که مقوم است - و مقوم که مقوم است -

مورج : لغت عربی الاصل ، مورج ، فرید طبع - (ع)

مور : چوئی - (رقن)

موز : کیلا - (رقن)

موش : چو - (رقن)

موکده : زاد بوم -

موی ز بار : روم ، روم -

مویه : نوحه ، شیون - (د)

موییدن : مویید ، موییده ، مویید ، موییده ، موی - (پ)

مع : بهیم کسور و اعلان های هوز ، در پارسی بزرگ را گویند -

همان بهیم کسور جمع - و هند یان ، بتبدیل کسر میم بقفه

و افزودن الف و آفر ، همین معنی چویند - مهادیو ، یعنی

دیو بزرگ ، و مهادیو ، یعنی راجه بزرگ - لطفا درین

است که در پارسی الفی که اقاده معنی کثرت دارد ، چون

خوشاد بدانش گفت که الفها ما ازین قبیل باشد ، یعنی بسیار

بزرگ ، و فقه میم از لغیر لجه - (د ، فنی ، ق)

مینر آباد : بکسر میم ، نام نخستین پیر اسعد الدبیران عجم - (رقن ، ق)

۱- سر اح : موزان بوییدن یعنی نوحه کردن

مہر: آفتاب، سورج، محبت - (آ، قن)
 مہرِ رحم: خشتِ شراب را گویند۔ و آن خشت مانع بدر رفتن شراب
 از رحم است۔ (فش، قن)

مہرِ خوان: ہم کسور نامی کہ از مہر بر اطفال نهند، عرفہ و
 خطابی کہ شاہان با مراد ہند۔ (د، ق، م)

مہرِ ولی: ہم کسور بہای زدہ و رامی مفتوح بہ داد و پوشتہ و
 لام کسور دیای معروف، دہی است بہ ہفت کردہی
 مہلی کہ مزاجہ خواجہ قطب الدین در آنجا است۔ (د، ق، م)

بہمان: در فارسی ترجمہ ضیف و در ہندی ترجمہ ضیافت است
 بلکہ در فارسی نیز بمعنی مصدری مستعمل می شود، چنانکہ
 سعدی فرماید:

چہ کہ گرد، ای صدفِ فرخندہ پانی ز قدرِ رفیقت بد را گاہی
 کہ باشند شقی گدایانِ خیل بہمان دارا سلام از طفیل
 یعنی بہمانی و ضیافتی کہ در عقبی بخت خواہد بود (فش)

۱۔ میرزا صاحب ایک خط میں لکھتے ہیں: ”مہر خوان کے دو معنی ہیں، ایک
 تو خطاب کہ حو سلاطین امر کو دیں، اور دوسرے وہ نام جو لڑکھی
 کا پیا سے رکھیں، عرت“ (د، ق)

همینا: آماده

همیشتر: بر وزن 'یکه در' بیایم مجهول، گویند در اصل سنکرت

همیشور است بشین موقوف و دایه مفتوح - همیشور و

همیشتر و همیش یکی است - (فش، ق)

می: شراب - می گسار - شراب پیمنه دالا - (نش، ق)

می: هرگاه خواهند که ماضی استمراری سازند، میم و تختانی

مجهول ماقبل صیغه ماضی آید، چنانکه رفت ماضی، و میرفت استمراری -

همچنین تختانی مجهول تنها در آخر صیغه ماضی همان کار

می کند که میم و یای مجهول به اول، چنانکه میرفت و

رفته بیک معنی است - و همین میم و یای مجهول است

که ماقبل صیغه ماضی معنی تنها و شرط در - و تنها تختانی

ما بعد صیغه ماضی نیز همین کار کند، لیکن هر شرط است

که بهر افاده معنی و تنها الحاقی لفظ کاش و کاشکی دانند

اینها و برای حصول شرط وجود لفظ اگر شرط است - دیگر

این میم و تختانی مجهول در اول صیغه مضارع افاده معنی

دوام در استقبال می کند، اما مانند صیغه ماضی تنها تختانی

مضارع بهر این امر ادبیارند - زیرا که یای حلی

در آخر صیغه مضارع جز زائده نیست، لیکن حسن کلام

میفرایند بی فائده نیستند - (قن، ق)

میان قلب پیام است، و افاده معنی وسط نیز می‌کند - و

معنی حقیقی میان ترجمه وسط است - و تقلید پیام

اتفاق است - (قن، ق)

میانخی گرمی: توسط، و ساطعت - (د)

ما یث - سد -

میلیم آملن: دست بهم دادن -

میش: بهیژ (قن)

میخ: بعضی ابر - میخچه: مراد ب خاله و بزرگ (آ)

میل: سلاخی - (قن)

میوه: قلبی موی است - (قن، ق)

ن

نا آغاز رفته ترجمه روزه ازل - (روم)
 نا امید: بمعنی «نا اوس» در تحریر و تقریر چندان بکار رفته و میرود
 که شمار نتوان کرد - (فراق)

نا ب - خالص - رقت
 ناچار ساء: در هندی اسدجاء مع الهاء المختلط - (فراق)
 نا پاک: ادریش، وشت، ونجش
 ناگسود و نا پسود: ایچوتا - (د)

۱- آشنده و ناچا پیته جوشده کی هند -
 ۲- دری گشاده بین نا بسور یا بکسرای ایچود واد معر رفت که چا پیته - اسی
 طرح در دینت یا میاید، ان کو بھی بکسرای ای قرار دیا پیته - مگر حرفت بای قاری
 پور دنا ایی درج کیا پیته - ادر آشت گویو ورن کا پور دنا، چا پیته -

تاخائیدہ فرو بردن : آو باریدن -
 نادان : احق، ابلان، اوت - (رقن)
 ناروندہ : درہندی اہل - (رفن، ق)
 نازکرون - برخو باریدن -
 ناشتا : ہندی ہمار منہ - (آ، خ)
 ناٹوری : در اصل لغت نگہبان کشتہ و یاغ راگویند - (رفن، ق)
 ناقرمانی : سر کشیدن و پچیدن -
 ناکارہ : آن کہ کار متواند کرد - (رفن، ق)
 ناکس : آن کہ کسائی، یعنی شخصیت، مراد و بقوو (رفن، ق)
 ناگاہ : ناگرفتہ -
 ناگزفتہ : بمعنی ناگاہ - (بر، پ، د)
 نالہ شبگیر آہ دزاری آخر شب - (حس)
 نامراد : آن کہ بیچ مرادوی برانیاید - و این نہایت غناست،
 محتاج - (رفن، ق)

۱۔ ناٹوری لفظ ہے - مگر بعضی مکرر صرف ناٹورہ ہے ناٹوری نہیں
 ۲۔ سیرنا صاحب ایک خط میں لکھتے ہیں : "نامرادوہ ہے کہ جس کی کوئی طو
 کوئی خواہش، کوئی آرزو نہ برآدے - (حس)

نامیرنده: امیرا در هندی امر بفتح تین - (ق)

نان: روئی - (قن)

نان بر وخن افتادون: عبارت از فراهم آمدن اسباب مراد -

(پ)

نان شیرین: قط - (د)

ناکو: بنون مضوم، دهمزه ایست از بهر خوابانیدن اطفال

و هندی آن لوری - (پ)

ناحدو: لڑائی - (د)

ناقد: بر وزن یاد، ممکن - (دق)

ناور قرتاش: بوا ورفای مفتوح، ممکن الوجود - (د)

ناوکا انداز ادبیا: ادب آموز، یعنی استاد - (آ)

ناباره: مخفف ناآبار - (ع)

نبودی: نیستی -

نبدشتن: بدل نوشتن است - (نق، ق)

نهره: زیر قلب و کاسه را گویند - (نق، ق)

نبید: بفتح نون، ربای معروف است به وزن نه سید، در عربی شراب

۱- لغت نرس: ۹۸، یعنی آورد، و آورد یعنی جنگ کردن مبارزت -

خیر را گویند، و با انتخابی بھول۔ بدل نوید است کہ لغتی
است فارسی یعنی خبر خوش (نق، ق)

نثر: بندہ کی تخلیقات یہ ہے کہ نثر تین قسم پر ہے:
مقفی، قافیہ ہے اور وزن نہیں۔
مترجما، وزن ہے اور قافیہ نہیں۔
عاری، نہ وزن ہے، نہ قافیہ۔

مشتق بھی مقفی ہے کہ دونوں فقروں میں الفاظ ملائم و
مناسب ہند گہوں۔ نظم میں یہ صنعت آپڑے، تو اس
کو مرصع کہتے ہیں، اور نثر اس صنعت پر مشتمل ہو، تو اس
کو مبیع کہتے ہیں۔ (ن، ع)

نقش: نوشتہ، لکھا۔

نقشہ: مبدل منہ نثر نہ است۔ (نق، ق)

نقش: وزن، شوم۔

نقشہ: بھول، متفوج و غای، مشہور، مشہور است۔ درین

کلمہ نوین مشہور مذکور است۔ (نق، ق)

۱۔ انجن آہامیں، یعنی اولہ کھیر ثانی و پانی بھول کھا ہے اور لایہ کر بھا
بقیم نوین ہی پتا ہے۔

نَدَات : دُمنیا - (قن)

نَدَامَت : فعل پر مترتب ہوا کرتی ہے۔ ترجمہ اس کا پیشانی (دس)

نَدَمَخ : بہا، قیمت، سولہ - (قن)

نَدَمہ : کان کی کوہ - (قن)

نَدَم : بیون وزای فارسی بروزین عدظم، بمعنی رطوبتی کردہ

سحر ہای زمستان از ہوا پر د و تیزگی در جان پرید آید۔

آن را بہندی کر گویند لکاف مضموم د ہای مضموم ہا

زودہ - (پ، فن، اق)

نَزْد : ہر دو فتحہ بروزین سمند، افسردہ و غزودہ، غسگین،

پڑمردہ، تباہ، زشت، خستہ، رنجور۔ (دوام)

نَسک : بزین مضموم، یوزین ختک، بزبان دری در نثر

۱۔ مزاج میں الساسی فی الاساسی کے علاقے سے نثرم بفتح نون دسکون

زای فارسی کو اسے بتایا ہے۔ اور انھوں نے آرا میں نثرم بکسر نون دسکون بھی

فارسی کہہ کر آوری یہ شعر شہادت میں پیش کیا ہے وہی بخاری نے چپہ

برخیزد از ہوا نثرم دابر انگیزد۔ دری کشا : ۵۹ میں بھی یہی اعراب

لکھے ہیں اس صورت میں میرزا صاحب کا بروزین عدم کما علی تامل ہے

۲۔ دری کشا : ۶۰ میں بکسر نون لکھا ہے۔

نشگنج: بنون کسور بشین لڑاہ وکاف تازی مفتوح بنون زردہ،
گوشت بسرناخن گرفتن کہ ہندی آن چٹکی است۔ (پ)
نشگفت: بفتہ نون وکسرہ کاف، یعنی عجب نیست۔ (د، م)
نشیمین: استھان۔ (ق)
نصف: آدھا۔ (قن)

نظر: فکر کو بھی کہتے ہیں اور گاہ کو بھی۔ (آ)
نظر شگفتن: دگوش شگفتن ہم نہیں جانتے۔ اگر نظر کا خوش ہونا
اور کان کا شاد ہونا جائز ہوتا، تو ہم اُس کا استفادہ شگفتگی
کر لیتے۔ خوش ہونا جب صفت چشم و گوش نہ ہو، تو کیا
کریں۔ (آ-خ)

نعل در آتش: بے آرام، بے چین۔ (قن)
نعل در آتش نہادون: یعنی بیقرار کر دین۔ (پ)
نعل واژون زردن: عبارت از آن کہ وضعی پیش گیرند کہ
مقصود بر مردم پوشیدہ ماند۔ (پ)
نغناغ: ترہ، پودینہ۔

۱۔ سراج میں کبر اول و فیم کاف لکھا ہے۔

۲۔ پ تقاضا میں دائرہ گون ہے۔

لغنه : راگ - (قن)

نفس ناطقه : اسپید، اشید، اسپید، اسپید، اشید، روان گویا
نفع : دایه، فائده -

نقاب : چیزی که چیز کی مانع نظاره ہو - (رع)

نقاره : کاس و کوس -

نقش ناتمام : انگاره، بیزنگ، برگده، خاکا -

نقیب : چاوش -

نکو پیده : پد، برا - (د)

نگاشتن : نگاشتن، نگاشته، نگارده، نگارنده، نگار - (پ)

نگاه داشتن : گوش داشتن -

نگهبان : حارس -

نگهبان گشت و بارغ : ناظری -

نگزیرد : گزیرد و چاره نباشد، القفی است صحیح و فصیح، لیکن لغت نیست

مضارع اصلی نیست، زیرا که اگر مضارع اصلی بودی، پیوند

به مصدری داشتی - و این را مصدر مسموع نیست، بلشوا، اسمی

جاء را متصرف می گردانند و از مصدر تا امر همه صیغهای سازند

مانند شکویدن از شکوه و شکریدن از شکر، اما از

گزیر دگان مصدر نمی سازند، ماضی نیز نخواهد بود. همین مضارع
بکار می آرند، گزیرد و گماند. چون این همه دانستی، بدان که
نگزیرد همان مضارع مجهول است با افزایش تون نفی. (د)
(د، فتن، ق)

نمائنما: نمود. (د)

نمایه: نمون. (د، ق)

نمودن: آوردن، تکلیف، خوگیر.

نمک بر آتش افکندن: یعنی شعله و غوغا کردن. (پ، م)
نمود: نمائنما.

نمودار: چهره آشکار، هویدا.

نمونه: نمایه، نمویه.

نمویه: نمونه (د)

نمید: تخفیف نمید. در نمیدی تخفیف نمیدی مسلم. تون نمید
و نمیدی مفتوح الاصل است. (د، فتن، ق)

نوا: را در بهندی نیاگویند بر وزن جیا. (د، فتن، ق)

نوا: بعضی سوزان، دهم بعضی توشه دهم بعضی اول. (پ، ق)

نواخانه: حوالات. (د)

نواختن : دو معنی دارد، نوازش کردن، و چنگ دنی و امثال
این را بنوا آوردن - نواختن، نواخته، نوازده، نوازنده،
نواز - (پ، فش، ق)

نوربان و نوربان : بمعنی سوغات - (پ)
نوازش کردن : نواختن -

نوان : بمعنی خرامان است، اما خرامنده بدان رفتار که از روی
نازداد باشد، و بجنبیدن شاخهای تنال از بادماند چون
این حالت را در عربی قایل گویند، اگر لرزان نیز گفته باشد
ردا باشد، خواهی لرزه زجه تریل باشد، خواهی نتیجۀ خوف
یا غضب - (فش، ق)

نوحه : مویه، ششون -

نورالانوار : ششیدستان -

نورده : طغوت - (د، ظ)

۱- سراج بلخ و داد بافت کشیده درای همه مفتوح و الف و نون -

۲- لغت فرس : ۳۸۰، بمعنی جنین بر خود مانند جودان روز شنبه -

دری کشتا : ۶۱، بر وزن ردان حرکتی که طغیان در وقت خواندن کنند

و غریبت خوانان هنگام عزیمت خواندن -

نورِ قاهر: خورہ۔

نوشتن: بفتح واو، نوشت، نوشتہ، خورد، خوردند، خورد۔

مصدر: مضارع: خوردیدن۔ (پ، ف، ق)

نوشتن: بکسر واو، نوشت، نوشتہ، نوید، نویدہ، نویس

در محث مصدر: بجای واو با نیز آید، یعنی نوشتن۔ (پ، ف، ق)

نوشیدن: پینا۔ (قن)

نوید: بنون مفتوح و یای مجهول، لغتی است فارسی بمعنی جز

خوش، مراد مژدہ، و بنید بدل نوید است۔ (قن، ق)

نویم: بروزین نسیم، محض۔ (د، ق)

نہ: ترجمہ نسہ است۔ (قن، ق)

نہادن: نہاد، نہادہ، نہد، نہندہ، نہ۔ (پ)

نہفتن: نہفت، نہفتہ۔ داین را مضارع نباشد۔ (پ)

نہنن: سر پوش۔ (س)

۱۔ انجمن آرایین جون مفہوم لکھا ہے۔

۲۔ سراج: بکسر اول و فیم دوم بمعنی پہنان کردن۔ لیکن مشہور بفتح اول است!

۳۔ لغتِ فرس: ۳۹۱ کے معجم نے بکسر نون و فتح واو با ضبط کیا ہے۔ لیکن رشیدی

اور المحن آرایین لغتیں دسکون نون و فتح بای تازی اور سراج میں بفتح اول

بقیہ مثل رشیدی سدرج ہے۔

نبیب: لفظ عربی - (خ)

نی: بانسی - (قن)

نیادہ بنون مفتوح! جد و پدر را گویند۔ دنیاگان جمع آنست بمعنی

اجداد۔ (پ، د، ق، م)

نیاز: ترجمہ احتیاج و مراد فنا عجز است۔ (نش، ق)

نیام: میان (قا)

نیایش: افستائی -

نیر: آفت، آفتاب۔ ایت، خورشید، ستارہ روزاش، ہر ہر سوچ

نیر و نور: ہر دو نیر و نیش۔ ہر دو تقدیر و ہر دو حال (د، ق)

نہستی: ہر دو تنہائی، بھول، بمعنی نبودی - (د)

نہسو: نشتر -

نہش: ڈنک - (قن)

نہش: نشتر -

۱۔ انجمن آریا، رشیدی، سراج، درسی کتاب: ۱۰۰ اور لغتیں فرس: ۱۰۰ ہیں بکسر

اول بمعنی جد لکھا ہے۔ اور دنیاگان کو درسی کتاب میں بکا حید عربی بتایا ہے

۲۔ رشیدی، اور درسی کتاب: ۶۰ میں بکسر نون و یای معروف قرار دیا ہے اور

سراج میں یا اور داد و دوزن کو بھول بتایا ہے۔

نیک : بخشی۔

نیم : بمعنی اندک۔ (آ)

۱۔ میرزا صاحب نے ایک خط میں لکھا ہے کہ ”نیم گناہ نیم نگاہ، نیم تاز، یہ دو زمرہ اہل زبان ہے۔ نیم بمعنی اندک،۔ درنگناہ کا آدھا، نگاہ کی ادھواڑ، اور ناز کا آدھا یہ مہملات میں ہے۔ ان چیزوں کا متا صغہ کیا“۔ (آ)

و

و: ائمه فن لغت برین معنی اتفاق دارند که ما قبل و ا و معدله
کسور معنی باشد مگر در دو جا: یکی در لفظ خویش، دوم در
لفظ خویله - (فش، ق)

و اثره: لفظ - (فش، ق)

و اگو به: چهار جا - (د، ق، ظ)

والا: در لفظ والا معنی رفعت ملحوظ است. لیکن خدمت و
رتبت و شان و آستان و جاه و نگاه را بوالائی ستایند
نه درود بپا و سر و چار را - چون والا آستان نویسند
از آستان پایید و مقام مراد باشد نه دلیز و سنگب و رکه
هنگام در آمدن و بر آمدن از خانه پای یا پای افرار
بر آن نهند - (فش، ق)

و چو: فرمایش -

و چو: بوا و مفتوح و جیم پارسى مفتوح، فتوی را گویند -

ہر آئینہ "وچرگر" فتویٰ دہندہ را تا مندر لاجرم "وچرگر"

ترجمہ مفتی می تواند بود۔ (فش، ق)

وحی، فرمایش، پرتاب۔

وختور: ہوا و مفتوح، بنی زودہ و شین مضموم و واد و معد

یروژن منشور، بمعنی ایچی عموماً و بعضی بتغیر خصوصاً

ترجمہ رسول۔ (پ، فش، ق، م)

ورارود: ترجمہ ماوراء النہر است۔ (فش، ق)

وئیتج: بوزن زرنیج۔ در فارسی اسم مرغیست اندہ بودہ

کو چکا تر۔ (فش، ق)

وژدو نہ: ہوا و دال مفتوح، بیلن است ہو مدہ کسورہ

وختانی مجهول۔ (فش، ق)

ورزہ: ہرزہ۔

ورژید: درزید، ورژیدہ، درزد، درزیدہ، ورز۔ (پ)

۱۔ رشیدی و سران نے اس لفظ کو بے اصل بتایا ہے اور انجن آسامی نامک

میں سرے سے وہل لغات ہی نہیں کہا گیا۔ اس صورت میں یہ امکان ہے کہ قدیم فارسی

لغت ہوا و سریزا صاحب نے کسی پارسی عالم سے دریافت کر کے دیکر بمعنی فتویٰ رکھا

۲۔ مزاج اللغہ میں لکھا ہے کہ "بوزن زرنیج و بعض بیای مجهول گفتہ اندہ"

وزن : تقطیع شعر - (عس)

وزیدن : وزید، وزیدہ، وزد، وزندہ، وز - (پ)

ویران : لغت فارسی الاصل - ویرانہ مزید علیہ تاء و مار تری مرتبہ (ع)

ویران شدن خانہ : آستان برخاستن -

ویژہ : بوا و کسور و یای تختانی، مجهول و زای فارسی مفتوح

لفظ فارسی قدیم است بمعنی خاصہ و خلاصہ و خاص و

خالص و پاک و پاکیزہ، و بجای خصوصاً و علی الخصوص نیز

مستعمل می شود - ویژگان : خاصان - (آ، بر، د، پ،

فنی، ق، م)

وساطت : میانجی گری - توسط -

وسط : فرہنگاخ، درمیان -

وضو : آبست -

وعدہ کردن : شب و میان دادن

وقار : آسا، اردند، اورند -

۱- یہاں ترتیب غلط ہو گئی ہے۔ آخری پانچ لفظ شروع صفحہ کے ۲ لفظوں کے بعد

آہا چاہیے تھے۔ عرشی۔

باگ : بروایتی ضعیف بیضه مرغ را گوید و چون تبدیل
 با می ہوز بخای شخمزد و ستور سفت و باگ ، نیز می توان
 گفت : و باگینہ ازین اسم مرکب توان دانست۔ (ق)
 ہراسیدن : رسیدن ، بڑنا۔ (ق)
 ہرگز : آٹہ لاد۔

ہرگز : بروزی تہرین ، تعیین و تقریر۔ (و)

۱۔ دی کشا ، ۱۶۲ ، یعنی ہر زبان۔

۲۔ ایضا : ۶۳ ، یعنی اول و سکون را مدلول و تخیالی معروفہ اندازہ ہوز تعیین و
 قرار دادن۔ لیکن سراج میں ہوزین نہیں لکھا ہے اور ہمیں کو بیخ میم دیا ی
 مجہول قرار دیا ہے۔ اس سے میرزا صاحب کی تائید ہوتی ہے

ہزار : ملک۔

هزاره: بلبل را گویند - و هزاره دستان و هزاره آوانیز نامند - و
هزاره دستان نگویند مگر سوقيان و فرومايگان و کودکان
دستان بمعنى آداب خوش است و دستان بمعنى افسانه -
بلبل نوا ميژند، افسانه نهي گويد - هر آينه هزاره دستان
است، نه هزاره دستان - (فخ، ق)

خبر: (۹)

پیشینه: بهای متغیر و تایی مفهوم و در ادعیه معروفه، یعنی مقرب،
اقرار کننده، دست بخا نیز آید - (پ ۴ م)
پیشینه: آید - (قن)

پیشتن : بکسر ای هوز، هشت، هشته، یکه، پنجاه، پل (پا)
هفت : بمعنی هکار گاه و جلا یا بمعنی ششانه و جلا (تین)
هفتاد : سات - (زن)

هفتتہ : فارسی است . واسبوع عربی و ہندی انھوارہ - (فتن ق)
ہفتدہ : مددی است مرکب از وہ و ہفت - (فتن ق)
ہفتوش : اسیم طعام - (ریخ)
ہفتتہ : بعضی آواز سنگ - (ریخ)

همه: ترجمه تمام است. یکی از پرورش آموختگان قیام در
کلکته بمن گفت: "اوستاد اسم مفرد ما بعد لفظ همه نوشتن
جا نمی شمارد." پاسخ گزاردم که همه روز و همه شب
و همه عالم در همه جا در کلام گرانایگان هزار جا دیده ایم
حافظ علیه الرحمه راست:

گر من آلوده و متم چه عیب همه عالم گواهی میدهد
سعدی رفته اند علیه راست:

بجهان خرم اناکم که جهان خرم است عاشقم برهم عالم که همه عالم از دست
محمد حسین نظیری غیتا پوری که میخواند نوشتن باد، می سراید:
جو سگان از آن بگویند همه شب بگذارد عالم
که هوای صید دارم نه خیالی پاسهانی
دیگری گوید:

همه جا خاشه عشق است، چه مسجد، چه گشت (دش، ق)
همراه: غنچه هواره - (س، کس)
همراه: سنگم، رفیق -
تفسیر از: یعنی ترجمه - (دش، ق)

۱- دری کشا: بفتح اول: سکون میم و سین مملو و تنهائی معروض، ترجمه و تفسیر

ہنگر: بہای مفتوحہ، جولاہہ۔ دآن را پای! تا نیز گویند پ (پ)

ہنام: آداس، سببی۔

ہمیدون: احوال۔ (دانتظ)

ہمیشہ: سدا۔ (آفتش، ق)

ہمندوانہ: ٹر ٹر۔ (قن)

ہنوز ہنگام فرمانروائی ستارہ روز مگز شستہ بود: یعنی رب

الشاقد آفتاب بود۔ (د)

ہودل: بہای مضموم د دال مفتوح، رصد۔ (د)

ہودل بند: ہنم، ہودل بندان: رصد نویسان۔ (دانتظ)

ہورہ: بہای ہوز مضموم د دال معروف۔ اسم آفتاب، سورج

(دانتظ، م)

ہویدان: چہر، آشکار، نمودار۔

۱۔ سراج میں بردزن مغفل اور انجمن آرا میں ہنم با و کسوف دال ادوری کتا

میں ہوا۔ مجہول لکھا ہے۔

۲۔ ری کتا: ۴۷ سے معلوم ہوتا ہے کہ یواد مجہول بھی شعرانے باندھا

ہے، مگر افصح معروف ہے۔ انجمن آرا سے بھی اس دورانی کی تاثیر

ہوتی ہے۔ رشیدی ادہ سراج نے صرف یواد مجہول ہی لکھا ہے۔

ہمیر پک : اور موبد آتش کدے کے بیماری کو کہتے ہیں۔ (آ)
 تہیون : بہای مفتوح دیای مضموم، شتر سواری واسپ را
 گویند۔ والٹ و نون از ہر جمع آہند۔ (م)
 ہیئت : یا نند، صورت۔

می

میءِ تختانیٰ تین طرح پر ہے، جزوِ کلہ :

ہمای بر سر مرغان ازان شرف دارد

ای سیرنامہ نام تو عقل گرہ کشای را

یہ ساری قول اور مثل اس کے جہاں یابی تختانی ہے

جزوِ کلہ ہے۔ اس پر ہمزہ لکھنا گویا عقل کو گالی دینا ہے

دوسری تختانی مضافت ہے۔ صرف اضافت کا کسرہ ہے

ہمزہ دہاں بھی حمل ہے، جیسے آسیای چرخ، یا آشنای

قدیم۔ تو صیغہ اضافی، بیانی کسی طرح کا کسرہ ہوا ہمزہ

نہیں چاہتا۔ فدای تو شوم، رہنمای تو شوم، یہ بھی

۱۔ یای وحدت کہو، توصیف کو یای تعظیم کہو، جس طرح کہو بھول آئیگی۔ (دس)

اسی قبیل سے ہے۔

تیسری دو طرح پر ہے، یای مصدری اور وہ معروف ہوگی،
دوسری یای توحید و تنکیر، وہ مجہول ہوگی۔ مثلاً مصدری:
آشنائی۔ یہاں ہمزہ ضرور، بلکہ ہمزہ نہ لکھنا عقل کا قصور
توحیدی: آشنائے، یعنی ایک آشنا یا کوئی آشنا۔ یہاں
جب تک ہمزہ نہ لکھو گے، دانا نہ کہا دگے۔

خستہ، بے ستہ... ہزار لفظ ہیں کہ آئن کے آگے جب یای
توحید آتی ہے، تو اس کی علامت کے واسطے ہمزہ لکھ
دیتے ہیں۔ زرہ، گرہ، کلا، دو، شاہ... ایسے الفاظ کے
آگے اگر تختانی آتی ہے، تو زرہ ہے، گرہ ہے، کلا ہے
شاہ ہے... لکھ دیتے ہیں۔ (آ، خ)

بازہ: و آن را دست برنخن نیز گویند۔ و آن پیرایہ الیت
کہ زمان بدست افکنند۔ دہندی آن کرڈا۔ دپ، تپ
یا نڈ: بمعنی ہیئت و صورت۔ (فش، ق، م)

- ۱۔ ایک اور خط میں میرزا صاحب نے لکھا ہے کہ "یای و صورت کھو"
- توضیف کھو، یای تعلیم کھو، جس طرح کھو، مجہول آئے گی "دھو"
- ۲۔ سراج میں "بنای معجز بزن پابند" لکھا ہے۔

یاس : نا امیدی - (قن)
 یافتن : پاتا، یافت، یافتہ، یابد، یابندہ، یاب - (پ، قن)
 یام : ڈاک - (د)
 یاموسرا : فقیر - (آ)
 یچچہ : زار، مگرگ -
 یچشی : در ترکی یعنی نیک می آید - (قش، ق)
 یچنی : ذخیرہ - (د)
 یکہ : دست، لٹکھ -
 یزدان : اللہ، خدا - (قن)
 یزنہ : بہنوئی - (قن)
 یوزہ : صد، چیتا - (آ، قش، ق)
 یورخ : بمعنی چوبی کہ برگردین گاہ نہند - و آن را در ہندی
 چوا گویند - (قش، ق)

۱۔ سراج میں لکھا ہے کہ ”بلغ و سکون دوم و زین مفقوح، شوہر خواہر
 و این اکثر استغالی اہل توران است“

۲۔ حضرت مرثیہ ۲۲۹ میں جو مثالین نقل کی ہیں، ان سے داؤد ہون
 ثابت ہوتا ہے۔ رشیدی میں صاف پورا و مجہول لکھا ہے۔

یوم: روز، دن - (قن)

سپلاقی: بدویای تختانی، لفظ ترکی است، بمعنی مقامی که
در تابستان بهر اقامت فوج از چوب و علف و فی سارند
تا هنوز در اینجا گردد - و مقابل آن قشلاق است بمعنی
شکرگاه و رستان - (نشا، ق)

حصّہ دوم

۱۲۲

آنا: آمدن۔	آ
آن تان: بعض لوگ آن بان	آج: امروز۔
بولتے ہیں۔ مگر فقیر کے نزدیک	آٹھ: ہشت
آن تان بھیج ہے۔ ادیبی	آٹا: آرد۔
فصح ہے۔ (آ)	آچار: ریچا، ریچال۔
آندھی: صرصر۔	آخر: سپری۔
آنکھ: چشم	آدھا: نصف۔
۱	آرسی: آئینہ۔
ابابیل: پرستک، پرستوک۔	آزمانا: آزمودن
آپلا: پاجک، خوشاک	آس: اسید
آٹھ: برخیز	آسرا: پنا
آٹھائی گیارہ: اچکا، بردا، بدو	آسمان: چرخ، سپر، فلک
رینج	گردون۔
آٹھوارہ: اُسبوع، ہفتہ	آگ: آتش، آدر، نار۔
اجازت: پدرو، دستوری	آسم: انبہ
رخصت	آمین: تراج

امام: امام کے مشتقات میں سے زہار نہیں۔ امام کا متعلق، اگر مذکر ہے، تو امامی اور اگر مؤنث ہے، تو امامن۔ (آ، خ)	اچھا: اچھائی، گیرا، بردار، بدو
اکھر: نامیرندہ	اچھا: خوب، فروہیدہ، نیک
آٹا: دائی، دایہ، دھائی، مڑھ	اچھوتا: نابودہ
اناج: غلہ	آگوا: آدہ
انجان: نادان	ارگن: ارغنون، ارغن
اندراپن: شرنگ، خنظل	الہ ہر: شاغل
انصاف: داد۔ انصاف کی تعریف کرنے والا: دادستانی	ارڈو: پاؤں پر
انگارہ: انگہ	اژدہا: اژدر
انگڑائی: خمیازہ	استاد: ادب آموز
انگیبا: ساماکیچ	استھان: ہکیہ فقیر، محل و مقام، نشیمن
اوتند: احق، نادان	اشرفی: درست
اوج بیان سے گرنا: عاجز آنا	اشنان: غسل
	اگنا: دمیدن
	الاپ: پیشرو
	الگنی: رجب، رزہ، فذک
	آلو: بوم، کول، مرد، احق

او چرخ، خراب، خرابه، ویران	باگ : جلو، عنان
ویرانه	باگ : دور : بهلا آهنگ : بالنگ
او زار : آله، افزاد	باتا : بود
اوس : شبنم	پانجه : استرون، سترون، عقیده
اول : نوا	پاندھنا : بستن
اولا : بزرگ، سنگه	پانسل : نئے
اونٹ : اشتر	پاؤ : باد : باهر : بدر
اونگھنا : غزون	پھیر : تدرود
ایسا خدا : خدائے	پھلی : آگشتب، برق
اینٹ : خشت	پچھو : عقرب، کرشم
	پچھونا : بستر
	پخشش : جود
	بدلی : ابر
پا جا : ساند	پیرا : بد، دترم، زشت، نژد،
پاجرا : جادرس	نکو، میدہ
پاس : سکوت	پرتن : آوند، ظرت
پاسی : دینہ، دوشینہ	پڑ پڑانا : ترکیدن، سخنا، زیرلی
پاغبان : کدیور	

ہوند : ہند : ہند	ہستی : آبادیہ
ہنوی : یزنہ	ہسولا : تیشہ
ہمو : ہمو : عروس	ہغل : آغوش : کنار
ہی بی : کد یا نو	ہکری : گوہند
ہیتاب : پرافشان	ہلا : ہتیارہ
ہے پروا : غنی	ہلبیل : میرے نزدیک ہونٹ
ہیچین : نعل در آتش : بے آرام	ہے : جمع اس کی ہلبیل
ہیچد : ہیشمار : ہیر	ہوطی : ہوتا ہے : ہلبیل بولتی
ہیس : ہست : تومان	ہے : (آ)
ہیشمار : ہیچد : ہیر	ہتی : گرہ
ہیگن : باد بجان	ہتانا : ساختن
ہیل : ہیارہ	ہندہ : فراز
ہیلن : وردنہ	ہتو : ہانو : خاتون
ہکھ	ہتولا : ہنیہ دانہ
ہھاٹ : باد خوان : باد فروش	ہورا : انبان
ہھاٹ : گھن	ہوڑھا : ہیر : سانچہ
	ہوتا : کاشتن : کشتن

پا خانہ : آہستہ گاہ / آہستہ گاہ	بھاگ : بخت
بیت اخلا : پا جابہ ، مستراح	بھاگ : بگریز
پاٹ : تالار	بھاگنا : رمیدن
پاگل : کایوہ	بھائی : برادر
پاگل پن : کایوگی	بھڑ : زنبور
پاتا : یافتن ، پاؤں : یا ہم (خ)	بھوت : ہتیارہ
پاؤ : پای ، ریل	بھوم : بوم
پانی : آب ، ماء	بھونچال : زمین لرز
پاؤ : ریل	بھپڑ : میش
پتا : برگ	بھپڑ با : گرگ
پیشی : مردک	بھینچنا : افشردن ، فشدن
پتلی چپاتی : ٹھکا (آ)	بزور در آغوش کشیدن
پتھر : سنگ	بشکنہ کشیدن
پچاس : پنجاہ	بھینس : گاومیش
پچھم : غرب	
پچھوا ہوا : یاد برین	
پر : یعنی لیکن لفظ مشورہ ہے	پاٹی : مکتوب

اور پہ اس کا ضعف ہے۔	پوست: پسر
اس میں شاید کسی کو کلام	پو جہا: پرستش
نہ ہو۔ کوئی اور کہے یا نہ کہے	پو چھٹنا: پرستش
میرے اردو کے دیوان میں	پو دینہ: ترہ
سودو سو جگہ یہ لفظ آیا ہوگا	پو ر بجا: شرق، خاور
(۲)	پو نہی: اخبار
پر دادا: حیدر، پر پر حید	پو ست کے ڈوڈے: قبۃ
پڑیا: چکسہ	پو شتا: خشتا
پکھال: خیک	پو لہ: مضمحل
پکھا ورج: مندل	پو نی: پاغند
پگڑی: دستار	پھاڑ: کوہ
پلک: شرکان	پھاڑی: کوہچہ
پلید: رہین	پہنچا: ساعر
پناہ: زہار	پیالہ: ساہگین
پیجرہ: نقس	پیٹ: شکم
پنڈلی: ساق	پیشانی: جبین
پو چھٹنا: فلق، چاک مہج	پینا: نوشیدین

پانی دانی، حقہ دقتہ یوں کہیں	پیوسہ : پلہ
گئے۔ نرا دانی اور وقتہ نہ کہیں گے	پیوند : پینہ
ہلکا پھلکا، ہلکی پھلکی کہیں گے	
سبک چیز کو۔ نرا پھلکا یا نری	پھکھ
پھلکی نہ کہیں گے۔ (آ)	پھاڑنا : دریدن، قناریدن
	فتریدن، قتالیدن، قتلیدن
	پھول : گل

ت

تاج : افسر، گرز	پھالسی : چاتو
تارہ : اختر	پھاوڑا : بیل
تاریخ نگار : کردار گزار	پھر : باز
تاریخ نگاری : کردار گزاری	پھرگی : بادفر، بادفرہ، فرز
	پھرتا : گشتن
	پھلکی یا پھلکا : تنہا، بی محسن
تالاب : آئینہ، تال	پہ : ہلکی پھلکی، ہلکا پھلکا
تال سر : تلنگ داڑھ	آسنے تو درست، ورنہ لغو
تالو : کام	ادریہ جو پھلکا پتلی چپاتی
تار : تار	کو کہتے ہیں، یہ دوسرا لغت
تانبہ : مس	پھکے کبھی کوئی نہ بولے گا

تندرستی: دوروزی	تندرست: پرشاد، فرشار
توا: تاج	تکسیریا: تپاس، ریاضت
توجہ: گرایش	ترائی: زمین، نناک
توشک: آگہ، جنیت، خشونت	تر بڑ: چنڈوانہ
تولنا: سختی، سنجیدگی	تر پھٹنا: پھینکنا
تیش: نفط، منروک اور مردود	تھویر: تندرست
تفج: غیر فصیح	تھوین: ہنام، گاہ
تیس: سی	تھکا: دوک
تھکھ	تھل: کنہیر
تھکھکی: پیہ، پیہر	تھوار: پلا، رک، تیغ
	تھوڑ: تھوڑا، احوال، تار

۱۔ میرزا صاحب نے ایک خط میں لکھا ہے کہ "تر پھٹنا ترجمہ پھینکنا کا اطلاق ہوتا ہے، نہ تر پھٹنا۔ بای غارسی اور تون کے درمیان بای مخلوط التماثل ضرور ہے" (رخ)

۲۔ اسی لفظ میں میرزا صاحب لکھتے ہیں: "یہ پنجاب کی بولی ہے۔ چھ یاد ہے کہ میر کے لوگوں میں ایکسا میل ہمارے ہاں تو کر تھی، وہ تیش بولتی تھی، تو بی بیاں اور توڑیاں اس پر ہنستی تھیں" (رخ)

جال : دام
 جان : مردان
 جانا : رفتن ، شدن
 جاننا : سجادہ ، مصطفیٰ
 بچا : زچہ
 جفا : کے مینٹ ہونے میں اہل
 قریبی و کھنڈ کو ہاتھ اتھان
 ہے ۔ کبھی کوئی نہ کہے گا کہ جفا
 کیا ۔ ہاں ہنگامے میں ، جہاں
 بولتے ہیں کہ ہستی آیا ، اگر جفا
 کو ذکر کہیں تو کہیں ، ورنہ
 ستم و ظلم مذکور اور پیدا و
 جفا سو منف ہے بے شہرہ
 جلد : زود ۔ بہت جلد : زود
 جلنا : سوختن
 جمائی : آسمان ، دھان درہ ،
 قازہ ، تشاؤب ، قلعی ۔

مخوڑا : کم
 پھیلی : کیسہ

ط

ٹیکنا : چکیدن
 ٹٹنا : شتا انگ ، کعب
 ٹوکر : سبد
 ٹونٹی : انبوہ ، تولہ
 ٹٹنی : شاخ
 ٹیلہ : پیغولہ

ط
 کھ

کھڑا : تاج ، ورد
 کھلیا : سبڈ
 کھوڑی : ذقن ، زرخ
 ج
 جاگتا : بیدار ، بوردن

جمع کرنا: الغتن، انداختن	جھ
جستری: شفتا بنگ	
جنگل: بیابان، دشت، صحرا	جھاڑتا: رفتن
جوا: یوغ	جھانجن: غماں
جوار: نرکت	جھانجھ: چلب، جلابل، سنج
جوان: برتا	جھروکا: تابار
جورو: زوجہ	جھڑی: آژنگ
جولامہ: بافندہ، پای بات	جھڑکی: سرزدشت
جولہ، جولاء، جانک، ہنگر	جھڑا: مارتنہ گردانگیر
جوہر: بجم مفتوح خونریزی	جھنچھنا: اخلگند
خاص کہ درہند رواج	جھولا: اورگ، مرضی فالج
داردم آن کشتن زن	جھولی: زنبیل
فرزند است. (فشی، تی)	چ
جوہڑ: آگیر	
جی: روح، حیات	چاٹنا: پسیدن
جینا: زیستن	چال: رفتار
	چالیس: چل

چاند : ماه	چور : دزد
چاند گسن : گرفتن ماه	چوک : چارسو
چاندی : سیم	چولها : اُجاغ، دگیدان
چاهنا : خواستن	چونا : آزه
چپ : خاموش	چوہا : موش
چت : ستان	چچک رو : آبله خورد
چشکی : تشنگی	چیرنا : تشنگی
چچا : اودر، هم	چیلی : خاد، زعن، غلیو از
چچرطی : تارو	چبونٹی : مور
چہ بی : پیہ	چھ
چرچا : واگو پیہ	چھاتی : سینہ
چرٹ یا : کجشتاک	چھاگل : چگل
چکدر : کبک	چھالا : آبلہ
چکی : آس، آسیا	چھالیا : فوغل
چل : صیغہ امر	چھانو : سایہ
چلچلی : سیلاب چین	چھپر : خاد کاه، کازہ، کوخ، کوہ
چکنا : تافتن	

چھت : آسمان ، سقف	چھام : گڑا ، موی سر تراش
چھٹی کی شادی : زاج سور	حدہ : سیدہ
چھوڑا : سبکسر	حرص : آرزو
چھڑا : ساچہ	حکم : فرا زمان ، فرگفت
چھٹا : سپہ	حکیم : پڑشک ، طبیب
چھلنی : پرویزن ، غربال چھنی	حوض : پرک
نقطہ غریب ہے ۔ نہ ایل دلی	خ
کے زمان تو نہ گوش نہ	خاکا : انگارہ ، سیرنگ ، طرح
غربال کو چھلنی کہتے ہیں ۔	گردہ
(آ ، قن)	خاوند : شوی
چھو کری : دختر ۔	خیر : مونس ہے بہ اتفاق ۔ مگر
چھوتا : پسودن ، بس	کاغذ اخبار : اس کو تم خود
چھوڑا : پسودہ	سمجھ لو کہ تمہارا دل کیا قبول
چھید : رختہ ، روزن	کرتا ہے میں تو نہ کہہوں گا
چھینکا : آونگ	یعنی اخبار آیا ۔ (آ)
ح	خرام : مذکر ، رفتار ، مونس ۔ (آ)
حالت : کونہ	

خزادہ : خداوند زادہ کا صفت	د
ہے ، لیکن فارسی ، عربی	دارٹھی : ریش
نہیں ۔ اردو کا روزمرہ کھانا	دالان : ایوان
خزادہ ، خزادی مراد ہے	داشت : دندان
صاحبزادہ اور صاحبزادی	داشتون : دانت مابین کا آکر
ہے ۔ مگر فی زمانہ متروک	مسواک
ہے ۔ (خ)	دانی : آنا ، دایہ ، مرصعہ
خسر : سسر ، پدر زن ، بھالیہ	دانی چٹائی : پازاچ ، پیش
(اصناف -)	نشین ، قابیلہ
خفا ہونا : رنجیدن	دخل : بار
خلعت : سراپا ۔ میرے نزدیک	درانٹی : داس
خلعت مذکر ہے ۔ (آ)	درخواست : درخواہ
خوبانی : شمش	درمیان : فرہنگ ، وسط
خوشی : سور ، کشتی	دریا : بھوگر
خوگیر : آدم ، نکلنو ، نڈرین	دہپنا : انبر ، انبور
خیر خیرات : ارزانی	دھچی : پار دم
خیلا : احمق ، نامہوار	

دھ	دن : روز ، یوم
دھانگا : رشتہ	دنیا : گیتی ، گہان
دھانگ : مہتر پار وادار	دو چار ہونا : بعضی مقابل ہونے
دھانی : دائی ، دایہ ، مرصعہ آٹا	کے جب درست ہوتا ہے
دھبہ : داغ	کر دال کے آگے وا بھی ہوا
دھبہ : سیلی	تاکہ تشبیہ پیدا ہو اور آنکھوں
دھر : درہندی صیفہ امر است	کا چار ہونا ثابت ہو جائے
دھنیا : کنڈات	(ریخ)
دھواں : دود	دودھ : شیر
ڈ	دوڑنا : تخاصن
ڈاک : یام	دوست : صحابی
ڈالتا : انداختن	دولہ : نوشہ
ڈانک : ڈوہ	دہی : ترجمہ جغزات ، اندر ہے
ڈرنا : ترسیدن ، ہراسیدن	دیباچہ : نرو گاہ
ڈکار : آجل ، آروغ ، جشاء	دیکھنا : دیدن
ڈنک : نیش	دیوان خاص : در سخا نہ
ڈول : دول	

رودہ : رودہ ، صفت	رودہ
رعجب میں آنا : شکوہ رسیدن	رودہ : جستن
رقتار : مونس اور خرام مذکر	رہ
ہے۔ رقتار کی تائیش کو خرام	رات : شب ، لیل
کی سندھ تھانا قیاس مع	راگ : نغمہ
الفارق ہے۔ (آ)	رانگ : ارزیر
رکھتا : داشتن	رائی : سپندان
رنج : آدرنگ	رستا : لفظ ہندی الاصل بھج
رنگ : لون	ہے بہاوی مضمہ۔ بعض مذکر
روانی : نان	بولتے ہیں ، بعض مونث
روزہ : صوم	رختہ میرے نزدیک مذکر
روزہ کھولنا : افطار	ہے۔ یعنی رختہ آیا۔ لیکن
روزہ بینہ : رستاد	جمع میں کہا کروں گا ، تاجا
روشنی : رشید	مونث بولنا پڑے گا ، یعنی
رومال : آجپین	رنجیں آئیں ، (آ ، خ)
رولق : بارنامہ	رخصت : اجازت ، پدرو
رونی : پنبہ	دستوری ، گسیل

نہیں کر سکتا۔ خود سانس کو موٹ

نہ کہوں گا۔ (رخ، عس)

سبب : بجلہ

سبب : برایہ، شوق

سفر بہتر : ترجمہ پیر خرفہ (رخ)

سفر : پست، سوئی

سفر : ہمیشہ

سفر بہتر : مربی، غنوار

سفر : آہند

سفر : کچل

سفر : تیغ ہندی

سفر : راستہ

سفر : قبل، کابل

سفر : پدر زن، خضر

سفر : میل

سفر : زرگر

سفر : شنیدن

ز

زلف : طرہ

زمین : ارض، یوم، مرد

زمیندار : کشتاورز

زندگانی : حیات

زور : نیرو

س

ساتب : ہفت

سادہ : پارہ

ساز : ستام

ساگ : تیرہ

ساجا : قالمب، کابھد

سائس : میرے نزدیک مذکر

سہ - لیکن اگر کوئی موٹ

لوسے گا، تو میں اس کو متع

ش	سنیاسی: سامان، قلعه
	سوا: برون
شامیان: بکته	سوت: انباغ
شده: اشتهم	سویح: آفتاب، ایت، اختر
شراب: می	روز، خورشید، ستاره
شراب پیچیده: میگسار	شمس، نیر اعظم، مهر، مهر
شطر: بخی، زیو	سورج کی کرن: خطوط شعاعی
شده: انگبین، عمل	شعاع
شهرت: بلند آوازه گشتن	سوفانت: ارمغان، دره آورد
شهنائی: سورتای	نورایان، نوربان -
ص	سوکن: انباغ
	سونا: خفتن
صافی: لای پالا	سونا: زر
صفت: فروزه	سویکستا: شنیدن
ط	سوی: بمعنی از، مثل و مانند
	سینما: دوختن
طرقه داری: سوگیری	سپیم: اشقر

علام : رہی

ف

فریاد : مونث ہے۔ فریاد کرنی

چاہیے۔ فریاد کرتا انگریزی

بولی ہے۔ (۲)

فریب : کھول

فصیل : بارود

حق : نارسا لعنت نہیں ہو سکتا

عربی بھی نہیں۔ روزمرہ اردو

ہے، جیسا کہ میر حسن لکھتا

ہے: کہ رستم جے دیکھ

ہو جائے حق۔ شعرا کی حال

کے کلام میں نظر نہیں آتا۔ (۱)

فکر : مونث ہے۔ (۲)

فہرست : سیاہ

طعنہ : پیچھا رو

ط

ظلم : ستم

ظلم آئی برائی کرنے والا: ستم نکوہ

ظلم سے ہاتھ اکھٹانا: اُس سے

دست بردار ہونا اور اُس

کو ترک کرنا ہے۔ (۱)

ع

عرش : ستم، طارم، ہم، فلک

ہم

عمارت : سہیت، شمار

عیب : آہ

غ

غصہ : خشم

ق

قاصد: برید

قاعدہ: برہست، برہناد

دستور، قانون

قبرستان: دھم، گورگاہ

قلم: خامہ، قلم، دہی، خلعت

ان کا بھی یہی حال ہے

کوئی مونس، کوئی مذکر

بولتا ہے۔ میزے نزدیک

دہی اور خلعت مذکر ہے

اور قلم مشترک چاہو

مذکر کہو، چاہو مونس، ذاکر

قیامت: رستخیز

قیامت کی مثل: رستخیز اندازہ

ک

کاتنا: رشتن

کاشنا: بریدن

کال: قحط، نان، شیرین

کالا پانی: دھندلے پانی، اراذل

مثل جولاہہ دگا در دغیرم

کہ در نورج خود دیندار دپارسا

باشند، از بردن نام شراب

پرہیز کنند و کالا پانی گویند۔

(دش)

کام بگاڑنا: آبی کردن کار

کان: گوش

کاشنا: خار

کب: کے

کپڑا: جامہ

کنتا: سنگ

کچھوا: باغ، سنگ پشت، کشت

کدال: کلند

کراتا: یہ بیر و نبات کی بولی ہے

کروٹا : تازیانہ	کروٹا : فصیح ہے۔ (دع)
کوس : کردہ	کرسی : طارم ہشتم
کولا : جفتہ	کرن : شجاع
کولاٹکا : تہا ہوا : جفتہ گرداں	کڑا : دست پریشان ، یارہ
کوپیل : ستاک ، شاخ نورستہ	کڑاٹا : ساحل ادب کڑاٹے کا
کھناخی : فسانہ	کنارہ : لب ساحل
کھر : تاریخ ، نژدہ	کھڑی : خیال
کھنا : گفتن ، سردون	کل کی رات : دوش
کھنی : آریخ ، برکن	کنڈن : زوی بی عشق
کیا : چہ	کندھا : دوش
کیا کہوں : چہ گویم	کنکھی : شانہ
کیچر : لجن	کنواں : پناہ
کیکڑا : خرچنگ ، سرطان	کپیاں : خوشہ ، سنبلہ
کیلا : موز	کوٹوالی : شکر و ششہ عس
کیوڑہ : کندہ کا دی	کوٹھا : بام
کیوں : چرا	کوٹھی : کندہ
	کووتا : جستن

کھینچنا: کشیدن

گ

گارا: آژندہ

گارا: صفا پاؤں کا: پا افسردن

پا استوار کردن

گال: رخ

گانا: سرودن

گانو: روستا

گدھا: ام لاغ، خر

گر و پھرنا: طواف

گرگھڑھا: مٹاک

گزرنا: گزشتن

گل: یعنی پھالسی، انگریزی

لغت: ہنر

گل ترکیب: لفظ مرکب ہے ہندی

اور فارسی سے گل خضعت

کھ

کھا: بخور

کھال: پوست

کھان: کان، معدن

کھانڈ: شکر، قند، کند

کھائی: خندق، کندہ

کھرا: سرہ

کھڑکی: دریچہ، غرہ

کھلا: باز

کھودنا: کاغذ

کھور باہوں: متعدي ہے۔

پور ہے اس کو لازمی تھا

میں۔ لازمی کھ گیا ہوں۔

(آ، خ)

کھولنا: کشادن

کھیلنا: باغیچہ

گال : اور تکیہ یعنی بالمش	گوشہ میں بیٹھ رہنا : اعتکاف
دہ چھوٹا گول تکیہ جو رخسار گول : مدور	
کے تلے رکھیں ، گل تکیہ کہلاتا گون : اینباغ	
ہے گل تکیہ وضع کیا ہوا گونگا : گنگ ، لال	
نور جہاں بیگم کا ہے (رخ) گہرا : ژرف ، عمیق	
گلشن : بعض کے نزدیک مونت گہنا : زیور	
اور بعض کے نزدیک مذکر گہدڑ : شغال	
ہے الجتہ مذکر مناسب	گھ
معلوم ہوتا ہے ۔ (آ)	
گاہری : یکا فیت کسور بوزن	گھاٹی : پیغولہ گوشہ اُردو
اکہری لغت ہندی الہل	دھرا
(دس)	گھاس (خشک) : کاہ
گلی ڈنڈا : چالیک	گھاس (ہری) : گیاه
گودھنا : آژون	گھاو : جراحت ، ریش ، زخم
گورکھ دھندا : رسیماں گرہ	گھٹانا : کاستن
در گرہ	گھر : خانہ ، کدہ
گوشت : لحم	گھرانہ : دودھ

گفتا لا: درا
گهوڑا: اسپ
گهونسل: آشیانه

ل

لانا: آوردن
لائق: از در
لتنه: پاره، کشت
لڑائی: جنگ، حربه، تارو
لڑکا: طفل، رید، ریدکا
لڑنا: جنگیدن
لفظ: واژه
لگ جاننا: زدن
کوا: نرسه
لوا: تیره
لوری: نانوا
لومڑی: روباہ

لویا: آهن، حدید
لبر: کوه، موج
لسن: سیر
لیکن: پن

م

مارنا: زدن
مالدار: آ بسند
مان: مادر
مانجھنا: زدن
مانگ: بطلب
مبار کیا: تهنیت، چیم ووشی
مشکا: خم
مشی: خاک
مشی کا گھر: کازه، کوخ، الگومہ
مشی: مشت
مجرم: بگڑہ مند

کھاش -	چھتر: پشہ
کھبی: گس	چھلی: حوت، مہی
کھیدہ: چنگالی، مالیدہ	چھبی: پوسہ، قبلہ
ممو لا: سرپیچ، جمعہ، کراک	چھبت: مہر
منگل: بہرام روز، سہ شنبہ	محلہ: یرزن
مونت: مرگ	مسا: آٹخ، نڈول
موتی پرونیوالا: گوہر آہای	مشکی: شنبہ پز
مور: طاؤس	مصری: تبرزد
مورخ: کردار گزار	معنی: آرس
مول: بہا، قیمت، نرخ	مقدور: مذکر اور تقدیر مونت
مولی: ترب	کون کہے گا: فلاں کی مقدار
موچھ: بردست، سببت	اچھی ہے؟ کون کہے گا
مہر: نغما	کہ دیکھئے کا تقدیر کب ہے؟
میاں: <small>دندان کا نیز کوئید و علم خارجہ مرکان میں سے دندان زمین زمین را و باران آفتابان را چ کر چیدہ دس آفتاب</small>	یہ مسئلہ صاف ہے مذہب
میراث: مرد ریا، مرد ری	نہیں۔ کوئی بھی مشد رکو
میگہ: بڑا، حل	موشہ: کہتا ہوگا۔ (خ)
میں: من	مکڑی: جولا، عنکبوت، کاڑنا

مینگنی: پیشک

ن

ناامیدی: یاس

نافرمانی: سرپیچیدن، سرکشیدن
گردن پیچیدن و کشیدن

ناک: بینی

نال: سیل

نام: اسم

نانا: جد فاسد

نابی: مرسل، پیبر

نبیاء: نبی بخش کا مخفف (آنحضرت)

نخفتنا: پڑه

نط: بند باز، بسن باز

رسمیان باز

نخوڑنا: آب گرفتن، افشردن

فشردن

فرخ: بهار، قیمت

نصیحت: اندرز، پند

نقاره: تمبر، تیر، طبل، کادوس

کوس

نقدی: خوده

نکل چائنا: برزدن

نگاه: دشت

نگهبان: حارس

نماز: صلوٰۃ

نمکحرام: کورنگ

نوجوان: برنا

نوشه: اسم دولها کا (آ)

نوک: جاگی خوار

نهار منهد: ناشتا

نهر: جو

نئی چیز: جدید

نیک بختی: سعادت

نیو کا گھر کھودنا : بنایہ آب رسیدن
نیولا : راسو۔

ہرن : آہو
ہلڑ : ہزار ہنر
ہلکا پھلکا : ہلکی پھلکی : سبک
والا : بالفت در آخر ، مالک ،
خداوند - (فتن)

ہمنام : آداش ، سہی
ہمنڈ دی : سفتہ
وہا : مرگ سرخ

ہمنسلی : پرگر
ہمنسنا : خندیدن
وہے : یہ گنوار دہلی ہے - وہ
یہ ٹھٹھٹ اردو ہے - (رغ)

ہوجا : یشو ، کون
ہونٹ : لب
ہونٹ : لب

ہونٹ : لب
ہونٹ : لب
ہونٹ : لب

ہونٹ : لب
ہونٹ : لب
ہونٹ : لب

ہونٹ : لب
ہونٹ : لب
ہونٹ : لب

تم و الحمد للہ

اشاره

آتش پرست : ۱۱۱، ۱۳۳	اشکان گاس : ۱۵۶
آذری : ۲۴۱	اشرف ، محمد سعید : ۱۵۲
آرزو سه خان آرزو	الفاظ الاودیہ : ۱۶۸
آغور خان : ۱۹۱	الفاظ الفارسیۃ المعرۃ : ۱۹۲
آلنتوا : ۱۹۱، ۷۷۸	امام زادہ : ۲۶۹
اردشیر : ۱۰۳	امیر خسرو : ۱۸۳
اردوی معلی : ۱۸۵	انجن آرا — فرہنگ انجن آرای ناری
آرژنگ : ۲۲	ایران : ۴، ۲۹، ۱۵۵، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹
اروند : ۲۲	۱۲۲، ۱۳۲، ۱۳۸، ۱۳۴
استخر : ۱۰۳	۱۶۸، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۹۶
اسدی طوسی : ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳	۲۱۸
اسپیری : ۱۳۶	الغورہ : ۱۹۱
اسیر : ۱۹۰	

نور: ۱۳۱	برای قاطع: ۱۵۹، ۱۵۸، ۹۲
نوران: ۲۶۰	۲۳۰، ۱۶۵، ۱۶۱
شیخ تیز: ۶۵، ۴۰، ۵۸، ۲۵	بوستان: ۱۰۵
۱۶۵، ۱۲۴	بهار عجم: ۱۴۲
تیمور: ۲۸	پنژاد: ۲۲
تیموریه: ۱۲	پارس: ۱۶۶، ۱۳۳، ۱۱۵، ۹۸
جلال میرزا: ۵۵	۲۲۲، ۲۰۳
جشید: ۱۰۱	پادیان: ۱۰۱، ۹۵، ۸۹، ۸۴
جهانگیری — فرنگ جهانگیری	۲۲۵، ۱۶۴، ۱۶۲
چراغ هدایت: ۱۴۲، ۱۴۱	پردیز — خرد پردیز
حافظ: ۲۵۵، ۱۶۱، ۹۸	پشنگ: ۱۳۱
حرفیه: ۱۳۱	دخ آهنگ: ۱۵۹، ۹۴، ۵۵
حزین: ۱۹۸	پورهای جامی: ۱۳۳
خاقانی: ۱۲	تاج العروس: ۱۹۱
حاج آرزو: ۱۴۲، ۱۴۱، ۹۲، ۴۹	تازیان — عرب
۳۰۴، ۲۰۲، ۱۹۲	ترکان: ۱۰۶
خاسان: ۱۴۱	ترکستان: ۱۰۶

فرهنگ غالب

۲۹۳

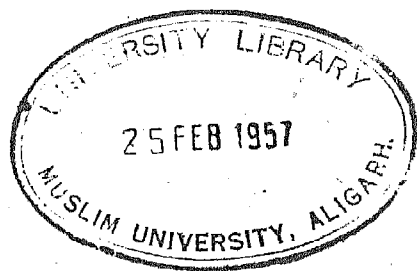
۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۶، ۲۱۷	خسرو پرویز: ۱۲۰، ۱۵۳، ۱۵۴
۲۵۳، ۲۳۸، ۲۳۶، ۲۳۱	۲۲۶، ۲۱۴
۲۵۶، ۲۵۵	خسروی: ۲۱۰
روستقبو: ۲۵۳، ۲۶۶، ۲۷۹، ۱۱۱، ۱۱۹	خفیا ق: ۱۰۲
۲۰۷، ۲۰۳	خلج: ۱۰۶، ۱۹۱
دستخوارگر: ۱۱۶	داراب: ۱۰۳
دکن: ۲۳۰	درفش کاویانی: ۱۲، ۴۳، ۱۵۹
دوبلی: ۱۲۳، ۲۳۳	۱۸۰، ۱۲۱
رستم: ۲۲، ۸۱، ۱۱۵، ۲۴۲	دری کتا: ۵-۹، ۱۷، ۲۳
رشید و طوطا: ۱۵۰	۲۵، ۳۳، ۳۸، ۴۳، ۵۳
رشیدری - فرهنگ رشیدی	۴۳، ۴۵ - ۴۲، ۴۷
رضی الدین نیشابوری: ۸۸	۷۵، ۹۱، ۱۰۳، ۱۱۱
رودکی: ۳۰، ۳۲، ۱۶۱	۱۱۳، ۱۱۷، ۱۱۹، ۱۲۰
زادشم: ۱۳۱	۱۲۵، ۱۲۸، ۱۳۵، ۱۳۷
زردشت: ۱۳۳	۱۲۱، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۹
زینبی: ۹۳	۱۵۸، ۱۶۰، ۱۶۲، ۱۸۰
ژند: ۳۷	۱۸۵، ۱۹۴، ۱۹۹، ۲۱۱

۲۳۳، ۱۸۲	ساکن: ۱۳۷، ۱۲۰، ۱۱۵، ۲۳
سکندر نامہ: ۱۵۸	اسامی فی الاسامی: ۲۴۱
سلطان کی بادی: ۲۱۹	سراج اللہ: ۳۳، ۸۷، ۷۹، ۷۷، ۷۷
سلطان جمال الدین: ۱۷۲	۱۱۹، ۱۱۶، ۱۱۳، ۱۱۲، ۹۲
سلیم پورانی، مرزا محمد قلی: ۲۲۶، ۲۸۹	۱۳۵، ۱۲۸، ۱۳۲، ۱۳۵
۲۲۹	۱۳۶، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۲۳
سائے غزنوی، حکیم: ۱۳۱	۱۳۶، ۱۵۳، ۱۵۶، ۱۵۹
سیاوش: ۲۵	۱۹۱، ۱۹۳، ۱۹۱، ۱۹۸
شاپور: ۱۵۳، ۱۵۲	۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۳، ۱۸۶
شادور: ۱۵۳	۱۸۸، ۱۹۲، ۱۹۹، ۲۰۰
شامہ: ۱۸۱، ۱۸۱، ۲۱۱	۲۰۲، ۲۰۶، ۲۱۰، ۲۱۱
شہدیز: ۱۵۳	۲۲۶، ۲۲۸، ۲۳۰، ۲۳۳
شیرین: ۲۲، ۱۵۳	۲۳۱، ۲۳۳، ۲۳۶، ۲۳۸
شیرین خسرو: ۲۲	۲۵۱، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۹
صائب: ۵۱، ۷۷	۲۶۰
صنعاک: ۱۱۹، ۱۶۷، ۲۱۱	رمہ سلیمانی: ۱۳۶
طاہر زوالیہ: ۸۲	حدی: ۱۳، ۲۵، ۹۸، ۱۰۵، ۱۵۰

فردوسی: ۱۲ / ۲۵ / ۸۱ / ۱۲۱	طغره لا: ۱۱۳ / ۱۷۲
۲۱۰ / ۱۳۳	طوس: ۱۷۲ / ۱۷۱
فرنگ انجن آرای نامری: ۲۵۰ / ۷۵	طهران: ۱۵۶
۱۵۳ / ۵۰ / ۲۴۹ / ۳۸ / ۳۲	ظهوری: ۱۰۹ / ۴۰
۹۴ / ۹۲ / ۷۹ / ۷۵ / ۵۴	عباس اقبال، پروغیزه: ۱۵۶
۱۱۲ / ۱۱۱ / ۱۱۶ / ۱۲۰ / ۱۲۰	عبدلستار صدیقی، ذاکر: ۷۳
۱۱۳۳ / ۱۲۵ / ۱۳۵ / ۱۳۶	عیدالضمد: ۲۳
۱۲۰ / ۱۲۲ / ۱۲۳ / ۱۲۴ / ۱۲۹	نجم: ۱۱۸ / ۱۸۰ / ۱۹۸
۱۵۳ / ۱۵۶ / ۱۵۷ / ۱۶۱	عرب: ۱۰۲ / ۱۲۵ / ۱۶۶
۱۷۸ / ۱۸۱ / ۱۸۲ / ۱۸۴	۲۰۵ / ۱۸۰
۲۰۰ / ۲۰۲ / ۲۰۶ / ۲۱۱ / ۲۲۸	عربی: ۲۱۵ / ۲۴۵
۲۳۰ / ۲۳۲ / ۲۳۳ / ۲۴۰ / ۲۴۱	عمر خیم: ۹۹
۲۴۷ / ۲۴۸ / ۲۴۹ / ۲۵۰ / ۲۵۶	عمر عیار: ۱۳۶
فرنگ چندنگیری: ۱۱۰ / ۲۳۰	عزیز پندی: ۱۶۶
فرنگ رشیدی: ۳۳ / ۷۸ / ۵۹	فارس — پارس
۸۶ / ۸۷ / ۹۲ / ۱۱۲ / ۱۱۳	فارسیان — پارسیان
۱۱۹ / ۱۲۵ / ۱۳۲ / ۱۳۳ / ۱۳۴	فرمانتارین — خرب

کتابخانه آهنگر : ۲۱۱	۱۳۵ / ۱۳۳ / ۱۳۶ / ۱۵۹
کتابخانه : ۲۲۵	۱۶۰ / ۱۴۸ / ۱۸۰ / ۱۸۱
کراک : ۱۹۹	۱۸۶ / ۱۹۳ / ۱۹۹ / ۲۰۰
کسائی : ۱۲	۲۰۲ / ۲۱۱ / ۲۲۸ / ۲۳۳
کفایت : ۱۴۳ / ۱۹۱	۲۴۲ / ۲۵۱ / ۲۶۰
کفایت : ۱۹۶ / ۲۵۵	فرهنگ سرودی : ۹۲۴۷۹
کلیات شتر قاری : ۱۵۹ / ۵۵ / ۵۴	فرهنگ قدسی : ۸۶
۲۰۴	قادر نامه : ۳۲
کیمشود : ۱۰۱	قانع برهان : ۱۵۹ / ۱۴۱ / ۱۸۰
گبران — آشنی پرست	قاموس : ۱۶۵
لبی : ۱۲	قباد : ۱۰۴
لسان العرب : ۱۴۲	تجلی : ۱۹۱
لفظ فرس : ۱۲۴۹ / ۱۳۱ / ۱۸۱	فتیل : ۸۵ / ۱۹۴ / ۱۹۸ / ۲۵۵
۲۱ / ۲۳۱ / ۲۴۵ / ۲۴۶ / ۳۰	قدسی ، حاجی محمد جان : ۵۱
۱۳۲ / ۱۳۳ / ۱۳۴ / ۱۵۶ / ۵۰	طلب الدین ، خواجه : ۲۳۳
۶۵ — ۶۴ / ۶۴ — ۷۵	کاپی : ۸۵
۱۹۱ / ۱۹۲ / ۱۰۳ / ۱۱۱ / ۱۲۳	کاوش : ۱۳۱

نام حق : م	۱۳۹، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۹
نظامی گنجوی : ۱۵۸، ۱۴۴، ۱۴۳، ۱۴۲، ۱۵۸	۱۵۶، ۱۵۸، ۱۶۰، ۱۶۱
تظیری نیشاپوری : محمد حین : ۲۵۵	۱۴۸، ۲۰۰، ۲۰۲، ۲۱۰
نعت خان عالی : ۵۱	۲۳۹، ۲۴۰ - ۲۴۸
نور جهان بیگم : ۲۸۲	۲۲، ۲۱
نزهت الفصاحت : ۱۹۸	دارالانوار : ۲۳
درارود سادات دارالانوار	مجلس - آتش پرست
هر مزد - عبدالصمد	مسلمان : ۱۱۱
چند هندوستان : ۲۸، ۱۱، ۵۹	مغولی : ۱۹۱، ۱۹۶، ۱۹۸، ۱۹۱، ۱۹۴
۱۰۸، ۵۷، ۵۳، ۵۷، ۱۰۸	مناقب العارفین : ۱۹۹
۱۱۰، ۱۲۰، ۱۴۲، ۱۴۴، ۱۴۵	مفتی الارب : ۱۴۵
۱۵۳، ۱۶۶، ۱۶۸، ۲۰۵، ۲۱۵	مولاناروم : ۱۹۹
۲۳۱، ۲۱۶	مه آباد : ۲۳۳
هندوستانیان، هندیان : ۱۵۹	هریروز : ۲۰۷، ۷۹
۱۵۱، ۱۸۷، ۳۵، ۲۳۳	هرولی : ۲۳۴
هوشنگ : ۱۰۱	میرمن : ۲۸۴
	ناصر خسرو علوی : ۳۶

منیجر اشاعت خانہ، رامپور نے ناظم برقی پریس
رامپور میں چھپوا کر شائع کی

۲۲۴
۲۵

۹۱۵۳

۳۵۶۸

فرنگ غلاب

Date

No.

Date

No.